

Захоплива й ретельно досліджена історія життя Сташинського висвітлює ключові моменти холодної війни.

Publishers Weekly

ПО ЧЕРВО НОМУ СЛІДУ

Один із провідних експертів з історії Східної Європи і холодної війни.

Енн Епплбом, авторка «Історії ГУЛАГу»

Сергій Плохій

«Холодний у Мюнхені» — це історія життя Сташинського у нацистському й радянському об'єдраному концтаборі професора Плохія... Серія відкриває про шпівнаж у XX столітті для мільйонів між собою на повсякденному житті. Море Рібік, автор «Книжки про Світа»

УБИВСТВО У МЮНХЕНІ

Книжка, червень, 11 жовтня 1999

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДІАЛОГУ

Сергій Плохій

Убивство у Мюнхені.

По червоному сліду

Текст предоставлен правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=26340581

Убивство у Мюнхені. По червоному сліду: Клуб сімейного дозвілля; Харків; 2016

*ISBN 978-617-12-4033-9, 978-617-12-3855-8, 978-617-12-4031-5,
978-617-12-4032-2*

Анотація

Новий твір Сергія Плохія – «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду». Автор на основі архівних матеріалів та протоколів суду пише історію одного з найвідоміших агентів КДБ, вбивці Степана Бандери і Лева Ребета, Богдана Сташинського. Детально і вичерпно описаний день, коли був убитий провідник ОУН, а також слідство, що велося після події.

Автор пропонує новий погляд на долю Сташинського, чия історія є головною у цьому творі. Це драма людини, яку держава змусила зрадити власну сім'ю, народ, навчила вбивати співвітчизників. Переконавши себе в тому, що служить вищій меті, Сташинський піднявся на вершину кілерської ієрархії, здобув визнання на найвищому рівні,

але постав проти держави, яка контролювала його протягом усього життя.

Содержание

Передмова	6
Пролог	12
Частина перша. Таємний агент	32
Частина друга. Ідеальне вбивство	108
Частина третя. Московіада	215
Частина четверта. Втеча з раю	300
Частина п'ята. Суд	424
Епілог. Холодна війна-2	560
Подяки	573

Сергій Плохій

Убивство у Мюнхені.

По червоному сліду

Видається з дозволу Basic Books, an imprint of Perseus Books LLC. (США) та літературного агентства Олександра Корженевського (Росія)

Перекладено за виданням

Ploky S. The Man with the Poison Gun. A Cold War Spy Story / Serhii Ploky. – New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2016 – 384 p.

© Serhii Ploky, 2016

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2016

© Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2016

Передмова

Восени 1961 року, коли радянські й американські танкісти напружено дивилися у приціл через новий кордон між двома Берлінами, британський оперативник Дейвід Корнвел, якого світ знає під псевдонімом Джон Ле Каре, задумував свій перший роман – «Шпигун, що прийшов з холоду», – а західнонімецька поліція допитувала радянського шпигуна.

Худорлявий тридцятирічний чоловік мав паспорт на ім'я Йозефа Лемана, громадянина Німецької Демократичної Республіки, але назвався Богданом Сташинським і сказав, що він громадянин Радянського Союзу. На допиті чоловік зізнався, що вистежив і убив у Мюнхені двох провідних діячів української еміграції, Лева Ребета і Степана Бандеру. Інструментом убивства стала нова, спеціально розроблена зброя: пістолет-спрей, який стріляв рідкою отрутою і не лишав слідів. Степана Бандеру вважав особистим ворогом сам Микита Хрущов – до того, як стати на чолі СРСР, він багато років пропрацював в Україні і розумів, що до чого. Комітет державної безпеки не раз намагався їх ліквідувати, і врешті-решт це зробив Сташинський.

Свідчення Сташинського, з яких випливало, що Кремль причетний до політичних убивств за кордо-

ном, стали сенсацією, справжнім шоком для світу міжнародної політики і шпіонажу. Справа Сташинського вплинула на тактику Радянського Союзу в холодній війні і змусила КДБ відмовитися від широкомасштабної практики убивств за кордоном. Вона ж зруйнувала кар'єру Александра Шелепіна, який плекав надію заступити Микиту Хрущова й Леоніда Брежнєва на вершині влади. Крім того, історія Сташинського серйозно вплинула на юридичну практику в Західній Німеччині – німецькі суди почали по-іншому ставитися до справ проти нацистських злочинців. Спираючись на прецедент Сташинського, підсудні будували захист на тому, що вони просто виконували накази, а головні винуватці – ті, хто ці накази віддавав. Врешті-решт, законодавці змінили закон, щоб нацистські злочинці не могли розігравати «партію Сташинського».

У Сполучених Штатах справу Сташинського розглядав окремий підкомітет Сенату, і її матеріали було враховано у висновках комісії Ворена з розслідування вбивства Джона Кенеді. Багато прихильників теорії змови досі впевнені, що Лі Гарві Освальд отримав підготовку в КДБ, так само як Богдан Сташинський.

Історія Сташинського полонила уяву західного світу. Розлогу статтю цій справі присвятив журнал «Лайф»; вона фігурує в незмінно популярній книжці «Великі шпигунські історії», яку упорядкував колишній голо-

ва ЦРУ Ален Далас. У романі Яна Флемінга «Людина із золотим пістолетом» Джеймс Бонд, дезорієнтований радянськими спецслужбами, стріляє у свого ж начальника з пістолета-спрея, зарядженого ціанідом. Теле- і радіопередачі про Сташинського йшли по всьому світу. Про нього написано багато книжок, знято кілька документальних фільмів, є як мінімум два романи, дві п'єси і художній кінофільм.

Десятиліттями КДБ заперечував будь-який зв'язок зі Сташинським, десятиліттями ЦРУ не мало абсолютної впевненості, що ця історія правдива. Навіть сьогодні деякі автори стверджують, що Сташинського спеціально відправили на Захід з дезінформацією, щоб прикрити реальних агентів, які й виконали смертоносне завдання.

Цю книгу написано на основі нових, раніше недоступних джерел, які дають нарешті змогу розібратися з різними теоріями і чутками про справу Сташинського. Його історію показано в широкому контексті холодної війни – запеклої боротьби двох ідеологій, культур і систем – і внутрішньої політики авторитарної радянської держави, яка чинила руйнівний вплив на суспільство по східний бік залізної завіси.

Більшість із того, що ми знаємо про Богдана Сташинського, його злочин і кару, зводиться до матеріалів судового процесу в Карлсруе в жовтні 1962 року. Те-

пер ці відомості можна доповнити щойно розсекреченими архівними матеріалами Центрального розвідувального управління США, Комітету державної безпеки СРСР і польських спецслужб, а також спогадами й інтерв'ю колишніх працівників КДБ. Окремі епізоди історії Сташинського знайшли підтвердження в берлінських цвинтарних реєстрах, а завдяки інтерв'ю, яке мені пощастило провести з колишнім керівником південно-африканської поліції, вдалося простежити шлях Сташинського у ПАР. Не виключено, що Сташинський і досі живе там, звиклий постійно озиратися через плече.

СХІДНА
НІМЕЧЧИНА

ДАЛЬГОВ

ЗАХІДНИЙ

СХІДНИЙ

БРАНДЕНБУРЗЬКІ ВОРОТА

КАРЛСХОРСТ

Б Е Р Л І Н

— Берлінська стіна

→ Шлях втечі Богдана й Інге Сташинських

0 5 МИЛЬ
0 5 КМ

Пролог

П'ятнадцяте жовтня 1959 року випало на четвер. У Мюнхені стояв сонячний ранок. Минула одинадцята година. Трамвай з центру зупинився на мосту Людвіга через річку Ізар.

– «Німецький музей», – оголосив кондуктор.

Німецький музей науки і технологій мав до війни найбільшу у світі колекцію наукових артефактів. Головний корпус музею розташовувався на острові – йти від зупинки зовсім близько. На фасаді досі видніються сліди бомбардувань – в останні роки війни авіація союзників перетворила центр Мюнхена на порошок. Туристам відкривається й картина повоєнного відновлення: старе музейне приміщення відбудували, а прямо через річку, на розбомбленій Цепелінштрассе звели нові корпуси. Двері трамвая відчинилися.

Худорлявий чоловік років тридцяти, який стояв на мосту Людвіга, інтересу до трамвая не виявив. Пропустив він і трамвай у протилежному напрямку в бік Карлспляц і Гауптбангоф – центрального залізничного вокзалу. Заходити в музей він теж не збирався. Стояв собі на мосту й дивився на річку і Цепелінштрассе. Потім пішов по вулиці до будинку № 67, під яким запаркувався синій «Опель-капітан». Підійшов на відстань,

з якої можна роздивитися номер, потім повернувся на міст і далі спостерігав за машиною і будинком. Нарешті десь опівдні сталося те, що він, очевидно, хотів побачити, – з будинку вийшов чоловік років п'ятдесяти з молодшою жінкою, і вони сіли в авто. Машина поїхала по Цепелінштрассе від мосту. Спостерігач провів авто очима. Щойно «Опель» зник з поля зору, він сів на перший-ліпший трамвай у бік центру.

За чверть години молодик з моста Людвіга вже був на іншому кінці міста, зійшовши з трамвая на Масманплатц. Проїшов до рогу найдовшої в Мюнхені Дахауерштрассе і коротшої Зандштрассе. Потім повернув праворуч і пішов по Крайтмайрштрассе в бік собору Св. Бенно в кінці вулиці. Проходячи повз новий будинок за номером 7, він зазирнув в арку, яка вела у двір до гаражів, але сподіваного не побачив: синього «Опеля-капітана» там не було. Чоловік повернувся на Дахауерштрассе і знову пішов по Крайтмайрштрассе, час від часу поглядаючи на годинник. Нарешті він побачив, як «Опель-капітан» повернув з-за рогу Дахауер і Зандштрассе. Номер збігався – M-DA 105.

Машина заїхала в арку будинку № 7, і молодик теж пішов у тому напрямку. Він дістав з кишені циліндричний предмет, загорнутий у газету. Авто стояло перед відкритими воротами гаража, водій щось вивантажував. Чоловік підійшов до дверей у будинок і відкрив

їх ключем. Потім замкнув двері зсередини і трохи піднявся по сходах – він вирішив почекати, поки власник «Опеля-капітана» увійде у будинок. Раптом згори залунав жіночий голос:

– До побачення! – Хтось почав спускатися сходами.

Молодик занервувався. Що робити? Піти назад означає натрапити на власника авто. Він вирішив повернутися на перший поверх і стати обличчям до ліфта так, щоб випадковий свідок його не розгледів. Натиснув кнопку ліфта. За кілька секунд почулися кроки – судячи за стукотом підборів, це була жінка. Вона відчинила двері й вийшла на вулицю. Чоловік повернувся на попередню позицію на сходи між першим і другим поверхами, звідки його не було видно. Невдовзі він почув, як відчинилися двері. Це був власник «Опеля» з Цепелінштрассе. Він був сам.

Молодик не вперше був у цьому будинку. Кілька місяців тому він знайшов ім'я власника авто в мюнхенському телефонному довіднику, воно ж значилося на дверній табличці – Стефан Попель, квартира 7. Він стежив за Попелем багато разів, одного разу навіть бачив, як той ставить машину під гаражем. Хотів підійти, але востаннє не наважився. Кілька разів пробував увійти в будинок і почекати Попеля там, але двері були зачинені, і він навіть зламав ключ, намагаючись відкрити їх силою. Тепер він мав правильні ключі – вхідні

двері проблемою не були.

Він довго готувався до цього моменту. І ось він прийшов. Стефан Попель, невисокий приземкуватий чоловік із залисинами, стояв прямо перед ним, висмикуючи ключ із замка. Він стискав ключ у лівій руці і притримував двері ногою. Ліктем утримував якісь пакети. Один був відкритий – у ньому лежали помідори. Молодик нахилився, ніби зав'язуючи шнурки, – він розумів, що ця поза здається штучною, але не хотів підходити до Попеля, поки двері відчинено. У голову лізли сумніви: а раптом момент непідходящий? Потім встав, наблизився до дверей і спитав:

– Щось не гаразд? – Свій же голос здався чужим і далеким.

– Тепер все добре, – відповів чоловік.

Молодик взявся за дверну ручку лівою рукою. Він був готовий вийти на вулицю. У цей момент його права рука з предметом, загорнутим у газету, випрямилася. Він спрямував предмет в обличчя Попеля. Хлопок. Попель раптом відхилився вбік і назад. Як він упав, молодик уже не бачив. Він вийшов надвір і зачинив за собою двері... Повернув наліво і пішов по Ерцгісерайштраسه. Потім повернув на Німфенбургерштраسه і пішов у бік центру. Поклав циліндричний предмет у кишеню, дістав носовичка і продирався через нього. На-

решті він це зробив. Сташинський виконав завдання¹.

Бійці Української повстанської армії. Галичина, 1948 р. Повстанці УПА, відомі як «бандерівці», не припиняли організованої збройної боротьби проти радянської окупації протягом більш ніж десяти років після вторгнення Червоної армії в Західну Україну

¹ Richard Deacon and Nigel West, *Spy! Six Stories of Modern Espionage* (London, 1980), 127; Karl Anders, *Murder to Order* (New York, 1967), 51–54; Московські вбивці Бандери перед судом, ред. Данило Чайковський (Мюнхен, 1965), 194–198 [Цитати зі стенограм суду, опублікованих в цьому виданні, подано за сучасним правописом, осучаснено також слововжиток. – Прим. пер.].

(Фото: Павло Гранюк / Центр досліджень визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/photoarchive/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96-%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8>)

Богдан Сташинський (праворуч). Львів, лютий 1951 р. У квітні 1950 року його було завербовано радянськими спецслужбами для агентурної роботи проти УПА. 19-річний Сташинський, який до цього часу актив-

но допомагав підпіллю, погодився на співпрацю, щоб уникнути арешту. На фото, зробленому таємною камерою, він зображений під час зустрічі зі знайомим. Держбезпека підозрювала його в подальшій співпраці з підпіллям. За кілька тижнів Сташинський долучиться до боївки УПА і видасть її командира Івана Лабу та інших повстанців

(Фото: Справа оперативної розробки агента «Тарас» / Архів Служби зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=5402.html) <https://was.media/2017-03-23-delo-bogdana-stashinskogo/>)

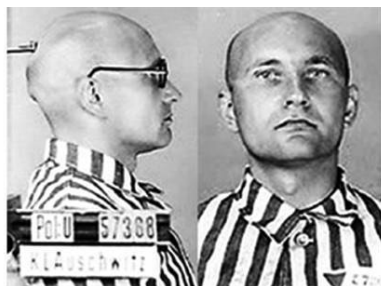
Членський квиток товариства «Динамо», виписаний Богдану Сташинському (на підставне ім'я Григорія Мороза) під час його навчання в Київській школі держбезпеки, де він перебував з 1952 по 1954 р. Крім стрільби, керування машиною та уміння уникати стеження, Сташинського посилено навчали німецької мови

(Фото: Справа оперативної розробки агента «Тарас» / Архів Служби зовнішньої розвідки України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://szru.gov.ua/index_ua/index.html)

Восени 1954 р. Богдан Сташинський прибув до Кралсгорсту, передмістя Східного Берліна, де перебував апарат уповноваженого Комітету державної безпеки – КДБ СРСР у Німеччині. Працівники апарата (частина з них у довготерміновому відрядженні з України) вели агентурну війну проти центрів української еміграції в Західній Німеччині, не зупиняючись перед таки-

ми методами, як залякування, викрадення людей та терористичні акти проти керівників еміграції. Зупинка міської електрички Берлін – Карлсгорст
(Фото автора, січень 2014 р.)

Першою жертвою Сташинського став керівник опозиційного до Степана Бандери крила ОУН, головний редактор газети «Український самостійник» та колишній в'язень Аушвіцу Лев Ребет. Розрахунок КДБ – у вбивстві звинуватять Бандеру та його прихильників, і це спричинить подальший розкол в еміграції

(Фото / Центр досліджень визвольного руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua/content/%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B6%D1%8F%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%82%D1%96%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%94%D1%81%D1%8F-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83>)

Сташинський іде сходами назустріч Леву Ребету, витягаючи з кишені загорнуту в газету таємну зброю –

заряджений ціанідом металевий циліндр, який стріляє отруйними парами і вбиває, не залишаючи сліду. Німецькі лікарі дійшли висновку, що Ребет помер від серцевого нападу

Фото інсценізації вбивства Ребета з архіву Мюнхенської кримінальної поліції, вересень 1962 р.

(Московські вбивці Бандери перед судом: збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. – Мюнхен, 1965.– 695 с., збірка фотографій після с. 695)

Наступною жертвою Сташинського радянські керівники обрали Степана Бандеру, який після закінчення

Другої світової війни залишився в еміграції. Бандера був символом націоналістичного спротиву радянському режиму. Сташинський вперше побачив Бандеру під час його виступу на панахиді за вбитим радянськими спецслужбами засновником ОУН – Євгеном Коновальцем. Роттердам, травень 1958 р.

(Фото / Центр досліджень визвольного руху. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua/taxonomy/term/31/0?page=4>)

Вхідні двері мюнхенського будинку, у якому на третьому поверсі мешкав Степана Бандера з родиною. Сташинський кілька разів підбирав ключі до вхід-

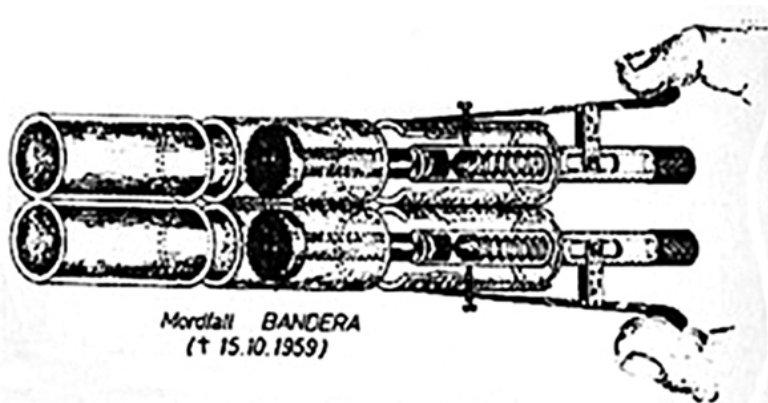
них дверей. 15 жовтня 1959 р. за допомогою виготовленої у Карлсхорсті відмички він легко відкрив двері й чекав на прибуття Бандери у під'їзді
(Фото автора, 2013 р.)

Сташинський на сходах поправляє взуття, чекаючи, поки Бандера, який тільки-но зайшов у під'їзд, зачинить за собою двері. У правій руці – загорнутий у газету новий удосконалений отруйний прилад

Фото інсценізації вбивства Бандери з архіву Мюнхенської кримінальної поліції. Вересень, 1962 р.

(Московські вбивці Бандери перед судом: збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. – Мюнхен, 1965.– 695 с., збірка фотографій після с. 695)

Удосконалений отруйний пістолет, яким Сташинський вбив Степана Бандеру. Замість одного зарядженого циліндра він мав два, щоб вбити не тільки Бандеру, а й охоронця, якщо той трапиться поруч. Сташинський натиснув на два спускові гачки водночас. Залишки цианіду в легенях Бандери дозволили лікарям припустити, що ця смерть, на відміну від смерті Ребета, не була природною

Фото з архіву Мюнхенської кримінальної поліції. Вересень, 1962 р.

(Московські вбивці Бандери перед судом: збірка матеріалів / за ред. Данила Чайковського. – Мюнхен,

1965.– 695 с., збірка фотографій після с. 695).

Степан Бандера у труні. Його смерть і похорон 20 жовтня 1959 р., всупереч розрахункам Кремля, не спричинили нових розколів в ОУН, зміцнивши нато-мість солідарність між різними групами еміграції

(Фото / Центр досліджень визвольного руху. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cdvr.org.ua/>

Фото весілля Сташинського та Інґе Поль. Східний Берлін, квітень 1960 р. За вбивство Бандери Сташинського було нагороджено орденом Бойового червоного прапора, але головне – він переконав голову КДБ Олександра Шелєпіна дозволити йому одружитися з громадянкою Східної Німеччини, Інґе Поль, яка невдовзі переконає Сташинського втекти на Захід. По-

дружжя перетнуло кордон між Східним і Західним Берліном ввечері 12 серпня 1961 р., усього за кілька годин перед початком будівництва Берлінської стіни
(Richard Deacon and Nigel West. *Spy! Six Stories of Modern Espionage*. London, 1980, с. 125 р.)

На допитах у західно-німецькій поліції Сташинський розповів про обставини скоєних ним злочинів. Він назвав імена офіцерів КДБ з якими він був на зв'язку, зо-

крема свого куратора з Карлсгорсту Олексія Деймона (на фото), якого він знав як Сергія Деймона. У листопаді 1959 р. за успішне здійснення «особливо важливого завдання» підполковник Деймон був достроково представлений до звання полковника

(Фото з особистої справи Олексія Деймона / Архів Служби безпеки України, ф. 12, спр. 17587)

Наступник Деймона у Карлсгорсті підполковник Олександр Святогоров був відповідальний за Ста-

шинського під час втечі останнього із Східного Берліна в серпні 1961 р. Разом з іншими офіцерами КДБ Святогорова відкликали до Москви, заарештували і після кількох місяців у слідчому ізоляторі Луб'янки й понизили у званні й звільнили з КГБ

(Фото з архіву Служби безпеки України)

Частина перша. Таємний агент

1. Викликає Кремль

Микита Хрущов, вайлуватий, але дивовижно енергійний майбутній керівник Радянського Союзу, якраз виступав перед викладачами і студентами львівських вишів, коли на трибуну передали записку з проханням негайно зателефонувати до Москви. На календарі було 1 грудня 1949 року.

Львів був на особливому рахунку у Москві. До Другої світової війни місто належало Польщі, але 1939-го після пакту Молотова – Ріббентропа увійшло до складу СРСР. Радянсько-німецька дружба протривала недовго – вже в червні 1941-го Західну Україну окупували німці, але в липні 1944-го радянська влада повернулася. Відтоді вона активно утверджувалася в регіоні й переконувала місцеве населення прийняти переваги соціалізму, що було непросто, адже українці продовжували боротьбу за власну державу. За кілька тижнів до виступу Хрущова українське націоналістичне підпілля ліквідувало письменника-комуніста Ярослава Галана, чільного пропагандиста нового режиму.

Хрущов поставив справу на особистий контроль і приїхав у Львів ознайомитися з ходом слідства. Один із убивць виявився студентом, і Хрущов вирішив виступити перед освітянами і партактивом з доповіддю про небезпеки націоналізму.

Прохання подзвонити в Москву заскочило Хрущова зненацька. Він закінчив промову, закликав студентів рішуче боротися з націоналізмом і антирадянським підпіллям, вийшов із зали і зателефонував у Москву. Хрущова з'єднали Георгієм Маленковим, підручним Сталіна, який відповідав у ЦК за кадрову політику. Маленков велів йому повертатися в Москву.

– Наскільки терміново? – спитав Хрущов.

– Як тільки зможеш. Прилітай завтра, – відповів Маленков².

Хрущов гадав, який же сюрприз чекає на нього цього разу. Три роки тому Сталін начебто у покарання за те, що Хрущов просив у Москви допомоги під час го-

² Див.: Nikita Sergeevich Khrushchev, with an introduction, commentary, and notes by Edward Crankshaw, translated and edited by Strobe Talbott, *Khrushchev Remembers* (Boston, 1970), 262. (рос. видання: Никита Хрущов, *Время, люди, власть. Воспоминания в 4-х кн.* (М.: Моск. новости, 1999)); Дмитрий Веденеев и Сергей Шевченко, «Признался!.. Забирайте!», 2000, 14 февраля 2002; Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City Between Stalinists, Nazis and Nationalists* (Ithaca, NY, 2015), 242–248; Юлія Кисла, «Пост імені Ярослава Галана». Осінній атентат у Львові, *Україна модерна*, 6 січня 2014, <http://uamoderna.com/blogy/yuliya-kisla/kysla-galan>.

лоду 1946–1947 років, перевів його з посади першого секретаря ЦК компартії України на менш впливову посаду голови Ради міністрів УРСР. Про те, щоб допомогти голодним людям, зменшивши план хлібозаготівель, і мови не було. Прохання Хрущова Сталіна дратували, і він замінив його на Лазаря Кагановича, одного з організаторів голоду 1932–1933 років, від якого в Україні померло до 4 мільйонів осіб. Хрущов зрозумів лінію партію, повернувся у стрій і без жалю вичавлював із виснаженого селянства план хлібозаготівель. Унаслідок повоєнного голоду померло до мільйона людей. У кінці 1947 року Сталін повернув Хрущова на посаду першого секретаря³.

Але чого Сталін хотів цього разу? Невже виклик у Москву пов'язаний з убивством Галана і неспроможністю Хрущова придушити українське підпілля? Українських партизан зазвичай називали «бандерівцями» – за іменем Степана Бандери провідника найрадикальнішого крила Організації українських націоналістів. Судячи зі спогадів Хрущова, він уперше почув про Бандеру 1939 року, коли Західна Україна увійшла до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, якою він керував. Бандера відбував позиттєве ув'язнення за участь у вбивстві міністра внут-

³ William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York, 2004), 179–207.

рішніх справ Польщі 1934 року. Після нападу Німеччини і СРСР на Польщу йому вдалося вийти на волю і не потрапити до рук чекістів. «Тоді його дії нам імпонували, – згадуватиме Хрущов, – він виступив проти міністра внутрішніх справ у реакційній польській державі. [...] Але ці акції були здійснені групами, які не були друзями Радянського Союзу, а були його противниками, націоналістами, які ненавиділи радянський лад, тож нам слід було це врахувати».

Коли Сталін домовився з Гітлером про розподіл сфер впливу у Східній Європі і забрав собі Західну Україну і Західну Білорусію, а потім прибалтійські країни, Буковину і Бессарабію, у старому керівництві ОУН стався розкол, і фракція Бандери зробила ставку на Німеччину. Сподівання бандерівців на швидкоплинну німецько-радянську війну здійснилися з неймовірною швидкістю. 22 червня 1941 року німецька армія перейшла радянський кордон і почала стрімкий наступ на схід – Червона армія відступила із Західної України. 30 червня 1941 року, через тиждень після нападу німців на колишніх союзників, бандерівці проголосили незалежну українську державу.

Однак незалежна Україна в плани німців не входила: вони прагнули здобути «життєвий простір» – звільнити цю територію від місцевого населення для німецьких колоністів. Гестапо заарештувало провід бан-

дерівської фракції й вимагало відкликати декларацію. Бандера відмовився й більшу частину війни провів у німецькому концтаборі Заксенгаузен. Два його брати загинули в Освенцимі. «...Коли Бандера побачив, що німці і не думають виконувати обіцянку створити незалежну Україну, він повернув свої загони проти них, – згадував Хрущов, – але при цьому не перестав ненавидіти Радянський Союз. Під кінець війни він воював і проти нас, і проти німців»⁴.

Після звільнення із Заксенгаузена Бандера втік до Австрії. Збройну боротьбу очолювали інші люди, які іноді жодною мірою не стосувалися далекого лідера, але ім'я Бандери лишилося символом підпілля. Хрущов згадував: «Пізніше ми стикнулися з Бандерою, і він завдав нам дуже багато неприємностей. Ми втратили тисячі людей уже після війни, коли розгорнулася запекла збройна боротьба українських націоналістів проти радянської влади». Станом на 1944 рік, коли Бандера сидів у таборі, українські націоналісти мали сотисячну Українську повстанську армію, але радянська влада продовжувала називати цих вояків бандерівцями. І добрі, і неприглядні сторони руху опору асоціювалися з Бандерою – і самопожертва молодих людей в ім'я незалежної України, і етнічні чистки поляків у Західній Україні, і участь окремих осіб у Голоко-

⁴ Див.: Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, 146–147.

сті, і жорстокі вбивства радянських колаборантів, як от Ярослава Галана⁵.

Радянська влада кинула на боротьбу з повстанцями десятки тисяч солдат регулярної армії, спеціальні загони НКВД і місцеву міліцію. За офіційними повідомленнями, у 1944–1946 роках було вбито понад 100 000 «бандитів», близько 250 000 осіб заарештовано. Із Західної України до Сибіру і Казахстану депортували кількасот тисяч людей. Командування Української повстанської армії, яка зменшилася до 5000 бійців, переключилося на тактику дрібних нападів на радянські установи й військові застави та індивідуальний терор проти представників влади і місцевих «колаборантів». Повстанці розуміли, що у відкритому бою шансів немає. Вони хотіли вижити й сподівалися, що незалежна українська держава виникне в ході нової світової війни, цього разу між Сполученими Штатами і Радянським Союзом.

Поступово операції проти повстанців і терор проти місцевого населення давали результат. Станом на 1948 рік рух опору ослаб настільки, що радянська влада взялася до колективізації сільського господарства – це був головний елемент соціалістичних пере-

⁵ Див.: Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, 228. Grzegorz Motyka, *Українська партизанка, 1942–1960* (Warsaw, 2006); Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна* (К., 2012).

творень. Радянська агентура проникала в повстанські загони і прагнула вийти на канали зв'язку між місцевими боївками й націоналістичною еміграцією в Мюнхені, столиці американської окупаційної зони. Однак радянські спецслужби досі не могли ні дотягнутися до командування УПА, ні запобігти убивствам прихильників режиму, як-от Ярослава Галана⁶.

Хрущов був знайомий з Галаном особисто. У 1946 році Галан працював кореспондентом від української преси на Нюрнберзькому трибуналі і вимагав видати Степана Бандеру з американської окупаційної зони. Повернувшись додому, він писав полум'яні памфлети проти українських націоналістів. Галан також нападав на Українську греко-католицьку церкву. Радянська влада заарештувала була її ієрархів, а священників змусили перейти в юрисдикцію Російської православної церкви – все це було елементом боротьби з іноземними політичними, релігійними й культурними впливами на підрадянських територіях. Чимало вірян греко-католиків пішло в підпілля. Нападки Галана на

⁶ Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples* (Toronto, 2010), 696–700 [укр. вид.: Павло Роберт Магочій. *Історія України* (К.: Критика)]; Jeffrey Burds, “Agentura: Soviet Informants’ Networks & the Ukrainian Underground in Galicia, 1944–48”, *East European Politics and Societies* 11 (1997): 89–130; Yuri M. Zhukov, “Examining the Authoritarian Model of Counter-Insurgency: The Soviet Campaign Against the Ukrainian Insurgent Army,” *Small Wars and Insurgencies* 18, no. 3 (2007): 439–466.

церкву не лишилися не поміченими у Ватикані – у липні 1949 року папа Пій XII відлучив його від церкви. Галан відповів новим памфлетом, написавши «Я плюю на папу». Можливо, саме цим він і підписав собі смертний вирок: повстанці зазвичай були греко-католиками і не схильні були терпіти наруги над переслідуваною церквою⁷.

Про смерть Галана негайно доповіли Хрущову, він зі свого боку проінформував про львівські події Сталіна. Старому диктатору, який жив у параноїдальній атмосфері підозр, це явно не сподобалося. З цього вбивства впливав висновок, що через п'ять років після завоювання Західної України, через чотири роки по тому, як над рейхстагом у Берліні замайорів червоний прапор, радянська супердержава не може впоратися з купкою повстанців. І то не десь на далеких окраїнах комуністичного світу, а в європейській частині країни, під самим західним кордоном СРСР. Сталін розпорядився надіслати до України найкращих спеціалістів по боротьбі з підпіллям. Їх поінформували, що товариш Сталін дуже не задоволений роботою органів у Західній Україні, наказали знайти убивць Галана і на корені

⁷ Bohdan R. Bociurkiw, *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)* (Edmonton, 1996); Веденеев и Шевченко, «Признался!.. Забирайте!»; Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv*, 240–242; Кисла, «Пост імені Ярослава Галана».

знищити все, що лишилося від руху опору⁸.

Хрущов розумів, що Кремль пильно стежить за ситуацією в республіці. Ось чому він особисто приїхав у Львів перевірити хід слідства і привіз із собою цілу команду людей, які мали простежити за роботою місцевих кадрів: міністра внутрішніх справ, секретарів ЦК КП(б)У, навіть першого секретаря ЛКСМУ. Хрущов вимагав від підлеглих зробити Львів твердинею радянської влади. За деякими даними, він був готовий на дуже радикальні заходи, аби лиш позбавити підпілля соціальної бази: відправляти молодих людей працювати і вчитися на Донбас, а то й запровадити в регіоні систему окремих внутрішніх паспортів, що перетворило б Галичину на величезну в'язницю поза сферою радянського законодавства. Хрущов неохоче відмовився від цих планів – надто багато ризиків. Один із радників у цій справі вважав, що подібні заходи тільки підштовхнули б українську молодь іти в ліси до повстанців⁹.

Після дзвінка з Кремля Хрущов відклав усі справи

⁸ Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov, with Jerrold L. and Leona P. Schechter, *Special Tasks: The Memoirs an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster* (New York, 1995), 253 (hereafter Sudoplatov, *Special Tasks*). [Спогади Судоплатова витримали багато перевидань російською і є також в інтернеті. – *Прим. пер.*]

⁹ Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv*, 243; Sudoplatov, *Special Tasks*, 254.

і вилетів до Москви. «Я не знав, у якому статусі повернуся в Україну і чи повернуся взагалі», – згадуватиме він. Поїздка виявилася доленосною: його не заарештували, не винесли догану, а підвищили. Сталін хотів, щоб Хрущов був під рукою в Москві, і призначив його боротися з внутрішніми ворогами у московській міській парторганізації. Генсек вичищав із партії справжніх і уявних прихильників так званої «ленінградської групи» – вона нібито збиралася утворити окрему російську комуністичну партію, що гіпотетично кидало виклик загальносоюзній ВКП(б) і владі Сталіна. Хрущов, давній керівник Української РСР, здавався природним союзником у боротьбі з російським партикуляризмом, який підривав імперію.

У Хрущова відлягло на серці. «Я, звісно, подякував за довіру. Сказав, що охоче приїду в Москву, бо був задоволений своєю попередньою роботою у столиці», – згадуватиме він. Хрущов повернувся до України закінчити справи і мав переїхати в Москву перед пишним святкуванням сімдесятиліття Сталіна 21 грудня 1949 року. На святковому обіді Сталін посадив Хрущова обіч себе, по іншу руку генсека сидів Мао Цзедун.

Так почався шлях Хрущова на вершину радянської ієрархії. Але він ніколи не забув страху від несподіваного виклику в Москву і всіх тих проблем, які створювало йому на посаді першого секретаря республіки

українське підпілля й людина, яка уособлювала спротив, – Степан Бандера¹⁰.

2. Суперубивця

Провівши Хрущова до Москви, його колишні підлеглі в Україні продовжили полювання на лідерів руху опору. Багато кому довелося провести в Західній Україні чимало часу й зустрічати новий тисяча дев'яťсот п'ятдесятий рік у Львові, а не в Києві чи в Москві. Зокрема, й генералу Павлу Судоплатову. Цього чекіста-високопосадовця відрядили з Москви у Львів із завданням зламати збройний опір і знищити керівництво підпілля. Він, власне, спеціалізувався на ліквідації провідників українських націоналістів.

Вперше подібне завдання Судоплатов отримав ще в листопаді 1937 року, будучи тридцятирічним оперативником служби зовнішньої розвідки. Його викликали до народного комісара внутрішніх справ Ніколая Єжова, а потім провели до Сталіна. Судоплатов народився в Україні і вільно говорив українською; йому розробили легенду емісара українського підпілля, що діє в Радянському Союзі, і доручили проникнути в емігрантське середовище в Європі. Сталіна цікавили сто-

¹⁰ Див.: Никита Хрущов, *Время, люди, власть*.

сунки між лідерами різних українських організацій, і він захотів особисто зустрітися із Судоплатовим. Судоплатов доповів, що взаємини еміграційних лідерів не безхмарні, ідуть усобиці довкола складу майбутнього уряду незалежної України, але найнебезпечніша людина – Євген Коновалець, голова Організації українських націоналістів, яка знайшла підтримку в абвера, німецької розвідки.

«Які ваші пропозиції?» – спитав Сталін. Конкретних ідей у Судоплатова не було. Сталін дав йому тиждень на підготовку плану протидії Коновальцю і його організації. Через тиждень Судоплатов у кабінеті Сталіна запропонував план проникнення в абвер через радянських агентів в організації Коновальця.

Та Сталін явно мав на увазі не це. Він запропонував висловитися присутньому на зустрічі Григорію Петровському, старому більшовику, одному з провідників Української РСР. Як згадував потім Судоплатов, Петровський «урочисто оголосив, що на Україні Коновальця заочно засудили до смертної кари за тяжкі злочини проти українського пролетаріату» (у перекладі з політичної мови це означало: Коновальця треба ліквідувати). Петровський згадав участь Коновальця у придушенні більшовицького повстання у Києві 1918 року, коли Коновалець був офіцером збройних сил української республіки. Сталін прокоментував слова

Петровського: «Це не акт помсти, хоч Коновалець і є агентом німецького фашизму. Наша мета – знешкодити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу».

Сталін явно мав на увазі ліквідацію Коновальця, ще коли вперше викликав Судоплатова: він просто не хотів першим казати про вбивство. А коли Судоплатов не вгадав думки вождя, Сталін висловив цю ідею і виправдав її устами Петровського. Пропозиція явно йшла від Сталіна, а не від Петровського – за кілька днів до спільної зустрічі, Судоплатов бачився з Петровським сам на сам, і той нічого подібного не говорив. Тепер, коли ідею ліквідувати керівника ОУН було по суті затверджено, Сталін хотів перевести справу в практичну площину. «А які смаки, слабкості, уподобання Коновальця? Постарайтеся їх використати», – сказав Сталін. Судоплатов не раз зустрічався з Коновальцем, коли працював за кордоном, і розповів Сталіну, що, куди б вони не їздили, той першим ділом завжди купував шоколадні цукерки: «Коновалець дуже любить шоколадні цукерки». Сталін запропонував обміркувати цей момент.

Перед прощанням Сталін спитав майбутнього убивцю, чи усвідомлює він політичне значення довіреного йому завдання. Судоплатов запевнив, що все ро-

зуміє і готовий віддати життя батьківщині. Сталін побажав йому успіху й потис руку. Запланований акт терору в політичному й ідеологічному плані виправдовували діяльністю Коновальця під час революції, його зв'язками з абвером і «фашистським» характером націоналістичного руху. Звинувачення у «фашизмі» стали головною зброєю радянської влади для дискредитації українських націоналістів. Останні справді сповідували крайні праві ідеї, але фашистами їх називали тільки в СРСР. Сталін готувався до війни з Німеччиною і хотів внести розлад у лави ворогів. Коновалець мусив померти.

Радянські спецслужби підхопили ідею Сталіна й вирішили зіграти на слабостях Коновальця. Інженери-чекісти розробили бомбу, замасковану під коробку шоколадних цукерок. Якщо перемістити коробку з вертикального положення у горизонтальне, запускався годинниковий механізм і через півгодини бомба детонувала. 23 травня 1938 року Судоплатов зустрівся з Коновальцем у ресторані готелю «Атланта» в центрі Роттердама і презентував йому коробку цукерок. Після зустрічі убивця зайшов у магазин одягу на сусідній вулиці і купив шляпу і світлий плащ, щоб замаскуватися. Невдовзі після полудня він почув звук хлопка і побачив як люди біжать у тому напрямку, де він лишив Коновальця. Судоплатов поспішив на вокзал і сів на

поїзд у Париж. «Подарунок вручено. Посилка зараз у Парижі, а шина автомобіля, на якому я подорожував, лопнула, поки я ходив по магазинах», – надіслав він телеграму з Парижа у Москву¹¹.

З газет Судоплатов дізнався, що Коновалець загинув на місці. Одразу після замаху Судоплатова почав мучити гострий головний біль, але він ніколи не шкодував про свій вчинок. Він писав, що навесні 1938 року пахло війною, і чекісти знали, що Коновалець воюватиме на боці німців. Цю операцію вивчали у КДБ і вважали класикою жанру: елегантна, ефективна, політично доцільна. Як і планував Сталін, після смерті Коновальця в націоналістичному підпіллі почалася боротьба за владу. Через два роки після вбивства молодий і амбіційний Степан Бандера очолив радикальну групу, яка виступила проти давнього соратника і наступника Коновальця полковника Андрія Мельника. Бандері вдалося відколоти й повести за собою більшу частину організації, але усобиці між двома фракціями, які вилилися у відкритий конфлікт, що тривав десятиліттями, послабили націоналістичний табір¹².

¹¹ Sudoplatov, *Special Tasks*, 24–38.

¹² Myroslav Yurkevich, “Organization of Ukrainian Nationalists”, in *Encyclopedia of Ukraine*, vol. 3 (Toronto, 1993); Roman Wysocki, *Organizacja ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach, 1929–1939: Geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin, 2003).

Ця операція зробила Судоплатова знаменитістю в НКВС і дала потужний імпульс його кар'єрі. Статус Судоплатова утвердився під час війни – він відповідав за диверсійні й терористичні операції в німецькому тилу. Попит на його знання і вміння не зник і після війни. У вересні 1946 року він здійснив ще одну операцію проти українського діяча. Цього разу жертвою був Олександр Шумський, нарком освіти Української СРР у 1920-х роках, якого звинуватили були в українському націоналізмі, заарештували й відправили у заслання в Саратов. Шумський давно вимагав, щоб йому дозволили повернутися до України. Разом із Судоплатовим до Саратова поїхав полковник Григорій Майрановський, начальник токсикологічної лабораторії НКВС, яка розробляла отрути. Вони ввели Шумському отруту, і зовні все було схоже на серцевий напад. Розтин тіла екс-наркома нічого не виявив – Майрановський використав кураре, отруту рослинного походження.

Наступною жертвою Судоплатова і Майрановського став єпископ Мукачівської єпархії (окремої від Львівської митрополії греко-католицької церкви) Теодор Ромжа. Він очолював церкву в Закарпатті, яке до Другої світової війни належало Чехословаччині. За словами Судоплатова, у 1947 року радянська розвідка отримала інформацію, що Ватикан підштовхує Сполучені Штати і Велику Британію підтримати українсь-

ких католиків і їхніх союзників в націоналістичному підпіллі. Галицьких єпископів греко-католицької церкви на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим радянська влада затримала ще 1945 року, тому Ромжу вважали найнебезпечнішим ієрархом. У лютому 1947 року українські чекісти запропонували Москві ліквідувати Ромжу. Перший замах на нього організували в кінці жовтня 1947 року, влаштувавши дорожньо-транспортну пригоду, але Ромжа вижив, його відправили в місцеву лікарню. Справу завершили Судоплатов і Майрановський – підіслана чекістами медсестра ввела єпископу отруту, яку дав Майрановський.

Судячи зі спогадів Судоплатова і радянських архівів, усі ці вбивства було організовано з особистої санкції Сталіна. Ніхто інший не мав влади розпоряджатися долею жертв судоплатовської команди. Але пропозицію ліквідувати ту чи іншу людину могли висловлювати й інші члени радянського керівництва. За словами Судоплатова, на ліквідації Шумського і Ромжі наполягав Микита Хрущов, який нібито зустрівся з Майрановським, коли той їхав в Ужгород. Судоплатов заявляв, що був свідком телефонної розмови генерала Сергія Савченка, міністра держбезпеки УРСР, з Хрущовим, під час якої перший секретар дав остаточну згоду на ліквідацію Ромжі. Правда це чи ні, але немає сумнівів, що початковий план замаху на Ром-

жу розробляли в Києві, а не в Москві, і без особистої санкції Хрущова не обійшлося¹³.

У грудні 1949-го Судоплатову видали нове завдання: знайти й ліквідувати командувача Української повстанської армії Романа Шухевича. Сорокадворічний Шухевич мав за плечима досвід командування спеціальним батальйоном абвера «Нахтігаль», створеним 1941 року, а після ув'язнення Бандери в Заксенгаузені та переходу ОУН у підпілля поступово перебрав на себе керівництво бандерівською фракцією ОУН. Судоплатов і заступник міністра держбезпеки УРСР генерал Віктор Дроздов підняли на пошуки Шухевича цілу армію чекістів. Перелом у ході операції стався на початку березня 1950 року, коли колишній член підпілля викрив зв'язкову Шухевича, двадцятип'ятирічну Дарію Гусак. Судоплатов особисто допитував Гусак, але вона не зрадила Шухевича. Тоді чекісти підсадили її в камеру до жінки, через яку Гусак спробувала передати Шухевичу записку в село Білогорщу піді Львовом. На пошуки керівника опору туди негайно прибули понад шістсот бійців НКВС.

Чекісти оточили будинок, у якому перебував Шухе-

¹³ Sudoplatov, *Special Tasks*, 249–253, 378; Никита Петров, «Штатный государственный убийца (реабилитированный): Два дня из жизни Павла Судоплатова», *Новая газета*, 7 августа 2013; Никита Петров, «Мастер индивидуального террора: Портрет Ейтонгона, коллеги Судоплатова», *Новая газета*, 26 февраля, 2014.

вич, він спробував вирватися з оточення, але загинув у бою. «Дроздов вимагав від Шухевича скласти зброю – у такому разі йому гарантували життя. У відповідь прозвучала автоматна черга. Шухевич, намагаючись проврати кільце оточення, кинув з укриття дві гранати. За в'язалася перестрілка, в результаті якої він загинув», – згадував Судоплатов у мемуарах. Судячи з характеру ран Шухевича, у ході перестрілки він убив себе, щоб не даватися в руки чекістам. У кожному разі Судоплатов міг доповісти в Москву, що завдання виконано. Ще одного лідера українського руху ліквідовано¹⁴.

Після загибелі Шухевича колосально виросла роль Бандери як лідера підпілля й символу руху опору, він здавався куди масштабнішою фігурою в українських справах, ніж був у реальності. Убивство підпільниками радянського пропагандиста Ярослава Галана тільки зміцнило позиції Бандери у списку ворогів радянської влади. Хрущов вимагав його голови. За деякими свідченням, ще восени 1949 року Верховний суд СРСР виніс смертний вирок Степану Бандері. Судоплатов згадував, що коли Хрущов був у Москві, то просив його розробити план ліквідації бандерівського керівництва українського «фашистського» руху в Західній Європі,

¹⁴ Sudoplatov, *Special Tasks*, 255–256; Дмитро Веденєєв, «Як загинув Шухевич і що могло статися з його тілом», *Історична правда*, 8 серпня 2011; Олеся Ісаюк, *Роман Шухевич* (Х., 2015).

яке шкодить Радянському Союзу¹⁵.

3. Новачок

Квітневим вечором 1950 року у двері нічим не прикметної хати в селі Борщовичі піді Львовом постукав міліціонер у штатському. Там жила родина Сташинських, люди в селі шановані й порядні. Батько родини працював теслею, усі знали, що він дуже любить книжки, а мати гляділа господарство. У них було троє дітей юнацького віку – дві доньки і син¹⁶.

Хоч сім'я була малоземельна, менше гектара землі, комуністичний режим їм не подобався. Вони були щирими патріотами, саме в їхньому домі багато сусідів вперше почули гімн «Ще не вмерла Україна» і побачили тризуб. До 1939 року регіон належав Польщі, тож співати український гімн і тримати в хаті український герб зовсім не вважалося безневинними проявами місцевого патріотизму. Після того як Західна Україна увійшла до складу СРСР, родина Сташинських

¹⁵ Александр Пронін, «Ликвидация Волка», *Столетие*, 25 марта 2014; Андрей Сидорчук, «Палач для террориста: Убийцу Бандеры наградили орденом», *Аргументы и факты*, 12 марта 2014; Микола Посівнич, *Степан Бандера: історія нескорених* (Х.: КСД, 2015), 216; Sudoplatov, *Special Tasks*, 378.

¹⁶ Див. матеріали суду над Сташинським, *Московські вбивці*, 127.

ких відчула на собі більшовицький терор. У жовтні 1940 року чекісти заарештували їхнього близького родича, тридцятишестирічного Петра Сташинського, активіста і члена Організації українських націоналістів. У червні 1941-го його розстріляли у львівській в'язниці за кілька днів, якщо не за кілька годин до відступу Червоної армії зі Львова. Така доля спіткала десятки тисяч українських патріотів. Родина дуже важко переживала арешт і загибель Петра.

Коли 1944 року повернулася радянська влада, Сташинські щиро підтримували ОУН. Чоловіків, які могли піти в УПА, у родині не лишилося, але вони допомагали лісовим братам, чим могли. Сусідка згадувала: «До Сташинських часто навідувалися “бандерівці”. Часом прийдуть 20–30 хлопів, і треба було їх нагодувати. То Богданова мама ходила хатами, збирала для них харчі». Сестри Богдана, Марія й Ірина, були зв'язковими підпілля, а родина числилася у списку підозрілих. «Коли їх замельдували, то відвезли в тюрму до Яричева. І так побили, що Марійка через каліцтво не вийшла заміж. Казала: “Кому я потрібна, така знищена?..”», – розповідали сусіди¹⁷. Ірину звільнили з учительської

¹⁷ Ігор Дерев'яний, «Розстріли в'язнів в червні–липні 1941 р. Як це було», *Українська правда*, 24 червня 2011; Леся Федів, «Він убив Бандеру», *Щоденний Львів*, 22 травня 2008; Іван Фаріон, «Якби могла, сама убила б убивцю Бандери...», *Високий замок*, 14 жовтня 2015.

роботи у школі. Батько завжди тримав напоготові запас сухарів на випадок арешту й заслання.

І от тепер міліціонер хотів поговорити з дев'ятнадцятирічним Богданом Сташинським. Сім'я пишалася ним – він першим з родини вступив до інституту. Подобався Богдан і місцевим дівчатам – худорлявий стрункий хлопець з відкритим овальним обличчям, виразний ніс, складка на підборідді, густе м'яке волосся, завжди акуратний. Богдан Сташинський народився 4 листопада 1931 року. До школи пішов при поляках, 1939 року в село прийшла радянська влада, анексувавши Галичину після пакту Молотова – Ріббентропа, 1941-го край окупували німці, 1944-го радянська влада повернулася. За поляків у школах вчилися польською мовою, за німців і при Союзі – українською. З інших мов він учив у школі німецьку, потім російську. 1945 року він переїхав з рідного села у Львів, щоб закінчити там школу-десятирічку. Сташинський хотів учитися на лікаря, але до медінституту не вступив і 1948 року став студентом педінституту. Для бідного студента це були важкі часи. Щокілька днів він електричкою зайцем їздив додому по харчі – квиток коштував задорого для нього.

Міліціонер у штатському велів Богдану прийти у залізничне відділення міліції, щоб розібратися з безквитковим проїздом, на якому Богдана спіймали за кілька

днів до того, – записавши ім'я і адресу, контролери тоді його відпустили. Тепер міліція хотіла з ним поговорити. З огляду на репутацію сім'ї і зв'язки з підпіллям, такий виклик здавався дрібницею. Йому могли висунути набагато серйозніше звинувачення.

Від львівських друзів Богдан знав, що після вбивства Ярослава Галана чекісти звертають пильну увагу на студентство. Один із убивць, вісімнадцятирічний Іларій Лукашевич, був студентом лісотехнічного інституту. Майже одразу було заарештовано або виключено з інституту всіх студентів, які мали хоч якийсь зв'язок із Лукашевичем. Влада посилила ідеологічну роботу з молоддю. Кампанією особисто керував перший секретар ЛКСМУ і майбутній голова КДБ Володимир Семичастний. У жовтні–листопаді 1949 року чекісти заарештували понад сто студентів і працівників університету. Невдовзі після виступу Хрущова, перерваного дзвінком із Москви, зі львівських інститутів виключили п'ятдесят студентів. За той рік зі львівської політехніки виключили 344 особи, вісім відсотків від усіх студентів інституту. Загалом під чистки потрапило до двох відсотків львівських студентів, майже всі вони були уродженцями Західної України¹⁸.

¹⁸ Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv*, 245–253; Роман Генега, «Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х», *Український історичний журнал*, № 3 (2007): 97–112; Ирина

Водночас чекісти почали активніше вербувати інформаторів серед студентів, чиї батьки жили в селах, де діяло підпілля. Хтось переводився в інші навчальні заклади, щоб уникнути уваги спецслужб, хтось переходив на заочну форму навчання і повертався зі Львова в рідне село до батьків. Так, улітку 1950 року мусив поїхати зі Львова відомий в майбутньому історик Микола Ковальський. Восени 1949-го його звільнили з посади голови студентського профкому, у березні 1950-го змусили вступити до комсомолу, а влітку, наприкінці навчального року, він зібрав свої речі і написав заяву про переведення на заочну форму навчання. Рішення поїхати з міста він пов'язував з нестерпною атмосферою ідеологічного і політичного терору проти західноукраїнської молоді в останні роки життя Сталіна. Найближчому другові Ковальського і теж майбутньому історикові Зенону Матисякевичу пощастило менше. Його взагалі виключили з університету. Ні Ковальський, ні Матисякевич стосунку до підпілля не мали¹⁹.

Лисниченко, «Щербицкий постоянно твердил Семичастному», *Факты*, 19 января 2001.

¹⁹ Володимир Овсійчук, «Півстоліття тому...», *Осягнення історії: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя* (Остріг, 1999), 13–17; Віталій Яремчук, «Студентські роки М. П. Ковальського», *там само*, 18–29; Євгеній Чернов, «Н. П. Ковальський: О времени и о себе», *Дніпропетровський історико-археографічний збір-*

Богдану Сташинському теж не пощастило. Богдан пройшов із міліціонером на станцію. На його подив, там уже чекав старший офіцер.

– Капітан Ситняковський, – відрекомендувався він.

Він був цілком приятний і, здавалося, більше цікавився студентським життям, ніж безквитковим проїздом. Капітан розпитував про навчання, сім'ю, батьків. Але головне, він хотів говорити про підпілля і стосунки Богданової родини до руху опору. Здавалося, що він все знає. «Ситняковський знав про співпрацю моєї сестри з підпіллям і орієнтувався у відносинах у нашому селі», – згадуватиме Сташинський. Не лишалося сумніву, що капітан хоче його завербувати. «Він запропонував мені вибирати: або я сам викручуся з цього становища і допоможу своїм батькам, або мене заарештують і засудять на 25 років в'язниці, а моїх батьків зашлють на Сибір», – розповідав він про цю другу зустріч. Сташинський розумів, що справа серйозна, це не іграшки. Спецслужби карали людей за куди менші «злочини», ніж у Сташинських²⁰. Сташинський був наляканий. Згідно з протоколом допиту, зустріч тривала чотири години, з 9:30 вечора 21 квітня до 1:30 ночі 22-го. Богдан зізнався у зв'язках з підпіллям і розповів все, що знав про його членів і симпатиків, назвав

ник, т. 1 (Дніпропетровськ, 1997), 11.

²⁰ Матеріали суду. *Московські вбивці*, 130–131.

імена і деталі операцій, про які чув, або до яких був причетний²¹.

Капітан Ситняковський пояснив, що опір не має сенсу. Сташинський не заперечував. Він розумів, що піти в ліс означає винести самому собі смертний вирок: дев'ять з десятих оунівців спіймають або уб'ють чекісти. Що робити: погодитися на співпрацю і врятувати себе і свою сім'ю? Відмовишся – і можеш забути про мрію здобути освіту. Мало того, на горизонті виднілася в'язниця – і тебе посадять, і всіх родичів. Як згадував Сташинський, капітан не вимагав негайної відповіді, дав час подумати і обставив вибір так, щоб молодий чоловік не почувався зрадником. Щоб врятувати своїх родичів, він мав стежити за ними. «Я знав, що коли прийму цю пропозицію, то розсварюся з моїми батьками, але я опинився в таких обставинах, що для мене було зрозуміло, що мені краще буде прийняти його пропозицію. Я вірив, що таким чином мені вдасться оберегти моїх батьків від Сибіру, а моїх сестер від тюрми». Він сказав «так». Задоволений Ситняковський доповість про успішну вербовку ще одного

²¹ Звіт капітана Ситняковського полковнику Чоботову, 22 квітня 1950, дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. 25–26, Служба зовнішньої розвідки України <http://szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fcat=33.html>; *Московські вбивці*, с. 130–131; Протокол допроса Богдана Сташинского капітаном Ситняковским, 21 и 22 апреля 1950, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. (тут і далі: лист) 32–38.

агента²².

Хороша новина полягала в тому, що Сташинського відпустили; коли затримали були знайому Марії Сташинської по підпіллю, то капітан Ситняковський бив арештантку і тримав пістолет біля голови, розігруючи розстріл²³. Сташинський не зізнався вдома про розмову із Ситняковським. Він переконав себе, що рятує сім'ю, навіть якщо це йде всупереч її волі. Він рятував і себе. Йому виповнилося дев'ятнадцять років, від політики хлопець був далекий – усе життя попереду. Наступна зустрічі із Ситняковським відбувалася на квартирі капітана.

Новому агенту видали кодове ім'я «Олег». Так він мав підписувати свої повідомлення. Спершу він просто переказував чекістам те, що дізнавався про підпілля від сестри Марії, її друзів і родичів у селі. Село Борщовичі, у якому жили Сташинські, стояло серед лісів, де діяв партизанський загін УПА. Ним командував чоловік із сусіднього села на ім'я Іван Лаба, псевдо «Кармелюк». Лаба приєднався до націоналістичного руху у 1941 року, невдовзі по тому, як німці змусили бандерівців піти у підпілля. Як багатьох інших українських

²² Звіт капітана Ситняковського полковнику Чоботову, 22 квітня 1950, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас», т. 1, л. 25–26.

²³ Див. матеріали суду. *Московські вбивці*, 125–127; Фаріон, «Якби могла, сама б убила вбивцю Бандери...»

націоналістів, його схопили гестапівці і відправили до Освенцима, звідки Лабі вдалося вийти живим. У кінці війни він повернувся до боротьби і став одним з місцевих лідерів руху опору²⁴.

Чекісти будь-що хотіли захопити Лабу, живим чи мертвим. Щоб виправдати себе в очах радянської влади й захистити сім'ю, сказав Ситняковський, Богдан має допомогти спіймати або ліквідувати небезпечно-го ватажка. Лаба таємно навідував Богданову сестру Марію і хотів з нею одружитися. Ситняковський розробив план: вночі Богдан мав подати світловий сигнал, коли до них прийде Лаба, а в куцах довкола хати ховатимуться чекісти і схоплять або уб'ють Маріїного жениха. Операція провалилася. Сташинський, який погодився на співпрацю, але, здається, намагався переграти своїх кураторів, повідомляв про прихід Лаби та інших повстанців постфактум, плував місця, і, врешті-решт, Ситняковський запідозрив його у подвійній грі. На кону знову стояла його свобода і добробут сім'ї²⁵.

²⁴ Олександра Андрейко, «Нарис про історію села Пикуловичі». Офіційний сайт села Пикуловичі, <http://пикуловичі.укр>

²⁵ Автобіографія Богдана Сташинського, 14 жовтня 1952, Дело оперативной разработки. Кличка "Тарас", т. 1, л. 3–11, тут 8–9; «План проведения операции по поимке и уничтожению бандбоек районного проводника ОУН "Кармелюк"», підготував капітан Ситняковский, одобрив полковник Чоботов, 15 сентября 1950, там же, л. 62–63.

Сташинський мав довести свою благонадійність, і він її довів. Спецслужби розпустили чутку, що Сташинського от-от заарештують за зв'язки з підпіллям. За ним нібито стежили. Сташинський повернувся зі Львова в село і сказав родичам, що за ним можуть прийти. На сімейній раді постановили, що іншого варіанта не лишається – треба тікати в ліс до партизанів.

Марія відправила партизанам у ліс вістку, і 10 березня 1951 року Іван Лаба особисто прийшов забрати Богдана. Дехто з партизанів запідозрив, що діло нечисте, але Марія наполягала, і Лаба їй повірив. Він зробив це всупереч наказам керівництва підпілля, яке вимагало, щоб усі нові члени проходили перевірку й випробувальний термін. Лаба повністю довіряв Сташинському, зрештою, це був брат його нареченої, член родини.

Сташинський зрадив довіру. Двічі він надсилав листи Ситняковському з планами засади на Лабу і його товаришів. Листи були написані морзянкою, яку Лаба прочитати не міг, він був упевнений, що Сташинський листується з дівчиною, яку зустрів у Львові на навчанні. Лаба не хотів втручатися у любовні справи свого майбутнього шурина. Саме за планом Сташинського 14 червня 1951 року чекісти влаштували засідку і вбили Лабу та ще одного повстанця. Їхні тіла виставили

привселюдно, щоб залякати місцеве населення. Через два дні Сташинський подав докладний агентурний звіт²⁶.

В одному з листів-морзянок Сташинський повідомляв Ситняковському, що зустрів убивцю Ярослава Галана, замах на якого так розлютив Сталіна і налякав Хрущова, що радянська влада почала наступ на підпілля по всіх фронтах. Убивцю звали Михайло Стахур. Не минуло й місяця після вбивства Лаби, як спеціальний загін МДБ заарештував Стахура. Чекісти змусили літню родину, яка передавала повстанцям харчі, підсипати в компот снодійний порошок. Коли порошок подіяв, Стахура і трьох інших партизан схопили. Одним із них виявився Ярослав Качор, кілька місяців тому саме він радив Лабі не брати Сташинського. Стахура судили і в жовтні 1951 року стратили. Його спільника Лукашевича розстріляли ще в березні, коли Сташинський ще був у лісах²⁷.

²⁶ Автобіографія Богдана Сташинського, 14 жовтня 1952, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. 3–11, тут 9–11; «Агентурное донесение» Сташинского Ситняковскому, 27 января 1951, там же, л. 241–241 об.; «План мероприятий по внедрению агента “Олега” в бандбоекву провода ОУН “Кармелюк”», подготовил капитан Ситняковский, одобрил полковник Чоботов, 27 февраля 1951, там же, л. 65–67; «Агентурное донесение». Источник: “Олег”. 16 июня 1951, л. 71–101; письма Сташинского Ситняковскому, там же, л. 249–259.

²⁷ Сташинский Ситняковскому, 16 апреля 1951, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. 253; *Московські вбивці*, с. 135–137;

Убивство Лаби і арешт Стахура викрили Богдана – сумнівів, що він діяв за наказом чекістів, не лишилося. Новина стала шоком для родини Сташинських, їх почали уникати односельці, серед яких було багато прихильників підпілля. Ті самі люди, яких Богдан хотів урятувати, пішли проти нього – сім'я, по суті, відмовилася від сина і брата. У липні сестра Ірина знайшла його у Львові і сказала, що родина, особливо мати й Марія, не хочуть більше його бачити і знати. Колишній світ Сташинського було зруйновано. Він лишився на волі, отримав змогу продовжити навчання, але без підтримки сім'ї вижити було дуже важко. Студенти, які не могли розраховувати на допомогу родини, іноді жили по шестеро в одній кімнаті, харчувалися найдешевшими харчами, а картопля була святом²⁸.

Утім, чекісти дотримали слова. Хоч на основі інформації Богдана було заарештовано шестеро людей, Сташинських арешти не зачепили. До того ж чекісти запропонували Богданові вибір: продовжити навчання в педінституті або працювати у спецслужбі із

Світлана Вороз, «Його вчинкам немає виправдання», *Голос народу*, 23 листопада 2013; Роман Василько, «Злочин: Хто гострив сокиру?» *ОУН-УПА*, <http://oun-upa.org.ua/articles/vasylko.html>; Веденеев и Шевченко, «Признался!.. Забирайте!».

²⁸ Овсійчук, «Півстоліття тому»; Михаил Кравченко, «Трезубец в петле», *Русское воскресение*, www.voskres.ru/army/publicist/kravtshenko.htm.

зарплатню 800–900 карбованців на місяць, що було втричі більше від зарплати сільського бібліотекаря, за студентськими мірками – вели чезна сума. Сташинський згадував, що це була просто пропозиція, теоретично, від неї можна було відмовитися, але він відчував, що шляху назад немає. І справді, йому не було куди йти. Він врятував родину, зрадивши її. Новою сім'єю і новим домом стали для нього спецслужби²⁹.

4. Парашутист

Богдана Сташинського зачислили у спеціальний загін Львівського управління Міністерства державної безпеки, перед тим це відомство називалося Народним комісаріатом внутрішніх справ, а потім Комітетом державної безпеки. Загін був утворений з колишніх підпільників, які добровільно або під примусом погодилися співпрацювати з владою.

Вперше такі загони було створено 1944 року, коли Червона армія відвоювала Західну Україну у німців. Одягнені під бійців Української повстанської армії, во-

²⁹ *Московські вбивці*, С. 137; «Характеристика на агента-боевика УМГБ Львовской области “Олег”», підписано: лейтенант Чингилян, ст. лейтенант Ежов. 26 июля 1951 / Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. 54–56; Донесение подполковнику Бурлаченко, 19 февраля 1952, там же, л. 140–140 об.; Справка по делу формуляр № 15895 на Сташинскую Марию Николаевну, 28 марта 1952, там же, л. 142–143.

ни вчиняли теракти, саботаж, скоювали навіть злочини проти цивільного населення – все, що створювало підпілля негативний образ і відбивало у місцевого населення бажання допомагати повстанцям. Усього чекісти-«підпільники» убили понад тисячу осіб і заарештували вдвічі більше. Дехто з членів загону діяв собі на умі і повертався у ліс, розповідаючи про контррозвідувальні методи МДБ справжнім повстанцям. Принаймні в одному випадку до повстанців у ліс перейшов цілий загін чекістів у повному складі, розповівши про тактику спецслужб. Але більшість бійців таких загонів почувалися, мов у пастці, і робили, що накажуть: запламувавши руки у крові земляків, – їм, як і Сташинському, не було куди йти³⁰.

На момент, коли Сташинський пішов працювати в МБД, на службі числилося близько 150 таких оперативників, вони поділялися на маленькі групи чисельністю до десяти осіб. Львівське управління держбезпеки мало три такі групи – «Грім», «Метеор» і «Тайфун» (в останньому і служив Сташинський). У їхньому

³⁰ Дмитро Веденєєв і Геннадій Биструхін, *Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій, 1945–1980-ті рр.* (К., 2007), с. 288–303, 392–409; «Заключение об использовании агента “Олега” в агентурно-боевой группе “Тайфун” при управлении МГБ Львовской области», підписано: лейтенант Чингилян, ст. лейтенант Ежов, 26 июля 1951, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 1, л. 57–58.

розпорядженні був весь арсенал таємних лабораторій чекістів: замасковані бомби дистанційної дії, тюбики з-під зубної пасти, заряджені отруйним газом, розчинний снодійний порошок під назвою «Нептун-47», який за хвилину-другу «вимикав» людину.

Група Сташинського набила руку на проведенні операцій з елементами інсценізації. Коли затриманий чекістами повстанець навіть під тортурами нічого не казав, його передавали бійцям загону Сташинського, одягненим у радянську форму, – нібито, щоб перевезти в інше місце. Дорогою їхня машина несподівано ламалася під хутором, на якому сиділа в засідці решта загону, тільки вже у формі повстанців. Зав'язувався бій, друга група нападала на першу і нібито «звільняла» в'язня. Ясна річ, сутичку було інсценізовано: обидві сторони стріляли холостими, а для ран «загиблі» чекісти заготовлювали курячу кров.

Далі справа діставала несподіваний поворот. «Повстанці» заявляли, що знайшли протоколи допитів звільненого в'язня, з яких випливає, що він здав секрети підпілля. Вони погрожували розстріляти чоловіка за зраду, якщо той не доведе, що не винен, розповівши все, що знає про підпілля. Якщо людину не попереджував хтось із «акторів» – колишніх членів підпілля – вона майже завжди здавала все, що знала. Одрразу після допиту, нова група чекістів, знову одягнених

у радянську форму, нападала на «повстанців» і знову брала у полон партизана, який уже нічого геть не розумів. Його чекала в'язниця, справжні зізнання лягали у справу, а Сташинський з колегами їхали у Львів на відпочинок³¹.

Ігор Купрієнко, куратор подібних «вистав», згодом писав, що його оперативники підготували і розіграли всю п'єсу, мов справжні актори. Сам Купрієнко відіграв важливу роль в епізоді, який змінить життя Сташинського. Усе почалося в червні 1951 року, якраз коли Сташинський залишив лісових братів і пішов працювати в держбезпеку. Того місяця спецзагін МДБ, сформований з колишніх підпільників, встановив контакт з чоловіком, якого чекісти називали «Майським». Його справжнє ім'я було Мирон Матвієйко, він був начальником служби безпеки ОУН-б і від недавнього часу британським агентом.

Британці покладали великі сподівання на групу Матвієйка. Влітку 1949 року Радянський Союз здобув власну атомну бомбу, через кілька місяців в Китаї перемогли комуністи, і британці з американцями готувалися до можливої війни в Європі. Вважалося, що

³¹ John L. Steele, "Assassin Disarmed by Love: The Case of a Soviet Spy Who Defected to the West," *Life*, September 7, 1962, 70–77, reprinted in Allen Dulles, ed., *Great True Spy Stories* (New York, 1968), 419–435; here, 421–422; матеріали суду, *Московські вбивці*, 137.

тільки монополія США на ядерну зброю стримувала чисельно сильнішу Радянську армію в Європі. Захід на випадок війни потребував якомога більше розвідувальних даних про радянський блок. Британська розвідка MI6 збирало інформацію про радянську армію, її технічні можливості й інфраструктуру. У відповідь на технічну допомогу і припаси британці хотіли контролювати цілу партизанську мережу в Україні. З цією метою 15 травня 1951 року британці закинули Матвієйка в Україну, і ця висадка парашутистів мала бути не останньою³².

Матвієйко народився в січні 1914 року в австро-угорській Галичині, на момент підготовки до висадки йому було тридцять сім років. У бандерівців його знали під прізвиськом «Усміх», британські інструктори дали йому псевдо «Moody». Початковий план передбачав засилання Матвієйка в Україну разом з Бандерою, який мав очолити групу, але за кілька тижнів до початку операції план змінили. Британці не захотіли брати Бандеру, адже в разі провалу операції їх могли звинуватити не просто у шпіонажі проти СРСР, а в цілій змові з метою скинути законний уряд у ключовій радянській республіці і поставити на його місце лідера найбільшої антирадянської організації на Заході. Не

³² Stephen Dorril, *MI6: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service* (New York, 2000), pp. 223–248.

хотіли вони й брати відповідальності за безпеку Бандери – надто високі ризики. Матвієйку довелося летіти в Україну без шефа.

У травні 1951 року Степан Бандера їздив у Лондон попрощатися з Матвієйком і видати йому останні інструкції. Для Бандери головним питанням лишалося керівництво організацією. Він хотів, щоб Матвієйко переконав Василя Кука, командувача Української повстанської армії і голову ОУН в Україні, підтримати Бандеру в боротьбі за владу в українській еміграції. Матвієйко мав також з'ясувати обставини загибелі попереднього командувача повстанців Романа Шухевича. Ходили чутки, що Кук був причетним до провалу Шухевича. Якщо Кук відмовиться підтримати Бандеру, то Матвієйко мав наказ перебрати на себе командування партизанськими загонами і, якщо потрібно, ліквідувати «зрадника»³³.

Сьомого травня 1951 року Матвієйку і п'ятьом членам його команди видали британські мундири, дали документи на польські імена і переправили військовим літаком на Мальту. Політ в Україну відклали через погану погоду і вони цілий тиждень провели на Мальті, чекаючи сприятливих умов для висадження. Вре-

³³ *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959)*, ред. Володимир Сергійчук (К., 2009), 3: 69–77, 95–96, 105.

шті-решт ввечері 14 травня група Матвієйка піднялася з британської бази і шість годин летіла через Грецію, Болгарію і Румунію – приблизно тим самим шляхом шість років тому Рузвельт з Черчілем летіли в Ялту на переговори зі Сталіним. Для маскуванню літак летів над Болгарією і Румунією дуже високо, люди на борту сиділи в кисневих масках. У разі екстреної посадки парашутисти мали вистрибнути з літака і добиратися на місце пішки. Пілотів проінструктували казати у разі затримання, що вони просто заблукали і про парашутистів нічого не знають. Перед посадкою групу обшукали з метою переконатися, що ті не мають при собі нічого, що може видати британців. На випадок провалу організація Бандери мала інший план: членам ОУН видали ампули з ціанідом³⁴.

О п'ятнадцятій на першу ночі 15 травня літак пролетів над долиною Дністра, високі пагорби ховали його від радянських радарів, і висадив парашутистів на українську землю. Потім повернув на захід і висадив ще одну групу над Польщею. Радянські радари таки засікли порушення повітряного простору, але британський літак не перехопили.

Радянські спецслужби знали про групу Матвієйка задовго до відльоту з Мальти. Одним із джерел інформації був Кім Філбі, офіцер зв'язку між МІБ і ЦРУ

³⁴ Степан Бандера у документах, 3: 28–29, 37.

і подвійний агент, завербований радянською розвідкою у 30-ті роки. Оперативники Міністерства державної безпеки чекали в засідках: на пошук парашутистів було піднято чотирнадцять літаків і майже тисячу сто офіцерів і солдатів.

Але Мирону Матвієйку пощастило. Висадка пройшла точно за планом, група нікого не втратила. Їм вдалося знайти один одного на землі і втекти від переслідувачів. Парашутисти були озброєні іспанськими пістолетами Llama, британськими Sten, мали чималі суми готівкою в рублях та інвалюті, багато консервів і могли дуже довго протриматися в лісах, не потребуючи контакту з місцевими жителями.

Наприкінці травня Матвієйку доповіли, що вдалося встановити контакт з Василем Куком, лідером українського опору – найпотрібнішою людиною. Люди, що выдрекомендувалися посланцями Кука, привели Матвієйка у штаб одного з місцевих командирів. Після років еміграції Матвієйко дуже хотів зустрітися з побратимами по той бік лінії фронту. Та й вони були раді побачити емісара із Заходу. Вони разом поїли, випили і збиралися викурити цигарку-другу, аж після слів «закуримо» раптом напали і скрутили Матвієйка. Він не мав сили опиратися – у воду, яку він щойно пив, було домішано снодійний порошок «Нептун-47». «По-встанці» виявилися агентами радянських спецслужб,

у такому ж загоні кілька місяців тому почав служити Сташинський³⁵.

Несподівано для Матвієйка агентом МДБ виявився один з членів його групи – Євген Гура, відомий в українському підпіллі під псевдо Славко. Саме він здав точну інформацію, яка дозволила спіймати Матвієйка. Гура, двадцятисемирічний кур'єр, який обійшов усі перешкоди минулого року і доправив Бандері важливі листи від Василя Кука, був насправді агентом польської комуністичної контррозвідки. Він воював у складі УПА на українських територіях, які за Ялтинськими угодами відійшли Польщі. Польські спецслужби заарештували його в результаті зради командира загону. Гуру завербували в обмін на гарантії свободи йому і його сестрі, яку теж затримали поляки. Гура погодився і пізніше перейшов під крило МДБ. У квітні 1950 року він зустрічався з лідерами опору в Україні, а в жовтні того року його разом з іншим кур'єром відправили у Німеччину. Того ж місяця він дістався Мюнхена з листами від Кука. У листах, сфальшованих чекістами, Кук пропонував Бандері відправити свого представника в Україну, щоб обговорити проблеми в стосунках між різними фракція-

³⁵ Д. Веденєєв і Ю. Шаповал, «Мальтійський сокіл, або Доля Мирона Матвієйка», *Дзеркало тижня*, № 30 (11 серпня 2001).

ми націоналістичної еміграції.³⁶

У Мюнхені Гура сприймали як героя, він погодився долучитися до групи Матвієйка і поїхав в Англію на спецпідготовку. З Лондона йому вдалося повідомити МДБ про десант. Після висадки Гура мав встановити контакт між Матвієйком і Куком. З цією метою йому дозволили залишити групу в лісі і поїхати у Львів. Гура зайшов у буфет на залізничному вокзалі випити чарку й перекусити і одразу потрапив на око інформаторці МДБ. Уся місцева мережа інформаторів чекала на нього кілька тижнів. Невдовзі Гура зустрівся із самим заступником голови республіканського МДБ – його інформація була надзвичайно важливою. На пошуки групи Матвієйка відправили команду із дев'ятнадцяти спецагентів. Вони використали традиційний прийом МБД у боротьбі з ізольованими групами українських націоналістів – видали себе за партизанів і вийшли на табір Матвієйка з фальшивим листом від Кука. Справжність цих партизанів засвідчив кур'єр Матвієйка Євген Гура. І от 5 червня 1951 року Матвієйко опинився в руках МДБ. Невдовзі затримали й решту його групи³⁷.

³⁶ Степан Бандера у документах, 2: 384–413.

³⁷ Веденеев і Биструхін, *Двобій без компромісів*, с. 394–395; *Літопис УПА. Тактичний відтинок УПА 28-й: Данилів – Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали* (К., 2003), с. 915–917; Adam Kaczyński,

Матвієйко вважав, що гру закінчено, але спецслужби думали інакше – з їхнього погляду гра тільки починалася. Матвієйко – безжалюгідний начальник служби безпеки ОУН-б, яка, попри інше, залякувала, катувала й знищувала ворогів організації, – розумів, що МБД вміє змусити говорити. І заговорив. Генерал МДБ Павло Судоплатов наказав перевезти Матвієйка в Москву й особисто допитував його. Судоплатов вразив Матвієйка обізнаністю в українських справах і щодо людей у керівництві ОУН-б. У мемуарах Судоплатов згадував, що Матвієйко вирішив співпрацювати, усвідомивши, що радянська розвідка знає про бандерівців усе, хіба що крім імен другорядних виконавців. Можливо? за згодою на співпрацю стояли й інші резони. Матвієйка спіймали у статусі командира групи «британських шпигунів» – навряд чи справа для нього закінчилася б табором. Не піді Матвієйко на співпрацю – його, поза сумнівом, розстріляли б.

Отже, Матвієйко відкрився радянським спецслужбам. Емісар Бандери мав стати ключовою фігурою в радіогрі МДБ з британською розвідкою і націоналістами-бандерівцями. Він мав працювати під контролем МДБ і під диктовку відправляти радіограми в Лондон і

“Spadochroniarze OUN. Historia desantów z 14 maja 1951 r.”, *Wiedza i Życie. Inne oblicza historii* <<http://ioh.pl/artykuly/pokaz/spadoch...-majar,1071/>>; Igor Hałagida, *Prowokacja Zenona* (Warsaw, 2005), p. 161.

Мюнхен. У його повідомленнях була дешифрація правди і маса дезінформації для британців і Бандери. Матвієйко доповідав про вигадані успіхи і справжні проблеми українського підпілля, яке у вигляді організованого руху доживало свої останні дні. Британці й Бандера інформували Матвієйка – читай МДБ – про заплановані висадки.

Радіогра почалася всерйоз наприкінці червня 1951 року, через місяць після того, як його заслали, і три тижні, як спіймали. МДБ створило підставну партизанську групу, яка поширювала чутки, що з ними є особистий посланець Бандери. Вони створили базу, з якої Матвієйко й передаватиме радіограми за кордон. Протягом року МДБ надіслало 32 радіограми у британський центр в Кельні і отримало 29 радіограм з інструкціями з Лондона.

Британці й бандерівці були дуже задоволені: нарешті спорадичні, через кур'єрів, контакти з рухом опору стали регулярними. Вони отримували, судячи з усього, достовірну, хай і не першокласну інформацію. Радянські спецслужби тріумфували. МДБ отримало унікальну нагоду дізнаватися про плани ворога, годувати його дезінформацією, шкодити йому прямо в центрі. Радянській розвідці так і не вдалося переконати Бандеру приїхати до Матвієйка до України, але дезінформацією вона поглибила розкол між різними націо-

налістичними фракціями³⁸.

Прибуття Матвієйка до України, його свідчення, інформація, отримана в радіо грі, підтвердили, що організація Бандери відіграє важливу роль у боротьбі, яку вели залишки УПА в Західній Україні. Допитуючи Матвієйка, Судоплатов звертав особливу увагу на звички Бандери, умови життя, адреси, маршрути, зв'язки в українській еміграції. Матвієйко керував службою безпеки й особистою охороною Бандери, тому добре знав його вдачу. Він розповів Судоплатову, що люди Бандери крадуть гроші організації й уникають відповідальності, бо особисто віддані Бандері. В українському підпіллі за таке розстрілювали на місці, але в Мюнхені це сходило з рук. Матвієйко також вважав, що Бандера відправив його в Україну хитрістю: сказав, що вони поїдуть разом, і не лишив керівникові безпеки вибору – той мусив супроводжувати шефа. Матвієйко підозрював, що за відмовою британців закинути Бандеру в Україну стоять інтриги провідника³⁹.

Завдяки Матвієйку, закордонні оперативники МДБ отримали нові дані, що мали допомогти їм знайти і

³⁸ Sudoplatov, *Special Tasks*, 257–259; Дмитро Веденєєв і Юрій Шаповал, «Мальтійський сокіл: або доля Мирона Матвієйка», *Дзеркало тижня*, 11 серпня 2001; Веденєєв і Биструхін, *Двобій без компромісів*, 392–399.

³⁹ Sudoplatov, *Special Tasks*, pp. 275–59; Степан Бандера у документах, 3: 71–77, 95–96.

ліквідувати Бандеру, і Богдан Сташинський, новачок у спецслужбі, відіграє важливу роль у цих планах.

Влітку 1952 року, після того як Сташинський прослужив у спецзагоні близько року, його перевели у Київ для навчання у спецшколі МБД і підготовки до роботи за кордоном. Сташинський, очевидно, виявився добрим агентом. Начальство характеризувало його як «дисциплінованого, сміливого, кмітливого та ініціативного». Він мав кращу освіту, ніж товариші по службі, – більшість із них були сільськими хлопцями, які нічого в житті не бачили, крім гір, і не знали міського життя. Мало в кого був атестат про середню освіту. Навіть серед офіцерів МДБ і оперативників під прикриттям вищу освіту мали всього 13 відсотків особового складу, менше половини мало закінчену середню освіту. Сташинський з кількома курсами інституту за плечима був радше винятком.

Пропозицію переїхати до Києва на навчання він, очевидно, прийняв з полегшенням – більше не треба було зраджувати родину і ризикувати життям у сутичці з повстанцями. Він погодився, почав підготовку, і траєкторії його життя і життя Степана Бандери почали зближатися.

5. На вулицях Мюнхена

Холодна війна розгоралася, головним ворогом Радянського Союзу вважалися Сполучені Штати, але лінія фронту у цій війні проходила по Європі, зокрема по Німеччині. Радянський Союз прагнув розгорнути широку розвідувальну мережу за кордоном і готував для цього кадри⁴⁰.

Два роки в Києві Богдан вивчав шпигунське ремесло – фотографія, водіння, стрільба, конспірація, стеження, прийоми самооборони. Готуючись до роботи в Німеччині, він вивчав німецьку мову з репетитором, польську й неодмінно історію партії. Після випуску влітку 1954-го Сташинському видали документи на інше ім'я, потім на ще одне.⁴¹

Тепер він офіційно працював у КДБ, у березні 1954-го службу перейменували, і саме під цією аббревіатурою вона стане відомою на весь світ. Після смерті Сталіна у березні 1953-го, боротьбу за владу в Кремлі виграв Микита Хрущов, колишній перший секретар

⁴⁰ Леонид Шебаршин, *Рука Москвы: Записки начальника советской разведки* (М., 1996), 150–152.

⁴¹ Полковник Слон, КГБ УССР, А. С. Панюшкіну, начальнику Первого главного управления КГБ СССР, 31 марта 1954, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 2, л. 222–227.

Української СРСР. Він заручився підтримкою Політбюро і знешкодив свого головного конкурента Лаврентія Берію, керівника держбезпеки. У липні 1953 року Берію заарештували, а у грудні розстріляли. В опалу потрапили й люди Берії, зокрема генерал Павло Судоплатов, що кілька років він просидів у в'язниці. Роль суперубивці лишилася в минулому, завдання ліквідувати Бандеру дісталось новому поколінню чекістів та їхніх агентів. Саме до цього покоління належав Сташинський, він тепер мав протидіяти антирадянській українській еміграції за кордоном.

Шлях Сташинського з України в Німеччину вів через Польщу. Богдан перетнув радянсько-польський кордон на західній Львівщині влітку 1954 року. Прикордонники на одну годину відкрили кордон. Шлагбаум було піднято, і машина з Богданом і його куратором спокійно без перевірок перетнула кордон. Вони проїхали через усю країну в колишнє німецьке місто Штеттин, яке за рішенням Потсдамської конференції 1945 року відійшло Польщі. Кінцева зупинка – стародавнє померанське містечко Штаргард, чий середньовічний центр було вщент зруйновано під час війни. Місце німецького населення зайняли поляки, депортовані із Західної України і Білорусії, та українці, примусово переселені з прикордонних районів південно-східної Польщі, щоб позбавити УПА народної підтримки.

У Штаргарді Богдану видали нові документи. У Києві він жив під прізвиськом Мороз, тепер він став Броніславом Качором. Його передали працівнику польських спецслужб, і п'ять місяців «Броніслав» вчив легенду, під якою він мав жити в Німеччині. Йозеф Леман, народився 4 листопада 1930 року в німецько-польській родині у Східній Польщі. Дата народження збігалася зі справжньою, тільки Сташинський був на рік старший. Леману придумали заплутану біографію, до переїзду у Східну Німеччину він жив в Україні і Польщі. Це мало пояснити акцент – рідною мовою для нього була українська і польська. У Польщі Богдан відвідав місця, де нібито жив Леман. Коли Сташинський досконало засвоїв свою нову біографію і побачив «знайомі» місця, чекісти переправили його у Східну Німеччину. Вночі він перейшов кордон по мосту через Одер. Сташинський здав документи на ім'я Броніслава Качора і став Йозефом Леманом.

Саме на кордоні зі Східною Німеччиною Сташинський вперше зустрівся зі своїм новим куратором, той відрекомендувався старшим лейтенантом Сергієм Олександровичем Деймоном. Насправді Сергія Деймона звали Олексій. Він був не старшим лейтенантом, а майором Шостого відділу КГБ у Східній Німеччині, яке вело роботу з еміграцією. Деймон займався українцями. Він сам був українцем, вільно говорив

українською і російською, народився на Донбасі і пішов служити в НКВС у 1939 році, з керівної посади на шахті. Його спеціальністю в НКВС було розслідування економічного саботажу. На листопад 1940 року його зусиллями було заарештовано першу людину.

Під час війни Деймон воював під Сталінградом, готував розвідників і диверсантів до засилання в німецький тил. Із контррозвідки перекваліфікувався у розвідники, взяв участь у кількох зухвалих спецопераціях, дістав поранення і медаль за хоробрість. У Деймона були всі підстави ненавидіти німців: навесні 1942 року нацисти убили його матір, яка лишилася на окупованій території. Він був одружений, але дітей не мав. Після війни Деймон лишився працювати в українському апараті спецслужб, із Києва його відрядили до Чехословаччини боротися з українським підпіллям.

За діяльність, спрямовану проти бандерівців та українських націоналістів з інших фракцій, Деймон мав нагороди і підвищення по службі. Зокрема його відзначили чехословацькою медаллю за хоробрість та іменною зброєю. Начальство вважало Деймона енергійним і розумним оперативником, добре обізнаним зі світом українських націоналістичних організацій, де діяло чимало його агентів. У вересні 1954 року Деймона перевели в Берлін керувати відділенням по роботі з українською еміграцією. Сташинський стане

першим агентом, якого Деймон підготує і виховає. Відтепер вони мали працювати у зв'язці. Сташинський завжди називав свого наставника і керівника Сергієм⁴².

Вони разом поїхали в закритий радянський квартал у Східному Берліні. Так Богдан вперше потрапив у Карлсхорст – квартал площею півтора квадратних кілометра було оточено триметровим парканом, охороняв усе спеціальний підрозділ КДБ. Верховне командування, цивільні працівники і шпигуни не тільки працювали, а й жили у Карлсхорсті. Так само робили певний час і деякі східнонімецькі керівники – Карлсхорст здавався їм куди безпечнішим місцем, ніж звичайні будинки в Берліні. Східні німці, які жили або працювали у кварталі, були об'єктом гострого інтересу західних розвідок і постійного нагляду радянських контррозвідників.

У 1954 році поділений Берлін був епіцентром холодної війни, єдиною щілиною і залізній завісі, які ділила Європу на схід і захід. Формально місто все ще поділялося на чотири окупаційні зони – американську, радянську, британську і французьку, але значення

⁴² *Московські вбивці*, 138–141; Личное дело № 301: майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев; Веденєєв і Биструхін, *Двобій без компромісів*, фото полковника Олексія Деймона після с. 504; О. Деймон, «В окупованому Києві», *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Науковий і документальний журнал* 12, № 1 (2000): 245 прим.; Санников, *Большая охота*, 18.

мав тільки поділ між радянською і західними зонами. Ні парканів колючого дроту, ні Берлінської стіни ще не існувало. З Берліна радянські агенти роз'їжджалися по цілому світі. Берлін був світовою базою радянської розвідки, зокрема це стосувалося і діяльності проти США. Зі Східного Берліна можна було легко добратися на аеродром Темпельгоф у західній частині міста, а звідти по всьому світу.

Берлінська «щілина» була двосторонньою. Дістатися із Західного Берліна у Східний було не складніше; десятки, якщо не сотні західних агентів вели шпionаж проти Радянського Союзу та східного блоку, спостерігали за військовими укріпленнями й промисловими об'єктами. На головних вулицях існували пропускні пункти, але люди спокійно пересувалися в обох напрямках, у метро взагалі контролю не було. Словом, Берлін був ідеальним місцем для розвідки, і вона на повну потужність використовувала всі можливості.

Сташинський прожив у Карлсхорсті близько місяця, потім йому дозволили оселитися неподалік. Вивченої у Києві німецької виявилось недостатньо для незалежного життя: Сташинський міг читати, але погано розумів на слух. Різдво 1954 року він провів у готелі в Східному Берліні: самотні свята для молодого чоловіка, вчорашнього хлопчини із села, у чужій країні. Родина лишилася далеко, власне родиною йому став

Комітет державної безпеки.

Перші місяці 1955 року Сташинський провів за вивченням мови і німецького життя. А у квітні куратор вирішив, що він готовий до самостійної дороги. Його відправили у Цвікау працювати у спільному радянсько-східнонімецькому підприємстві. Планували, що він вестиме конторську роботу, але німецької мови Сташинського і на це не стало, і його призначили простим робітником. Деймон нічим тут не міг зарадити. Він і сам знав німецьку поганенько. Брав уроки в Карлсхорсті, але викладач, не задоволений відсутністю прогресу, доповів начальству, що Деймон вчиться погано і не докладає зусиль. Він міг читати, але не опанував граматику і майже не вмів говорити – перевіряй, не перевіряй. Провчившись три семестри, Деймон кинув цю справу⁴³.

Сташинський кинути не міг. Він мусив вивчити мову і вивчив. Йозеф Леман незабаром став справжньою людиною зі справжньою роботою, першим записом у трудовій книжці, першими справжніми печатками в документах. Восени 1955 року Сташинський повернувся до Східного Берліна після відпустки на Чорному морі, яку йому організував КДБ. Він винайняв кімнату в місті, відркочементувавшись Йозефом

⁴³ Личное дело № 301: майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев.

Леманом, працівником міністерства зовнішньої торгівлі НДР. Базою діяльності Сташинського став Східний Берлін, але вектор його роботи був спрямований на Західну Німеччину, зокрема на Мюнхен, де жили Степан Бандера, Лев Ребет та інші лідери українського національного руху.

На початку 1956 року Деймон вперше відправив Богдана в Мюнхен. Він мав зустрітися з агентом КДБ на ім'я Надійчин. Справжнє ім'я Надійчина – Іван Бисага. Він народився 1919 року в родині українських селян на Закарпатті, яке щойно увійшло було до складу нової чехословацької держави. Бисага виїхав з рідних країв 1939 року, коли Закарпаття захопили угорці. Він був членом ОУН, вступив у дивізію СС «Галичина», але після розгрому дивізії Червоною армією влітку 1944 року потрапив до рук радянської контррозвідки. Саме тоді, за даними служби безпеки ОУН-б, Бисага почав співпрацювати з чекістами. Після війни він пройшов розвідувальну підготовку у Києві, а 1953-го з'явився в Австрії як біженець. ЦРУ допитало Бисагу і відпустило, спершу він оселився у Франкфурті під іменем Іван Бард. 1954-го, коли Сташинський-Леман почав підготовку у Польщі, Бисага переїхав у Мюнхен. Перші спроби зав'язати контакт з бандерівцями не вдалися – вони запідозрили в ньому чекіста (як і у всіх, хто приїздив з України після 1945 року). Але

Бисага зумів втертися в довіру конкурентів Бандери, які проігнорували застереження бандерівців – стосунки двох фракцій дедалі гіршали. Врешті-решт Бисага почав працювати в газеті «Український самостійник», яку редагував сорокачотирирічний юрист і журналіст Лев Ребет⁴⁴.

Лев Ребет жив у Мюнхені з дружиною Дарією, журналісткою і активісткою українського руху, у них було двоє дітей – син Андрій і донька Оксана. Лев і Дарія Ребети очолювали «двійкарів», опозиційне крило ОУН, яке відкидало принцип вождівства і проголошувало відданість принципам демократії. Вони мали складні стосунки з Бандерою. Бандерівці звинувачували їх у співпраці з ЦРУ.

Сташинського зробили зв'язковим між Карлсхорстом і Бисагою. Він довідався, що Бисага мав підготувати викрадення й переправлення Ребета у Східний Берлін, щоб використати у пропагандистській війні із Заходом. Сташинський обговорював з Бисагою план підмішати щось Ребету в їжу, щоб знерухомити його й полегшити викрадення. Бисага прямо не відмовлявся, але й не хотів іти на такий ризик. Він сказав Сташинському, що недостатньо близький з Ребетом і ніяк не зможе виконати це завдання. Син Лева Ребета Андрій

⁴⁴ Дмитро Лиховій і Леся Шовкун, «Демократ в ОУН і перша жертва КГБ», *Українська правда*, 12 жовтня 2011.

пригадував потім, що коли він, тринадцятирічний, приходив із сестрою Оксаною (їй було чотири) до батькової редакції, Бисага виказував дівчинці особливу увагу. Це, можливо, подобалося Ребету, але його дружина Дарія з підозрою ставилася до Бисаги. Він так і не став другом родини⁴⁵.

Сташинський мав не тільки привозити Бисазі гроші й забирати звіти про ситуацію в українській еміграції у Мюнхені, а й підтримувати агента морально. Чекісти підозрювали, що, крім неспроможності наблизитися до Ребета, з Бисагою були й інші проблеми. Під психологічним тиском подвійного життя він ламався, йому здавалося, що за ним стежить не тільки бандерівська служба безпеки, а й американська і західнонімецька розвідки. Врешті-решт Сташинський допоміг Бисазі виїхати у Східний Берлін. КДБ, як завжди, використала фактичний провал агента на Заході в пропагандистських цілях. Радянська преса надрукувала лист Бисаги, який начебто був правовірним націоналістом, але прозрів і покався, звинувативши лідерів української еміграції в усіх смертних гріхах⁴⁶.

⁴⁵ *Московські вбивці*, 141–146; Андрій Ребет, «Лев і Дарія Ребет: мої батьки», виступ, виголошений 24 червня 1998 р в Українському вільному університеті в Мюнхені. Рукопис у розпорядженні автора, с. 13.

⁴⁶ Іван Бисага і Василь Галаса, *За велінням совісті* (К., 1963); Степан Мудрик-Мечник, *ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (Причинки до історії, спогад)* (Львів, 1997), 128–129; *Московські вбивці*,

Хотів він того чи ні, але Сташинський успадкував об'єкт стеження Бисаги. На початку весни 1957 року Деймон показав йому фотографію лисого чоловіка в круглих окулярах – це був Лев Ребет. Куратор охарактеризував цього чоловіка як інтелектуального лідера українських націоналістів. Його статті, мовляв, паплюжать образ Радянського Союзу, надихають українських емігрантів вести боротьбу проти СРСР і застерігають не повертатися на батьківщину. Чекісти знали, що Ребет працює в центрі Мюнхена, але хотіли переконатися, де той живе. Сташинський у Мюнхені мав перевірити адреси. У квітні через аеропорт Темпельгоф у Західному Берліні він вилетів у Мюнхен.

Сташинський заповнив реєстраційну картку в готелі «Грюнвальд»: Зіґфрід Драґер, живе в Есен-Гарцопфі, народився 29 серпня 1930 року в Ребрюке під Потсдамом. Ім'я й адреса були вигадані. Документи на ім'я Драґера йому дав Деймон; сказав, що папери фальшиві, але запевнив у їхній якості. Бракувало тільки підпису. Сташинський підписався. Реальний Зіґфрід Драґер справді колись жив в Есені і перед тим, як вилетіти в Мюнхен, Сташинський відвідав Есен, щоб ознайомитися з містом і подивитися на «свій» будинок. З'їздити туди спонукала обережність. Якби поліція в разі арешту спитала про місто чи вули-

цю, він міг дати правдоподібну відповідь.

Новий гер Драґер виявився великим цінителем мюнхенської архітектури й любителем гуляти на свіжому повітрі. Він годинами блукав центром міста, оглядаючи будинки і людей. Виявилось, що йому особливо до вподоби Швабінг, район на півночі Мюнхена. За інформацією КДБ, саме там жила родина Ребетів. У Карлсхорсті Сташинському дали адресу – Франц-Йозеф-штрассе, 47. Двері в будинок були відчинені, Драґер-Сташинський оглянув усі поверхи і всі таблички на дверях. Імені Ребета ніде не значилося, але це ще нічого не означало. Наступні кілька днів він намагався точно з'ясувати, де живе Ребет. Спостерігав за будинком і вулицею з 7 до 10 ранку, в обід і з 15 до 17. Ребет йому не зустрівся. Сташинський сховався на недільну службу в греко-католицьку церкву, сподіваючись застати Ребета там, але марно.

Тоді він переніс спостережний пост у центр Мюнхена. Йому особливо подобалося «гуляти» по знаменитій Карлспляц. Інше вподобане місце – початок найдовшої вулиці Мюнхена Дахауерштрассе. Згідно з інформацією КДБ, Ребет мав контори за обома адресами. На Карлспляц спостерігачеві пощастило більше. Одного дня він побачив знайоме за фотографіями обличчя – об'єкт виходив з будинку номер 8. Ребет пішов на трамвайну зупинку і сів у трамвай. Агент

зайшов слідом. Трамвай їхав у Швабінг, добре відомий агентів район. Сташинський сів одразу за об'єктом спостереження. Заспокоїтися було непросто. Він не міг зметикувати, який квиток купувати. Ціна залежала від відстані, а він не знав, наскільки далеко зібрався Ребет, може, той узагалі мав проїзний і не мусив купувати квитка. А якщо купити квиток за 25 пфенігів, а Ребет поїде в наступну зону... Є ризик, що знайде контролер і він приверне до себе увагу. Трохи подумавши, він купив квиток за 30 пфенігів. Потім завважив, що він єдиний пасажир у трамваї в сонячних окулярах. Він носив їх за порадою інструкторів КДБ, щоб приховати обличчя. День був сонячний, і окуляри згодилися, але у трамваї їх ні в кого не було. Окуляри він зняв.

Потім йому здалося, що за ним стежать. Він пересів далі від Ребета, не випускаючи його з поля зору. Ребет вийшов на зупинці Мюнхенер Фрайгайт, неподалік входу в Англійський сад. Сташинський не наважився піти за ним і поїхав далі. Наступного дня він вилетів у Берлін. Він мав наказ перебувати у Мюнхені не більше десяти днів, а вони вже спливли. У кожному разі він провів час із користю. Сташинський повертався у Карлсхорст з конкретною інформацією, хай навіть скромною. Стару адресу у справі на Ребета можна було сміливо виправляти. КДБ знало, яким трамваєм він їздить на роботу.

У червні Сташинський повернувся в Мюнхен зібрати додаткову інформацію про об'єкт. Як і минулого разу, він оселився в «Грюнвальді», попросивши кімнату з вікнами на Дахауерштрассе. Там була контора Ребета. Тепер Ребет дорогою на роботу мав проходити повз вікна агента. Простежити його маршрут з однієї контори в іншу, а потім додому було неважко. Він проїхав за Ребетом до зупинки Мюнхенер Фрайгайт, а потім пройшов до сусідньої вулиці Окамштрассе. Цього разу він сів в інший вагон і не одягав окуляри. Але нерви все одно були напружені. Він вважав, що діє непомітно. Дійшовши до Окамштрассе, Ребет повернув в арку на правій стороні вулиці, яка вела до кінотеатру. Звернувши за ним в арку, Сташинський несподівано побачив Ребета – той стояв і нібито роздивлявся афіші. Побачивши його, Ребет одразу вийшов з арки.

Сташинський побачив, як Ребет заходить у будинок на розі вулиці. Втрачати було нічого, він пішов за ним і побачив табличку з прізвищем Ребета біля дверей будинку. Побачили його чи ні, але він тепер знав, де живе Ребет. Наступного дня він туди повернувся, почекав, поки Ребет сяде на трамвай, і сфотографував табличку з іменами мешканців. Завдання було виконано. Оперативники КДБ у Карлсхорсті були задоволені: «Зігфрід Драґер» виявив, де живе Ребет і як їздить на роботу. Сташинський думав, що на цьому справу за-

кінчено, але в липні його знову послали в Мюнхен підтвердити отриману інформацію і з'ясувати, чи є в будинку поштові скриньки.

Сташинський не знав, які плани має КДБ на Ребета, а розпитувати у чекістів було не заведено. Він знав, що Івана Бисагу залучали до розробляння операції викрадення Ребета, але Бисага тепер був у СРСР. Між тим Сташинському дали нове завдання – стежити за видавцем газети «Український самостійник», у якій працював Ребет. Здавалося, що на цьому, принаймні для Сташинського, справа Ребета завершилася⁴⁷.

6. Секретна зброя

Шпигунське життя Богдана Сташинського потроху увійшло у звичну колію. Воно було цілком спокійне, навіть комфортабельне, хоч і не позбавлене стресів. Він їздив у Мюнхен стежити за еміграційними діячами, закладав тайники з грошима й інструкціями для агентури, спостерігав за військовими об'єктами. Але так тривало не довго. У вересні 1957-го Деймон запросив Сташинського в контору КДБ у Карлсхорсті, попередивши, що вони зустрінуться з важливим гостем із Москви. І додав, що час настав. Що це означає, Ста-

⁴⁷ *Московські вбивці*, 154–160; Karl Anders, *Murder to Order* (London, 1965), 25–28.

шинський зрозумів, тільки коли гість – його ім'я лишилося в секреті – показав йому видовжений циліндр із запобіжником і курком.

Московський гість сказав, що це зброя, і показав, як вона працює. Циліндр містить ампулу з рідиною. Коли натискаєш курок, бойок запускає в дію пороховий заряд, ампула з отрутою розбивається і розбризкується з циліндра. Рідина майже одразу випаровується. Циліндр слід наставляти майже впритул, щоб жертва могла вдихнути отруту після вистрілу. Відтак вона знепритомніє. Ефект, додав Деймон, схожий на придушення. Смерть від серцевого нападу, продовжив московський гість, настає впродовж двох-трьох хвилин. «Після випаровування рідина не лишає слідів; через хвилину після смерті вени повертаються до попереднього стану, і насильницьку смерть констатувати неможливо». Деймон додав, що для стрілка зброя абсолютно безпечна⁴⁸.

Такий поворот заскочив Сташинського зненацька. Він не мав часу отямитися. Єдине, що він зрозумів, – вони хочуть, щоб він став убивцею; якщо ні, то вони ніколи б не показували йому ніякої секретної зброї і нічого б не пояснювали. З розмови стало зрозуміло, що це не перше використання пістолета-спрея. Такий уже використовували раніше. Судячи з усього, це був

⁴⁸ *Московські вбивці*, 161–164.

удосконалений варіант німецької моделі часів Другої світової.

Московський гість хотів показати, як він працює, зарядив ампулу з водою, зняв із запобіжника і вистрелив. Пістолет виплюнув порцію води в рушник, що висів на стіні на відстані метра. Звук пострілу нагадував сплеск у долоні. Вода лишила пляму на рушнику діаметром сантиметрів двадцять. Москвич пояснив, що ампула з отрутою стріляє на півметра далі і пляма буде більшою, бо отрута легша за воду. Він дістав із валізки інструмент, викрутив гвинти з циліндра, почи- стив зброю й перезарядив. Вистрелив ще кілька разів. Потім віником змів з підлоги крихітні уламки скла, розміром не більше міліметра – більшість скляних буси- нок лишилися на рушнику.

Експеримент закінчився, інструкції – ні. Московсь- кий гість пояснив, що стрілок теж ризикує вдихнути отруйні випари, але є два способи цьому запобігти. По-перше, треба прийняти пігулку за годину-півтори до пострілу. Вона перешкоджає звуженню кровонос- них судин і діє чотири-п'ять годин. По-друге, взяти спеціальну ампулу з протиотрутою одразу після по- стрілу. Слід роздушити ампулу, завернувши її в тка- нину, і вдихнути газ, який з неї піде. Протиотрута на- стільки сильна, пояснював інструктор, що, коли її да- ти жертві через хвилину після пострілу, людина вижи-

ве. Найбезпечніше вжити пігулку до стрільби і протиотруту після. Московський гість запропонував показати Сташинському, як пістолет-спрей стріляє справжньою отрутою, а не водою. Той не заперечував. Вони вирішили випробувати зброю на собаці і домовилися зустрітися, коли все буде готове. На цьому розмова закінчилася⁴⁹.

Деймон зголосився відвезти Сташинського в місто і привітав його з таким почесним завданням. Той емоцій не виказував і сидів мовчки. Деймон спитав, чи розуміє він, яку велику довіру виказала йому держава. Сташинський потім згадував, що Деймон поводився, ніби вони були рятівниками країни. Сташинський натомість був збентежений. Що б він не робив свого часу у лісі видаючи повстанців, вбивати, тим більше неозброєну людину йому не хотілося. Богдан виріс у родині, яка шанувала християнські заповіді і не сприймала подібних учинків. Але й від завдання відмовитися не міг. Перевірка пістолета-спрея на собаці ніяк не полегшила душевних мук агента, радше навпаки – загострила їх. Деймон і московський гість купили маленького дворнягу на місцевому ринку. Забрали Сташинського у місті й поїхали в ліс на озері Мугельзеє за Східним Берліном. Москвич дав Богданові пігулку. Вони прив'язали собаку до дерева і почекали, заки подіє пігулка –

⁴⁹ Там само, 164–165.

якогось помітного впливу на організм не відчувалося. Москвич дав агенту заряджений циліндр. Сташинський не міг дивитися на собаку, йому було шкода безневинне створіння. Коли він підійшов до собаки, той узявся лизати йому руку. Сташинський відвернувся і натиснув на курок. Рідина вкрила морду. Собака впав і засмикав лапами. За кілька хвилин він був мертвий. «Моя перша жертва», – подумав Сташинський. Він розумів, що будуть інші. Хтось роздушив ампулу з протиотрутою – всі троє вдихнули з неї газ. Потім сіли в машину й повернулися у Східний Берлін. Експеримент було визнано вдалим⁵⁰.

Сташинський здогадався, хто стане його наступною жертвою. Ще на першій зустрічі з москвичем Деймон дав зрозуміти, що мова йде про його давнього «знайомого». Ім'я в присутності москвича не називали, але агент не сумнівався, що це Ребет. Бисаги не було, своїх людей в оточенні Ребета чекісти не мали, тож вирішили його убити, а не викрасти. Попри те, що цю таємну зброю нібито використовували й раніше, у чекістів не було певності, що убивство не виявлять. Вони припускали, що факт насильницької смерті буде одразу встановлено, але підозри впадуть на ворогів Ребета – бандерівців. Наступники Сталіна сподівалися, що вбивство Ребета, як і вбивство Коновальця, за-

⁵⁰ Там само, 166–167.

гострить уособиці в таборі націоналістів.

«Ліквідація» вождів української еміграції, які нібито не дозволяли своїм послідовникам йти на компроміс з радянським режимом і повертатися на батьківщину, була звичайною темою розмов в еміграційному відділі КДБ у Карлсхорсті. Але Сташинський не думав, чи то пак не хотів думати, що це означає на практиці. Тепер він повертався подумки до слів Деймона, які доти здавалися порожнім звуком. Коли він розповідав Деймону, наскільки близько стояв до Ребета у трамваї, коли стежив за ним уперше, той сказав, що проблему може розв'язати простий укол. Сумнівів не лишалося – він мав на увазі укол отрути. Стало також зрозуміло, чому Деймон хотів знати, де в коридорі Ребетового будинку стоять поштові скриньки. Ймовірно, КДБ розглядав ще один варіант розправитися з українським журналістом – бомба в посилці. Але поштових скриньок у будинку не виявилось, і це, можливо, визначило долю і Ребета, і Сташинського⁵¹.

Сташинського роздирала дилема. Він не хотів і не міг уявити себе в ролі вбивці невинної людини. Але й не підкоритися наказу не міг. Наслідки непослуху були цілком очевидні. Кілька років перед тим, прочитавши в газетах про втечу на Захід Ніколая Хохлова, іншого кілера КДБ, який відмовився виконувати наказ, Ста-

⁵¹ *Московські вбивці*, с. 155–162; Anders, *Murder to Order*, pp. 25–28.

шинський спитав Деймона, хто це такий і яку посаду той обіймав у КДБ. Деймон назвав Хохлова авантюристом і морально розкладеною людиною. «Рано чи пізно ми дістанемо його», – закарбувалося в пам'яті Богдана. Деймон не жартував. Московський гість, який привіз пістолет-спрей, можливо, брав участь у ще одному науковому «експерименті» – замах на Хохлова, якого в вересні 1957-го, тому самому місяці, коли Сташинський вперше познайомився із секретною зброєю КДБ, пригостили у Франкфурті кавою, «присмаченою» радіоактивним талієм. КДБ тримав слово і карав зрадників, де б вони не сховалися. Врешті-решт Сташинський почав думати про своє завдання в категоріях політичної доцільності і в цьому шукав заспокоєння. Наказ йому дав куратор, а вбивство однієї людини відкриє шлях додому багатьом іншим. В операції КДБ проти Ребета під кодовою назвою «Доктор» наставала вирішальна фаза «особливих заходів»⁵².

⁵² Anders, *Murder to Order*, p. 115; Николай Хохлов, *Право на совесть* (Frankfurt, 1957), с. 113–138; «Шпион, который был отравлен КГБ, но выжил», АПН Нижний Новгород, 12 января 2006 http://www.apn-nn.ru/context_s/26820.html; Boris Volodarsky, *The KGB's Poison Factory: From Lenin to Litvinenko* (Minneapolis, Minn., 2010), p. 184; Алексей Деймон, «Справка по делу “Скорпион”», 14 мая 1968, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 7, л. 191–195.

7. Вітання з Москви

Дев'ятого жовтня 1957 року стюарди «Ер Франс» зареєстрували на рейс Західний Берлін – Мюнхен пасажира на ім'я Зіґфрід Драґер. У кишені в нього лежав ще один документ з фотографією на ім'я Йозефа Лемана. Драґер-Леман-Сташинський мав при собі більше тисячі західнонімецьких марок, у багажі лежало дві банки франкфуртських сосисок. Він був готовий до будь-якої несподіванки, навіть якби Східна Німеччина напала на Західну і в гастрономах зникла їжа.

Документи, гроші й сосиски йому видали у Карлсхорсті. Там же йому веліли летіти в Західну Німеччину по західнонімецькому паспорту, а далі показувати східнонімецький. На випадок провалу він мав назватися східнонімецьким громадянином, що підвищувало шанси повернутися в соціалістичний блок. Найнебезпечнішим предметом багажу були дві жерстяні банки. Сосиски були тільки в одній. В іншій технічні фахівці КДБ сховали зброю – пістолет-спрей, привезений минулого місяця з Москви. Пістолет обгорнули ватою і сховали у спеціальний металевий циліндр, схований, відповідно, у жерстянці з-під сосисок, наповненій водою. Зброю і циліндр було зроблено з алюмінію, вага і зовнішній вигляд справжньої і

фальшивої банки сосисок були абсолютно однакові – їх відрізняла тільки спеціальна позначка.

За первісним планом пістолет мали переправити в Західну Німеччину по дипломатичних каналах. Працівник східнонімецького дипкорпусу мав привезти зброю у Мюнхен і там передати її агентові. Дипломатів не перевіряли на митниці, і чекісти вважали цей шлях безпечним. Але хтось завважив, що за дипломатом може простежити західнонімецька контррозвідка, існує ризик, що через нього вийдуть на агента і схоплять його зі зброєю на гарячому. Врешті-решт постановили, що агент візьме зброю з собою. А якщо його спіймають і спитають, що це і звідки, то, за легендою, незнайомий чоловік у Східній Німеччині заплатив Драґеру і попросив провезти банку у Мюнхені та передати якійсь жінці в барі «Максим». А якби його затримали і знайшли зброю після завдання, то агент мав сказати, що просто знайшов цей предмет на сходах.

На кордоні його не перевіряли, і він спокійно прилетів у Мюнхен у середу 9 жовтня. Як завжди, на все про все йому відвели десять днів. Інструктори хотіли, щоб він виконав завдання в конторському будинку на Карлсплятц, 8. Якщо це буде неможливо, то в іншій конторі на Дахауерштрассе або вдома в об'єкта на Окамштрассе. Сташинський прийняв першу захисну пігулку близько 8 ранку в четвер 10 жовтня. Загалом

на десять днів мюнхенського завдання у нього було десять пігулок і дві ампули – мало вистачити. Усе було готово, зброя в кишені. Він загорнув пістолет-спрей у газету і зробив дірку для курка і запобіжника. Банку з під зброї викинув у смітник в Англійському саду.

О 8:30 він стояв на вулиці, спостерігаючи за будинком по Карлсплятц, 8. Там розташовувалися різні контори, зокрема кабінети лікарів. На випадок арешту під час завдання агент мав відрекомендуватися східнонімецьким туристом: милувався собі архітектурою, аж раптом розболілися зуби і от, мовляв, прийшов сюди до лікаря. А якщо хтось застане його одразу після події, то слід сказати, що ось лежить людина на підлозі і він намагається їй допомогти. Того дня він дочекав до 10:30, але об'єкт не з'явився. Не було його і ввечері. Не з'явився він і наступного дня. Всякий раз агент відчував полегшення, але загальний душевний тягар від цього тільки зростав. Найскладніше було у вранішні години, відведені на смертельну справу. Вдень ставало трохи легше. Сташинський блукав вулицями міста у спробі розвіятися, але наступного дня все повторювалося. Може, виконати завдання і є найлегший спосіб скинути камінь з душі й повернутися до нормального життя? Щодня тиск відчувався все більше⁵³.

Лев Ребет зазвичай не ходив у контору у вихідні і

⁵³ *Московські вбивці*, с. 170–172; Anders, *Murder to Order*, pp. 35–36.

працював удома: читав, писав, редагував. У суботу 12 жовтня він зробив виняток із розпорядку. Минулого вечора він ліг пізно – читав недавно опубліковану автобіографічну кіноповість Олександра Довженка «Зачарована Десна». Знаменитий режисер помер торік у Москві. Сталін не дозволяв Довженку жити й працювати в Україні, і його останній твір був сповнений ностальгії за дитинством, яке минуло в мальовничому українському селі. Лев Ребет теж народився в селі і давно жив поза Україною; попри всю ідеологічну різницю між українським націоналістом і радянським режисером-комуністом. Ця книжка цілком могла промовляти до його серця. Ребет за суворими традиціями українських селян рідко виказував теплі почуття до дітей, але вранці 12 жовтня вперше за багато місяців поцікавився фортепіанними уроками сина Андрія і навіть погладив його по голові. Коли вольова і владна Дарія Ребет гукнула з кухні, щоб він не затримувався на роботі і не спізнився на обід, чоловік відповів, що не певен, чи взагалі туди дійде. Членам родини постфактум здалося, що Лев Ребет передчував щось недобре⁵⁴.

Тієї суботи, 12 жовтня 1957 року, невдовзі по дев'ятій Сташинський-Леман-Драґер стояв на спостережному пункті на Карлсплятц. Був погожий сонячний

⁵⁴ Інтерв'ю автора з Андрієм Ребетом, 1 липня 2012.

день. Він залишив плащ у готелі і прогулювався в костюмі. Як завжди нервувався. Прийняв заспокійливе і протиотрутну пігулку. Ліки не діяли. Напруження, яке він намагався опанувати, зростало – об'єкт міг вийти в будь-який момент. По дев'ятій напруження поступово спало. Стрілка годинника підійшла до десятої, а Ребета все не було. Аж раптом він побачив людину, яку впізнав би з тисячі інших. Ребет вийшов з трамваю і йшов прямо на мисливця. Агент озирнувся і пішов до дверей будинку номер 8. Усе складалося якнайкраще. «Я почувався, ніби уві сні», – згадуватиме він потім. «Довкілля, люди, рух на вулиці – свідомість всього цього не помічала. Усе це було ніби в тіні, підсвідомості»⁵⁵.

Пігулка на нього вплинула чи бажання скинути давній тягар, але він був налаштований рішуче. Перед входом у будинок вийняв загорнутий у газету циліндр і взяв його у праву руку.

Піднявся на другий поверх і став там. Потім зняв пістолет-циліндр із запобіжника, намацавши його через газету, і був готовий зустріти мішень. Зачувши звук вхідних дверей, він почав спускатися, тримаючись стіни. Назустріч піднімався чоловік, Сташинський його упізнав. Коли вони порівнялися на сходах, він підняв циліндр і нажав на курок, намагаючись не дивитися у

⁵⁵ Anders, *Murder to Order*, p. 32.

напрямку жертви. Після пострілу краєм ока побачив, що чоловік нахилився вперед. Що було далі, він не бачив.

Сташинський поклав циліндр у кишеню, розчавив за інструкцією протиотрутну ампулу і вдихнув її випари. Мало не знепритомнів. Він відчував запаморочення чи то від стресу, чи то від отруйних випарів своєї зброї.

Він вийшов із будинку, повернув ліворуч і ще раз ліворуч. Лише через десять-п'ятнадцять хвилин він почав повертатися до тями. Пішов на Людвігштрассе, шумну мюнхенську вулицю, перейшов її й опинився в Гофгартені, колишньому королівському парку, насадженому на початку сімнадцятого століття при баварському курфюрсті Максиміліані I. Сташинський вийшов на край парку і на містку через струмок Кегельмюльбах кинув зброю у воду. Попри непевне самопочуття, він тримався букви інструкцій – втопити зброю слід було саме тут.

Вийшовши з Гофгартена, він вирішив повернутися в готель. Аж раптом подумав, що собака може взяти його слід, сів на трамвай і проїхав кілька зупинок. Усі злочинці подумки повертаються на місце подій – так і він. Дорогою в готель він перейшов Карлспляцц і подивився на будинок 8. Під ним стояв натовп людей і поліція. Чоловік відвернувся і заспішив у готель.

Зібрав речі (уже без франкфуртських сосисок), поклав у кишеню західнонімецький паспорт на ім'я Зіґґріда Драґера, оплатив рахунок і поїхав на Гауптбангоф. Інструкції веліли одразу виїхати з міста⁵⁶.

Лева Ребета знайшли на сходах будинку, де він працював десь між 10:20 і 10:45 ранку. Він був ще живий і зміг видертися на сходи другого поверху. Люди вийшли на звук його стогону, викликали лікарів і поліцію. Патруль зафіксував виклик одразу по одинадцятій: «Чоловік упав на сходах». Через хвилину їм повідомили, що він помер. Доктор Вальдемар Фішер, якого викликали на допомогу, констатував, що смерть настала приблизно об одинадцятій десять, і припустив серцевий напад. Покликати дружину і дітей не могли, адже Лев Ребет не мав удома телефону. Але працівники редакції зателефонували їхньому сусіду-українцю. Той був удома і переказав новини Дарії Ребет. Він же відвіз її на Карлсплятц.

Дарія Ребет була шокована – чоловік ніколи не скаржився на серце. Але через два дні доктор Вольфґанґ Шпан з Інституту судової медицини при Мюнхенському університеті провів розтин і підтвердив діагноз доктора Фішера. Університетські фахівці не знайшли жодних підозрілих ознак – усе вказувало на природну смерть. Артерії були помітно звужені, що вказувало на

⁵⁶ *Московські вбивці*, с. 172–174; Anders, *Murder to Order*, pp. 35–37.

серцевий напад. Родині і друзям Ребета нічого не лишилося, як змиритися з цим висновком. Але глибоко в душі засіла думка: а раптом КДБ почало операцію проти всіх них⁵⁷?

Удень 12 жовтня 1957 року, коли поліція, лікарі й родина з'ясовували, що сталося з Левом Ребетом, черговий готелю «Континенталь» у Франкфурті зареєстрував нового гостя. Його звали Зіґфрід Драґер, зупинився він всього на одну ніч. Наступного дня він вилетів у Берлін, перетнув кордон східної частини міста і поїхав додому на Марієнштрасе в центрі, де винаймав мебльовану кімнату.

Господарка фрау Штранек знала пожильця під іменем Йозеф Леман, судячи з акценту, фольксдойче зі сходу. Він казав господарці, що працює перекладачем у міністерстві торгівлі Східної Німеччини і час від часу їздить у справах. Схоже було, що він якраз повернувся з відрядження. Йозеф Леман вчасно платив за кімнату і не створював жодних проблем. Спокійний ввічливий чоловік – мрія будь-якої господарки.

Уранці понеділка, 14 жовтня Сташинський спершу

⁵⁷ *Московські вбивці*, 174, 248–249, 615; інтерв'ю автора з Анатолем Камінським, близьким співробітником Дарії Ребет, 27 липня 2012; Memorandum for the Record, Subject: Meeting with AECASSOWARY 2 [Mykola Lebed] and 29 [Fr. Mykhailo Korzhan], April 3, 1962, 1, Aerodynamic: Contact Reports, vol. 45, National Archives and Records Administration [NARA], RG 263, E ZZ-19, B 23.

подзвонив у Карлсхорст і доповів своєму куратору Сергію Деймону. Той спитав, чи все гаразд. Сташинський відповів ствердно. Вони домовилися зустрітися в місті. Крім усної розповіді, Богдан склав після зустрічі два письмові звіти. У першому значилися дати поїздки, відвідані місця, готелі й авіалінії. Другий звіт мав інший характер: «У домовленому місті я зустрів відому особу й привітав її. Я впевнений, що привітання вдалося. Підпис». Деймон пояснив, що цей звіт не будуть друкувати на машинці, він існуватиме в одному рукописному примірнику. Сташинський не міг знати, що місяцем пізніше, 15 листопада 1957 року начальник управління зовнішньої розвідки КДБ Александр Сахаровський подасть Микиті Хрущову таємний звіт про «заходи, здійснені в Німеччині». Звіт було написано від руки в одному примірнику, тільки для Хрущова.

Для Деймона успішна ліквідація Ребета означала новий етап кар'єри. Тепер його призначили заступником начальника П'ятого відділу апарату КДБ в Карлсхорсті, який відповідав за роботу в Західній Німеччині. У листопаді 1957-го йому винесли подяку від імені голови КДБ у Москві за успішне виконання «важливих спеціальних завдань», яких саме – не уточнювалося. Того ж місяця начальство підписало подання на присвоєння йому звання підполковника. Його хотіли представити до ордена Червоного прапора, але

Москва вирішила, що достатньо буде й медалі «За бездоганну службу» першого ступеня⁵⁸.

Сташинський, якого за операцію з ліквідації Ребета нагородили фотоапаратом фірми «Контакс», сподівався, що більше подібного робити не доведеться. Шок після вбивства минув, але на душі лежав новий камінь – він убив людину всупереч своїм переконанням. «...Після того, що сталося, – згадуватиме він, – мені здавалося, що я під кожним оглядом пропачий. Пізніше, коли багато часу проминуло, я пробував собі сказати – це сталось раз, це не повториться, може, були ще інші причини для цього доручення, яких я не знаю». Він знову почав шукати політичного виправдання своєму вчинку. Куратор та інші чекісти охоче йому в цьому допомагали. Вони часто говорили, що якщо емігрантські лідери не розуміють вимог часу, то їх слід «ліквідувати». Він втішав себе тим, що вбивство не було жорстоким: зброя не вимагала точно цілитися в мішені – досить було просто натиснути на курок⁵⁹.

⁵⁸ Дмитрій Прохоров, *Сколько стоит продать родину* (СПб., 2005), с. 255; Личное дело № 301: майон Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архів СБУ, Київ.

⁵⁹ *Московські вбивці*, 174; Anders, *Murder to Order*, 10–11, 38–39, 57; Дмитрій Прохоров, *Сколько стоит продать родину* (СПб., 2005), 255.

Частина друга.

Ідеальне вбивство

8. Червона площа

Життя вдалося. Богдан Сташинський рухався вгору. У квітні 1959 року Деймон сказав, що Богдана викликають до Москви і, можливо, він зустрінеться із самим головою КДБ. За що саме йому випала така честь, Сташинський ще не знав, але невдовзі справді отримав квиток на московський поїзд і документи.

У Радянський Союз він завжди їздив по радянському паспорту на ім'я Олександра Крилова. Порівняно з попередньою поїздкою тепер валіза була суттєво важчою – начальство планувало, що Сташинський пробуде в СРСР як мінімум до літа. Прикордонники й митники зазвичай ретельно обшукували пасажирів: їх цікавила, наприклад, натуральна кава або інші товари, які в СРСР були в дефіциті або не дотягували якісно до західних. Та багаж пасажира Крилова їх не зацікавив. На його документах стояла печатка військової частини, яку прикордонники чудово знали: номер 42601

означав КДБ⁶⁰.

У Москві його зустрів співробітник КДБ, видав радянські гроші і поселив у готелі «Україна» – одному із семи знаменитих сталінських хмарочосів. Цей будинок (тепер там готель «Редісон Роял») почали будувати 1953-го, у рік смерті диктатора, і закінчили через чотири роки. Саме в той час на вершині радянської влади утвердився Хрущов, давній намісник Сталіна в Українській РСР. Готель офіційно відкрили у травні 1957 року, на той час це був найвищий готель у Європі – висота споруди, включаючи шпиль, становила 206 метрів. Фасад прикрашали символи радянської влади: зірки, серпи й молоти. Готель стояв на початку фешенебельного (за радянськими мірками) Кутузівського проспекту, де жило багато відомих радянських діячів⁶¹.

Через день у номер до Сташинського зайшов чоловік, який відрекомендувався Георгієм Авксентійовичем. Сташинський ніколи не знав ні його прізвища, ні посади у спецслужбах. Він згадував: «У колах КДБ заведено так, що, говорячи з людиною, ви достеменно

⁶⁰ *Московські вбивці*, 188–189.

⁶¹ *Московські вбивці*, 184–185; Anders, *Murder to Order*, 44–45; “Семь сестер Сталина, или Как строились первые советские небоскребы”, *Факт*, 12 февраля 2011, www.magazinefact.com/articles/72-figures-and-faces/751-qseven-sistersq-of-stalin-or-how-the-first-soviet-skyscrapers-were-built.

не знаєте, яку посаду вона обіймає». Куратор у Східному Берліні попереджав, що з ним зустрінатиметься «сам начальник КДБ». Може, це він, хто зна? Хто б це не був, він справив сильне враження на Сташинського. Йому було трохи за сорок, на звичайного чекіста схожий не був. «Я дивився на нього весь час як на аристократа, він був такий спокійний, сидів коло мене, висловлював свої думки таким незворушним тоном, що немислимо було заперечувати. Дуже самовпевнено... Можна було легко помітити, що він звик давати накази, що він обіймав у КДБ одне з перших місць», – розповідав Сташинський⁶².

Згідно з розсекреченими біографіями працівників КДБ, людину, яка справила на Сташинського таке враження, звали Григорій Іщенко. На вигляд він був молодшим за свій вік: у його особовій справі роком народження значився 1910-й. За кілька місяців після цієї зустрічі йому виповнилося п'ятдесят. Походження він був звичайного, жодної блакитної крові. Іщенко народився в робітничій сім'ї у станиці Кримська на Кубані. Попри українське прізвище, він вважав себе росіянином – у цьому, можливо, відлуння радянська національна політика: на початку 30-х Сталін позакривав усі українські установи на Кубані й викорінював український дух. Це відбувалося у розпал голо-

⁶² *Московські вбивці*, 185–187.

ду 1932–1933 років, який боляче вдарив по українському населенню Кубані. Голод списали на опір селян радянській владі, нібито інспірований націоналістами. Невдовзі всіх кубанських українців почали записувати росіянами.

Аристократичні манери Іщенка маскували його сирітське минуле. Батько Іщенка помер 1919 року під час громадянської війни, коли сину виповнилося всього дев'ять років. У той час Кубань була оплотом Білої армії генерала Денікіна. У дванадцять років Георгій почав сам заробляти на хліб. Ще підлітком він опанував ремесло чоботаря, але школу зміг закінчити аж у двадцять шість років. На той час він уже був комуністом і робив кар'єру. Під час голоду Іщенко навчався в партійній школі у Ставрополі. Після партійної школи Іщенко лишився у Ставрополі і працював головою профспілки м'ясокомбінату.

Кар'єрний стрибок Іщенка припав на 1937 рік – у сталінських чистках тоді загинули десятки тисяч управлінців різного рівня. Репресії відкрили двері нагору молодому поколінню радянських діячів. Саме тоді почали свій шлях у партійній ієрархії Леонід Брежнєв, Володимир Андропов і Костянтин Черненко, які вийшли на перші ролі у 60–70-х роках. Так само й Іщенко. За рік він піднявся від інструктора обкому партії до секретаря з ідеології П'ятигорського міськкому

партії, змінивши поступово чотири посади. У 1939-му успішного функціонера перевели на роботу до наркомату внутрішніх справ, невдовзі він очолив п'ятигорське міське управління НКВС. Восени 1942-го, коли місто окупувала німецька армія, Іщенко евакуювався на схід, але вже на початку 1943-го повернувся у звільнене місто. Після війни його відправили в Литву боротися з націоналістичним підпіллям. В останні роки правління Сталіна Іщенко очолював апарат НКВС на рідній Кубані. Після смерті диктатора його відправили працювати в Угорщину, згодом через нього встановлювали зв'язок між КДБ і угорськими спецслужбами. Він брав активну участь у придушенні угорської революції 1956 року і працював у зв'язці з головою КДБ генералом Іваном Сєровим, якого теж відправили до Угорщини⁶³.

Іщенко справді належав до верхівки спецслужб, але його посада в центральному апараті не була аж настільки важливою, як це уявлялося Богданові і Деймону, його берлінському кураторові. У квітні 1959-го полковник Георгій Іщенко четвертий місяць як керував Дев'ятим відділом Першого головного управління КДБ, що вів зовнішню розвідку. Конкретно Дев'ятий відділ опікувався еміграцією. Іщенко прагнув прояви-

⁶³ "Ищенко Георгий Авксентиевич" в кн.: Никита Петров, *Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954. Справочник* (М., 2010), с. 430–431.

ти себе на новій посаді і, можливо, розраховував на генеральські погони.

Полковник розпитував Сташинського про його останнє завдання: стеження за Степаном Бандерою, лідером найбільшої і, на переконання радянської влади, найнебезпечнішої групи української еміграції. Сташинський розповів усе, що знав про Бандеру.

Навесні 1958 року Деймон попросив його з'їздити у книгарню в Західному Берліні й пошукати там книжок автора на прізвище Попель. Так Богдан уперше почув це ім'я. Єдина книжка, опублікована під цим іменем, вийшла у Львові 1943 року і називалася «Початки шахіста». Її написав український шахіст Степан Попель. Після війни маестро Попель виграв багато турнірів у Парижі, а переїхавши у 50-х роках до США, тричі поспіль вигравав чемпіонат штату Мічиган. Не дивно, що в західнонімецькій книгарні влітку 1958 року рідкісна українська книжка Попеля не продавалася. Сташинський доповів, що нічого не знайшлося, і Деймон більше до цієї теми не повертався⁶⁴.

Невдовзі Сташинський знову почув це прізвище. У травні 1958-го українська еміграція в Європі відзначала двадцять п'яті роковини загибелі засновника ОУН полковника Євгена Коновальця, якого вбив за нака-

⁶⁴ *Московські вбивці, 182–183; Романтик шахів та його епоха: Степан Попель*, упор. Іван Яремко (Львів, 2009).

зом Сталіна Павло Судоплатов. За іронією долі, саме вбивство Коновальця відкрило шлях Степану Бандері до керівництва найрадикальнішим і найчисельнішим крилом ОУН. Пам'ятний захід, куди з'їхалися лідери українських націоналістів з усього світу, відбувся 25 травня 1958 року на цвинтарі Кроосвейк у Роттердамі, де поховали Коновальця. Церемонію відвідали й конкуренти в боротьбі за владу в ОУН – Степан Бандера та Андрій Мельник. Деймон відправив Сташинського в Роттердам з фотоапаратом, щоб сфотографувати лідерів націоналістів⁶⁵.

Попри жорсткі заходи безпеки, Богдану вдалося не тільки потрапити на цвинтар, а й зняти учасників траурної церемонії. Він стояв дуже близько до могили Коновальця і добре бачив промовців. Один низенький і непоказний чоловік привернув найбільше уваги присутніх і виголосив найдовшу промову. Сташинський промовця не знав, але запримітив його авто – темно-синій «Опель-капітан». Після повернення в Берлін Деймон показав Сташинському емігрантську газету з текстами промов на цвинтарі. Найдовша промова належала Степанові Бандері. Так Сташинський здогадався, хто цей промовець і чиє це авто.

⁶⁵ Інтерв'ю генерал-лейтенанта Васілія Хрістофорова, начальника архівного управління ФСБ РФ у телефільмі *Тайны разведки: Ликвидация Степана Бандеры* (2012).

Деймона цікавили не тільки фотографії йі гості церемонії, а й опис цвинтаря і місцевість довкола могили Коновальця. Він спитав чи можна там щось сховати. Богдану здалося, що цілком. Але коли він зрозумів, що йдеться про бомбу, і не в коробці шоколаду, а в могилі Коновальця, то сказав, що навряд. Сташинський уточнив, що місця замало й вибух зачепить не тільки провід націоналістів, а й жінок та дітей. Деймон до цієї теми більше не повертався, але явно думав про замах на Бандеру⁶⁶.

Чергове завдання куратор дав Богдану на початку січня 1959-го: поїхати в Мюнхен і з'ясувати адресу Бандери. Тоді Сташинський вдруге почув ім'я Степана Попеля. Сергій Деймон сказав, що Бандера найімовірніше живе під цим прізвиськом. КДБ знав попередню адресу Бандери, але її треба було перевірити. Сташинський вилетів до Мюнхена з новими документами на ім'я Ганса Йоахіма Будайта. Він швидко з'ясував, що людина, яку він бачив у Роттердамі, за відомою чекістам адресою не живе.

Формально завдання було виконано. Богдан міг повертатися до Берліна, але останньої миті проявив ініціативу і подивився телефонний довідник Мюнхена. Там справді значився телефон і адреса якогось Сте-

⁶⁶ Див.: Степан Бандера, "Над могилою Євгена Коновальця", Степан Бандера, *Перспективи української революції* (К., 1999), 587–591.

фана Попеля – Крайтмайрштрассе, 7. Невже це той самий Попель? Наступного ранку Сташинський був на Крайтмайрштрассе. В арці будинку номер 7 він побачив знайомий «Опель-капітан» і чоловіка, який порався біля машини. У списку мешканців будинку значилося ім'я Стефан Попель. Пізніше Сташинський побачив те саме авто біля будинку українських націоналістів на Цепелінштрассе. Сумнівів не лишилося: Стефан Попель з Крайтмайрштрассе, 7 – це Степан Бандера. Деймон не міг повірити. «Нарешті ми вийшли на слід Бандери», – радісно сказав він Сташинському.

Полковник Іщенко слухав дуже уважно, хоч знав цю історію майже напам'ять. Перш ніж послати навесні 1958 року Сташинського в Берлін по нові публікації Стефана Попеля, Деймон майже місяць провів у Москві, консультуючись з начальством про операції в Карлхорсті. Бандера в КДБ проходив під кодовим ім'ям «Політик». Убивство називалося «спеціальним заходом»⁶⁷.

Вислухавши Сташинського, Іщенко сказав, що прийнято рішення «ліквідувати» об'єкт так само, як два роки тому Сташинський ліквідував Ребета. Богдан

⁶⁷ Личное дело № 301: Майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев; Алексей Деймон, «Справка по делу «Скорпион», 14 мая 1968, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас», т. 7, л. 191–195.

застеріг, що, на відміну від Ребета, Бандера озброєний і має охоронця. Полковник відповів, що йому видадуть вдосконалену модель пістолета з двома стволами. Якщо виникне потреба, Сташинський зможе ліквідувати й охоронця. «На мої заперечення він не звернув уваги. Я мав це зробити, як саме – це моя справа. Він сказав, що замах мені вдасться», – згадував Сташинський. Вони випили шампанського за успіх. Сташинському згадався схожий епізод з популярного радянського фільму про долю розвідника⁶⁸.

Іщенко сказав Сташинському, що не годиться, побачивши Західну Європу, не подивитися Москву. КДБ часто перед відправленням за кордон влаштовувало агентам екскурсії символічними місцями – Червона площа, Кремль, мавзолей Леніна. Перед поїздкою до Франкфурта для ліквідації Георгія Околовича Ніколая Хохлова зводили в мавзолей подивитися на мумію засновника комуністичної партії і радянської держави. Іщенко дав Сташинському пропуск на першотравневий парад на Червоній площі. Він бачив паради в Києві і Львові, але столичний був набагато масштабніший. Сташинського особливо вразила демонстрація нової військової техніки. Він стояв на трибуні проти мавзолею і добре бачив Микиту Хрущова, людину, яка ніяк не могла забути Бандеру. Тепер доля і обставини

⁶⁸ *Московські вбивці*, 186–187; Anders, *Murder to Order*, 45.

об'єднали їх в одній справі: убити Бандеру⁶⁹.

9. Гер Попель

Перед від'їздом із Москви Сташинському видали новий удосконалений пістолет-спрей. Зброя мала два стволи, стрілок міг прибрати не тільки об'єкт завдання, а й охоронця. Полковник Іщенко, чекіст-аристократ, сказав Богдану повертатися до Берліна й чекати наказу. Сташинський повернувся у свою кімнату на Марієнштрасе і почав пити. Наказ прийшов у середині травня. Москва хотіла ліквідувати Бандеру якомога швидше. Сташинський отримав від Деймона документи на ім'я Будаїта, нову зброю, пігулки й ампули з протиотрутою. Куратор дав набір відмичок для відмикання дверей будинку Бандери. Під'їзд – ідеальне місце для операції, сказали йому в Москві. Але якщо дозволятимуть обставини, то двір будинку теж годиться – все на розсуд агента.

Кілька днів у Мюнхені минули для Богдана досить монотонно. Вранці він стояв під будинком Бандери, а близько одинадцятої години переходив на Цепелінштрасе, де Бандера працював. Він кілька разів бачив об'єкта, переважно у супроводі охоронця. Та якось

⁶⁹ *Московські вбивці*, 185–187; Николай Хохлов, *Право на совість* (Франкфурт, 1957) <<http://www.litmir.net/br/?b=103224&p=108>>.

він спостеріг, як Бандера повертається додому сам. «Опель-капітан» проїхав біля Богдана по Крайтмайрштраسه до сьомого будинку, повернув в арку до гаражів. Сташинський вийняв зброю з кишені і зібрався виконати завдання, але в останній момент передумав. Щоб відрізати собі шлях, він вистріляв пістолет у землю і викинув його у той самий струмок у Гофгартені, де втопив зброю, з якої півтора роки тому вбив Ребета.

Сташинський, мабуть, відчув полегшення, не виконавши наказ і не убивши Бандеру. Однак існували причини і для нервування: він мусив якось пояснити в Карлсхорсті, чому наказ не виконано. Не виключено, що за ним стежив інший агент, який міг бачити, як він викидає пістолет у воду. В одному Сташинський був упевнений: навіть якщо за ним стежили, то не бачили, що відбулося у дворі будинку Бандери. Богдан вирішив сказати Деймону, що помітив когось чужого у дворі біля гаражу і вирішив відкласти справу. Він доклав додаткових зусиль, щоб показати, що старався, але потрапити в будинок, початкове місце запланованого замаху, мовляв, виявилось непросто. Відкриваючи двері відмичкою, Сташинський зламав її. Потім спробував відкрити ключем від своєї берлінської квартири, і теж зламав.

Деймону новини не сподобалися, але що він міг удіяти. Чекісти не могли одразу провести операцію

вдруге без відповідного наказу з Москви. У серпні Сташинський поїхав до Радянського Союзу у відпустку. Деймон теж поїхав у відпустку до Кисловодська на Північному Кавказі, а потім відвідав Київ, де обговорив з колегами в українському КДБ берлінські операції. Там йому доповіли, що Сташинський проігнорував вимогу здати фальшиві документи перед тим, як їхати у рідне село. Утім, це розцінили як дрібне порушення дисципліни з боку доти дуже акуратного агента.

Повернувшись до Берліна 23 вересня 1959 року, Деймон сказав Сташинському, що той мусить ще раз поїхати до Мюнхена й зробити ще одну спробу ліквідувати Бандеру. Богдан вилетів до Мюнхена 14 жовтня із зарядженим пістолетом, протиотрутою і новим набором ключів від будинку Бандери. Сташинський мав провести у Мюнхені сім-десять днів, як завжди, і повернутися незалежно від результату⁷⁰.

15 жовтня став його першим «робочим» днем. Сташинський на цей день багато не планував і хотів тільки почати спостереження. Але вранці прийняв протиотруту і, загорнувши пістолет у газету, поклав його у внутрішню кишеню піджака. Бандера вже поїхав з до-

⁷⁰ Ст. лейтенант Безуглый, "Оперативная заметка", 18 августа 1959; там же, "Справка", 22 сент. 1959, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас», т. 5, л. 132, 136; Личное дело № 301: Майор Деймон, Алексей Филлимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев.

му, і Сташинський вирушив у контору на Цепелінштра-се. Спостережним пунктом він обрав міст Людвіга біля Німецького музею і трамвайної зупинки. Перехожі могли помітити чоловіка років тридцяти, який тинявся без діла, поглядаючи на Цепелінштра-се. Спершу він помітив машину Бандери, припарковану біля будинку 67. Десь опівдні він побачив, як з будинку вийшли чоловік і жінка, сіли в машину й поїхали.

Робочий день, схоже, закінчився. Бандера був не сам, завдання не виконаєш. Але Сташинський вирішив поїхати трамваєм до будинку Бандери і якийсь час там почекати, щоб ні в кого не виникло підозри, що він недостатньо старається, на той випадок, якщо за ним стежать. Приїхавши на Крайтмайрштра-се і не побачивши ні Бандери, ні машини, він вирішив почекати до першої години. Дивлячись на годинник, чи не пора вже йти, він раптом побачив «Опель-капітан». Бандера був сам.

Коли авто заїхало в арку, Сташинський рушив у напрямку до будинку. Машина стояла перед відкритим гаражем, водій вивантажував щось із багажника. Ключ, виданий у Карлсхорсті, без проблем відкрив двері будинку. Сташинський зайшов всередину. Усе йшло за планом. Бандера наближався до входу, аж раптом Сташинський почув жіночі голоси з верхніх поверхів. Він не знав, що робити. Виходити з будинку?

Але тоді він зіштовхнується з Бандерою. А він не хотів, щоб Бандера його побачив. Тоді Сташинський зробив вигляд, що чекає ліфта і натиснув кнопку. Спрацювало. Жіночий голос лишився десь у стороні. Він не бачив її, вона не бачила його.

Сташинський мав змогу діяти за планом. Він повернувся до початкової позиції на сходах між першим і другим поверхами, непомітний із входу в будинок. Потім почув, як хтось намагається відчинити двері. Було зрозуміло, що це Бандера. Сташинський почав спускатися сходами, пістолет, загорнутий у газету, тримав у правій руці. Він мав вистрелити в Бандеру, коли вони порівняються на сходах, точно так само як це було з Ребетом. Аж тут виникла запинка. Бандера тримав пакет з овочами і не міг однією вільною рукою дати собі раду з дверима: ключ застряг у замку. Притискаючи пакет правою рукою, Бандера ногою тримав двері, а лівою рукою діставав із замка ключ. Одразу в нього не виходило.

У Сташинського виникли сумніви: може, момент непідходящий? Але він не відступив. Він спитав Бандеру, що з дверима, а коли той відповів, що все в порядку, підняв загорнуту в газету зброю і вистрелив йому в обличчя. Згодом він зізнається, що нервувався і вистрелив з обох стволів, а не з одного. Хлопок. Сташинський вийшов з будинку, зачинив за собою двері і

повернув наліво в бік Ерцгісерейсштрассе. Потім пішов у центр міста. Розгорнув газету, сховав невеличкий циліндр у кишені, вийняв хустинку, приклав її до обличчя і продихався. За дві години він сидів в експресі на Франкфурт.

Сташинський хотів якомога швидше виїхати із Західної Німеччини, але поки від дістався до Франкфурта, останній рейс у Західний Берлін уже вилетів. Він купив квиток на наступний день і зареєструвався в готелі «Вісбаден», кімната 53. Цей готель працює і сьогодні, а готельна реклама каже, що звідти всього десять хвилин до центру міста і п'ятнадцять хвилин до аеропорту. Сташинського цікавило друге. Коли наступного дня він приїхав в аеропорт, у кіосках вже були газети з повідомленнями про загадкову смерть Степана Бандери, якого сусіди знали під іменем Стефана Попеля. Так Сташинський вперше отримав підтвердження, що «об'єкт» мертвий. Прибувши до Берліна, він зателефонував Деймону. Куратор вже знав про результат операції й привітав Сташинського з успіхом. Вони зустрілися в кафе «Варшава» у східній частині міста, і Сташинський розповів деталі. Він знову написав два звіти: перший про те, де і коли був, другий – про те, що передав привітання «знайомому», як і у випадку з убивством Ребета⁷¹.

⁷¹ *Московські вбивці*, 198–199; Steele, “Assassin Disarmed by Love”,

10. Смерть у швидкій

У квартирі на третьому поверсі будинку по Крайтмайрштрассе, 7 Ярослава Бандера, для сусідів фрау Попель, як завжди, чекала чоловіка на обід. Зачувши звук машини у дворі, вона визирнула з балкона, побачила «Опель-капітан» перед гаражем і відчинила двері квартири. Дружині Бандери, матері трьох їхніх дітей, було сорок два роки; вона передчувала продовження неприємної вранішньої сварки. Йшлося про іншу жінку.

Роками вона підозрювала, що чоловік їй зраджує, і робила все, аби цьому завадити. За словами охоронців Бандери, вона постійно дзвонила йому на роботу, перевіряла, коли він іде додому. Звільняла домашніх робітниць, бо підозрювала, що чоловік намагається їх звабити. Врешті-решт заборонила приймати в гостях жінок, та й гостей-чоловіків не любила, адже Бандера зголошувався відвезти їх додому і зникав на тривалий час. Але всі, хто знав Ярославу Бандеру, вважали, що вона дуже любить свого чоловіка.

Степан Бандера старався поменше бувати вдома навіть у вихідні. Приходив на роботу раніше за всіх і йшов останнім, нерідко аж після десятої вечора. Він

справді був небайдужий до жінок, особливо до молодих. Друзі й колеги знали, що він зустрічається з жінкою, років на десять молодшою, і що цей зв'язок тривав навіть після того, як вона вийшла заміж. Тепер Ярослава Бандера підозрювала, що він спокушає молоду служницю сусідів, яка доглядає трьох дітей родини Вейнерів, що жила на першому поверсі їхнього будинку. Знайомі Бандери вважали, що він справді втратив голову – шукав кожної нагоди побачитися з цією жінкою, стеріг її під дверима квартири. Його дружина відчувала, що тут щось не те, і припікала ту жінку гострими поглядами щоразу, як вони стикалися в будинку. Ярослава вимагала пояснень від чоловіка, саме про це вони сварилися того ранку. Роздратований Бандера вийшов з дому раніше, ніж зазвичай. Останні слова, які він чув від дружини: «Підожди, як прийдеш на обід, то я тобі ще докінчу свою “молитву”».

Ярослава Бандера, мабуть, чекала, що вони закінчать вранішню розмову, коли він підніметься у квартиру. Але у відкриті двері вона почула шум внизу і голос Хаї Гамзе, сусідки з першого поверху: «О Господи!». Хая та її чоловік Мелак втратили здоров'я в нацистських таборах. Ярослава подумала, що з кимось із них щось трапилось. Потім вона побачила, як гер Гамзе піднімається сходами і подумала, що він хоче скористатися їхнім телефоном, та він попросив її спустити-

ся – її чоловік лежить на першому поверсі. Вона взяла ключі від квартири і спустилася. На підлозі між ліфтом і дверима в квартиру Вейнерів лежав Степан Бандера. З рота, носа і вух текла кров, але він був живий, відкрив і закрив очі. З горла йшов хриплий звук.

Над ним схилилася Магдалена Вінкльман, служниця Вейнерів, з якою, на думку Ярослави Бандери, у чоловіка був роман; вона витирала кров з його обличчя, схоже, що він тримав її руку у своїй. Довкола зібралися й інші люди, зокрема сусіди Вейнерів гер і фрау Гамзе, вони й покликали Ярославу Бандеру спуститися вниз. Гамзе збиралися обідати, коли почули шум у коридорі. Першою з квартири визирнула фрау Гамзе, вона побачила як їхній сусід Стефан Попель лежить на підлозі. Разом з Магдаленою, яка вийшла з квартири Вейнерів, вони перевернули Бандеру на бік, щоб він не задихнувся від крові, яка йшла ротом. Фрау Гамзе дізналася про цей медичний прийом у концтаборі.

Ярослава скрикнула й осіла на підлогу. Вона тримала Степанову голову і торсала його: «Степане, що сталося? Степане, скажи, що сталося?» Гер Гамзе подзвонив у швидку допомогу, яка приїхала за кілька хвилин. Ярослава підозрювала, що в чоловіка серцевий напад. Вона зателефонувала в контору на Цепелінштрассе сказати, що стався нещасний випадок: Степан упав на сходах, і йому потрібна допомога лікарів.

У неї був явний стрес. Чоловік, з яким вона говорила по телефону, за кілька днів згадував, що жінка говорила нескладно: він зрозумів тільки, що сталося щось недобре, хтось упав, якісь сходи. Він пообіцяв негайно прийти. Ярослава поїхала разом з чоловіком у лікарню на Лазаретштрассе, що неподалік їхнього будинку⁷².

Співробітники Степана Бандери, що примчалися з Цепелінштрассе, швидку допомогу вже не застали. Вони поговорили з його донькою, вона сказала, що в батька, напевно, був серцевий напад. Тоді вони розпитали подружжя Гамзе. На підлозі біля вхідних дверей і біля ліфта була кров. Біля дверей стояв пакет з помідорами, здавалося, що, перш ніж впасти, Бандера поставив його на підлогу. Коли засмучені колеги Бандери пішли, фрау Гамзе і Магдалена Вінкльман взяли віник, швабру, відро води і прибрали в під'їзді. За кілька хвилин не лишилося й сліду, що тут щось сталося. Гер Гамзе прибрав пакет з помідорами⁷³.

Дорога від дому до лікарні була нетривалою, але Стефан Попель, як Бандеру записали в лікарні, не ви-

⁷² “Delving Behind the Scenes of the Death of Stefan Bandera”, CIA report, July 14, 1960, Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6, 15; “Ivan Kashuba’s Comments Regarding Bandera’s Last Moments of Life”, CIA, January 4, 1960, Attachment D, *ibid.*, 1; Wiesław Romanowski, *Bandera: Terrorysta z Galicji* (Warsaw, 2012), 5–8.

⁷³ *Московські вбивці*, 23–24, 33, 42; Romanowski, *Bandera*, 8.

жив. Черговий лікар оглянув тіло й констатував смерть від серцевого нападу. Впавши зі сходів, гер Попель розбив голову, з носа, рота і вух текла кров. Жодних ознак насильства на тілі не виявили – схоже було на нещасний випадок. Шкода, звісно, але таке трапляється, лікарі й медсестри не раз бачили подібні випадки.

Колеги пана Попеля, які одразу приїхали в лікарню, трималися іншої думки. Судячи з того, як вони говорили про його смерть, Попель був їхнім начальником. Важко сказати, який бізнес вів цей чоловік, але його підлеглі були приблизно того ж віку – років п'ятдесят. Усі добре одягнуті, говорили німецькою із сильним слов'янським акцентом. Між собою вони теж говорили якоюсь слов'янською мовою. Хтось спитав, чи є шанси повернути пана Попеля до життя якими-небудь уколами чи кисневими масками. Почувши «ні», чоловік спитав, чи може це бути вбивством. Лікарю так не здалося: сходи – річ небезпечна, можна перечепитися і забитися на смерть на рівному місці. Колегам пана Попеля довелося змиритися з вердиктом медиків – смерть від серцевого нападу⁷⁴.

Вони повернулися в контору й почали власне розслідування подій того дня. Ранок 15 жовтня в будинку на Цепелінштрассе, 67, де квартирували різні відділен-

⁷⁴ *Московські вбивці*, с. 24–25.

ня ОУН-б, нічим не відрізнявся від інших днів. Степан Бандера прийшов близько восьмої в супроводі свого охоронця Василя Сколоздри, відомого в еміграції під псевдо «Ніновський». Бандера пройшов у кабінет, а Ніновський вийшов у друкарню газети «Шлях перемоги», яка розташовувалася на першому поверсі будинку.

Канторські працівники почали збиратися близько дев'ятої. Того ранку до Бандери приходили три працівники, всіх потім допитала поліція і служба безпеки ОУН-б. Близько одинадцятої тридцяти Бандера вийшов із кабінету і спустився в редакцію газети, де працювала його близька знайома, дружина колишнього шефа служби безпеки ОУН-б, закинутаго 1951 року в Україну, Мирона Матвієйко, Євгенія. Він спитав, чи не хоче вона під'їхати до ринку й купити фруктів, але Євгенія відмовилася. Згідно зі звітом ЦРУ про обставини смерті Бандери, складеному через кілька місяців, «вона відмовилася тричі, пославшись на те, що не в настрої і нічого не хоче». У тому ж звіті зазначено, що «Бандера наполягав і сказав, щоб вона поїхала просто за компанію. Вона погодилася, тільки коли попросили й інші працівники».

Вони почали спускатися на перший поверх, аж Бандера згадав, що залишив у кабінеті свій берет. Задумавшись на мить, він сказав пані Матвієйко, що забе-

ре його після обіду. Бандера зазвичай обідав удома й вирішив купити овочів і фруктів на Гросмарктгале. Усі знали, що він любить роль господаря, домашні клопоти, сам купує продукти і любить смачно поїсти. Інша пристрасть Бандери – автомобіль. Він дуже дбайливо ставився до своєї машини, мив її годинами і сам, без механіка, розбирався з дрібними несправностями. Бандера з Матвієйко вийшли з будинку, сіли в синій «Опель-капітан» і поїхали на Гросмарктгале на інший берег Ізара.

На ринку Бандера купив винограду, слив і помідорів, ймовірно, для засолювання. Пара склала пакунки з покупками в машину й поїхала назад на Цепелінштрассе. Бандера висадив Євгенію Матвієйко неподалік контори. Вона захотіла забрати свій пакунок з горіхами, але Бандера сказав, що принесе його після обіду – він лежав у багажнику під його покупками. Бандера поспішав. «Почекай хвильку. Я скажу Василю Ніновському супроводити тебе додому», – запропонувала Євгенія. Але Бандера часто нехтував інструкціями охорони і не послухав: «Поки Ніновський спуститься, я вже буду вдома. До зустрічі». Про останні години життя Бандери його колегам більше нічого з'ясувати не вдалося.

Медперсонал подзвонив у кріпó (кримінальну поліцію): лікарі діяли суто за інструкцією, окремих підозр

смерть пана Попеля не викликала. Оглядаючи тіло, лікарі виявили під правою пахвою кобуру з «Вальтером-ППК» калібра 7,65 – маленький пістолет, розроблений для німецької поліції, його було зручно носити під одягом. Носити зброю в Німеччині було справою незвичною і формально протизаконною, медперсонал мусив у таких випадках доповідати в поліцію.

Та поліція не надто зацікавилася цим випадком – ця смерть злочином не пахла. Вирішили відправити тіло на розтин в Інститут судової медицини в Університеті Людвіга Максиміліана. Розтин призначили на наступний день, тож слідство мусило почекати. Начальник відділу убивств Герман Шмідт і старший інспектор Адріан Фухс причин поспішати не мали.

Розтин відбувся у п'ятницю 16 жовтня після обіду. Його проводили чотири лікарі під керівництвом директора Інституту судової медицини, шістдесятилітнього професора Вольфганга Лавеса. Він очолював інститут з 1945 року і мав значний досвід. Лавесу допомагав молодший колега доктор Вольфганг Шпан. Розтин тривав дві години, і його результат здивував поліцію.

Начальник «убійного» відділу Герман Шмідт повернувся в контору весь блідий і шокований. Коментарів пресі не дав. Потім, як з'ясували журналісти, він скликав інспекторів і зателефонував у баварське відділення Федеральної служби захисту конституції. Шмідт

досить довго провисів на телефоні із працівниками служби, яка по суті виконувала роль західнонімецької контррозвідки. Новини, якими він не хотів ділитися з журналістами, занепокоїли «захисників конституції». Журналісти, нічого не добившись від Германа Шмідта, переключилися на начальника міської поліції Антона Хайгеля. Але теж нічого суттєвого не дізналися. Хайгель відповів, що звітів про цю справу ще не отримували і вона його мало цікавить.

Коментар шефа поліції розчарував, не додавши нових фактів, за якими полювали журналісти. Єдина заява поліції, зроблена до розтину, зводилася до того, про що журналісти і так знали: Стефан Попель, який помер 15 жовтня на сходах своєї квартири, не той, за кого себе видавав. «Смерть у результаті нещасного випадку», – йшлося у заяві поліції. «Удень 15 жовтня 1959 року п'ятдесятирічний журналіст без громадянства Стефан Попель, справжнє прізвище Бандера, упав на сходах свого будинку у західній частині міста. Він помер від ушкоджень дорогою в лікарню. У справі почато слідство».

Прізвище «Бандера» вперше прозвучало у зв'язку з випадком на Крайтмайрштрассе близько десятої вечора 15 жовтня, коли мюнхенське агентство «Баєрішер Рундфунк» передало повідомлення: «Один з лідерів української еміграції Степан Бандера, п'ятдесят

років, помер сьогодні в Мюнхені. Повідомляють, що він упав на сходах свого будинку і помер дорогою до лікарні. Точні обставини його смерті поліції наразі невідомі». У кінці було кілька слів про минуле Бандери: «Як український націоналіст, до Другої світової війни і під час неї сидів у польських та німецьких в'язницях, точніше концентраційних таборих»⁷⁵.

Преса мала всі підстави копати цю справу. Розтин тіла Бандери проводили в Інституті судової медицини, і поліція явно щось ховала від преси. Мюнхенська газета «Абендцайтунг» пояснювала допитливість журналістів: «Мюнхен став місцем змагання агентів, шпигунів і емігрантів зі Сходу. Пересічні громадяни зазвичай не здогадуються про тіньову й таємну діяльність таких людей. Лише коли здійснено злочин проти особи, якій Федеральна Республіка дала політичний притулок, над цими зловісними справами піднімається завіса». Інші мюнхенські газети теж написали про загадкову смерть Бандери, але жодної певності в тому, що інцидент невинуватий, не було⁷⁶.

У понеділок 19 жовтня журналісти нарешті отримали те, за чим полювали. Стало зрозуміло, чому начальник відділу убивств Герман Шмідт здавався стурбованим і минулої п'ятниці нічого не сказав. Судячи із

⁷⁵ *Московські вбивці*, с. 33–34, 466.

⁷⁶ *Московські вбивці*, 465–466; Romanowski, *Bandera*, 9.

заяви мюнхенського кріпо, розпочатий у п'ятницю розтин тіла Степана Бандери продовжили в суботу і дійшли несподіваних висновків. «Розтин, проведений 17 жовтня в Інституті судової медицини з метою встановити причини смерті, показав, – йшлося у заяві, – що Бандера помер від отруєння ціанідом. Слідство з'ясує, було це самогубство чи вбивство».

У п'ятницю асистент професора Лавеса виявив запах мигдалю у шлунку померлого. Подальше розслідування показало сліди ціаніду. Ніяких натяків на капсулу з отрутою або ціаніду у кількості, спроможній убити людину, не виявили, але не лишалося сумнівів, що справа саме в ціаніді – якось він потрапив у шлунок покійного. Поліція вирішила оприлюднити інформацію про отруєння, але не вдавалася в деталі. (Результати ретельного дослідження хімічних елементів, виявлених у шлунку Бандери, будуть готові тільки в грудні.) Того самого дня новину передав «Рейтерс» та інші агентства. Німецькі газети написали про це 20 жовтня, у день похорон Бандери на мюнхенському цвинтарі Вальдфрідгоф⁷⁷.

Новина про отруєння Степана Бандери шокувала все його оточення: і тих, хто встиг повірити у нещасний випадок, і тих, хто був упевнений, що провідника

⁷⁷ *Московські вбивці*, 249; *Münchener Merkur*, October 20, 1959; пор.: *Московські вбивці*, 26; Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 349.

вбили. Отруєння ціанідом без слідів насильства вказувало радше на самогубство, але колеги Бандери не могли повірити, що незламний борець за високу справу непомітно перетворився на депресивну й розчаровану людину, яка чомусь вирішила вкоротити собі віку. Утім, інших переконливих варіантів лікарі й слідчі запропонувати не могли.

Професор Лавес не сумнівався в самогубстві. Він запевнив фрау «Попель» і колег її чоловіка, що не раз бачив самогубства «борців за свободу» і проводив сім чи вісім подібних розтинів. «Борці за свободу», казав він, живуть під постійним тиском, потерпають через погрози родин і шантаж та часом вибирають смерть; це, мовляв, «професійні ризики». Лавес добре розбирався в судово-медичній експертизі, але більше мав справу зі звичайними самогубцями, ніж із «борцями за свободу». Один його, правда заочний, клієнт наклав на себе руки в кінця квітня 1945 року, і звали його Адольф Гітлер.

Лавес дійшов висновку, що отрута потрапила у шлунок Бандери пероральним шляхом не раніше, ніж за три години до смерті. Та фрау Бандера і соратники провідника вперто не вірили в суїцид, – не той характер мав покійник, – і в професора урвався терпець: «Тоді хто його убив? Привид?»⁷⁸.

⁷⁸ David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (London, 2005), 108,

11. Похорон

На похорони Степана Бандери мали з'їхатися «борці за свободу» з усього світу, тож мюнхенська поліція і Служба захисту конституції готували додаткові заходи безпеки. Хоч професор Лавес і припускав, що вчорашні комбатанти болісно реагують на душевні кризи, мюнхенська поліція чекала не масових суїцидів. Її непокоїло, що комуністична влада може влаштувати нові замаху на впливових політичних біженців.

20 жовтня на цвинтарі Вальдфрідгоф прогулювалося чимало поліцейських у цивільному. Траурну процесію знімали на плівку, причому не тільки поліція: були й оператори зі сходу, переважно зі Східної Німеччини, і люди з Радянського Союзу. Крім дипломатів і журналістів, серед публіки були й керівники фольклорного ансамблю з УРСР, який щойно почав гастролі в Мюнхені. Оунівці дивилися на «совітів» з неприхованою підозрою.

На похорони Бандери прийшло близько двох тисяч людей, кінооператорам навряд чи доводилося знімали більшу траурну процесію. Надворі 20 жовтня було

119, 138, 242–243, 247, 269, 280; Gilbert Shama, "Pilkrieg: The German Wartime Quest for Penicillin," *Microbiology Today* 30 (August 2003): 120–123; *Московські вбивці*, 34–36.

холодно. Усе це було схоже на державний похорон, хоча покійний був одним з лідерів по суті бездержавного народу. Процесія вирушила о п'ятнадцятій тридцять від цвинтарної каплиці – заупокійну відслужили одинадцять священиків греко-католицької церкви, до якої належав Бандера. Біля них стояли два православних священики від найбільшої української конфесії на батьківщині. Того дня це була вже третя заупокійна. Першу відслужили о дев'ятій ранку в греко-католицькому соборі Івана Хрестителя неподалік центру міста. Попри ранню годину й будній день, церква не змогла вмістити всіх охочих. Люди приходили на цвинтар Вальдфрідгоф задовго до початку церемонії. На третю годину на цвинтарі зібралося більше півтори тисячі людей – у траурній тиші вони проводжали труну від каплиці до місця поховання.

На чолі процесії йшов чоловік середнього віку з Бельгії, він ніс великий хрест. За ним ішли священики й церковний хор. Потім несли жовто-блакитні українські прапори і червоно-чорні оунівські. Далі два чоловіки несли невеличкі урни на червоних подушках. В одній була земля з України, в іншій – вода з Чорного моря. Усі розуміли символічне значення цих предметів – Бандера поклав життя у боротьбі за незалежну і соборну Україну від Карпат до Чорного моря. Чорного моря ні Бандера, ні більшість оунівців ніколи не бачи-

ли: вони виростили в польський частині України, відрізаній від моря радянським кордоном. Їхні юнацькі роки минули у Другій Речі Посполитій, яка активно прагнула здобути, а потім утримати вихід на Балтику, і вони вважали, що Україна теж мусить мати вихід до моря. Солону морську воду привіз у Мюнхен товариш Бандери з Туреччини, єдиної причорноморської країни, не відгородженої залізною завісою.

Дубову труну Бандери несли шість його побратимів – люди одного з ним віку і схожої долі, багато років тому вони разом почали боротьбу в Україні. За труною йшли вдова Ярослава Бандера і троє їхніх дітей⁷⁹.

Першим слово над могилою Бандери виголосив Петро Голинський, голова українських греко-католиків у Німеччині і сам недавній біженець з України. Отець Голинський почав з того, що ім'я покійного «відоме кожній найменшій українській дитині там на Рідній Землі й у розсіянні по всьому світі, відоме не тільки приятелям, але куди більше ворогам, голосне межі всіми народами». Він нагадав, що Бандера «мало що не четвертину свого зрілого життя перебував у в'язницях, тюрмах та концентраційних таборах чужинецьких держав, що намагались поневолити нашу Батьківщину. А й ті так звані роки на волі були для нього часто прикріші від тюремного відокремлення, бо завжди

⁷⁹ *Московські вбивці, 471–475.*

і всюди переслідуваний мусів скриватися, тікати з місця на місце, ба навіть жити під чужим іменем. А все це тільки тому, що усім своїм єством любив свою Батьківщину – Україну і з готовістю на велику жертву бажав вибороти для неї найцінніший скарб: свободу і незалежність»⁸⁰.

Попрощатися з Бандерою прийшли не тільки українці. У траурній процесії взяли участь «кавказці, грузини і білоруси, угорці і литовці, – писав кореспондент «Франкфуртер альгемайне цайтунг». – Це був зріз усієї східної еміграції». Прийшли лідери антирадянських еміграційних організацій, які належали до задуманого Бандерою Антибільшовицького блоку народів, створеного під час війни в українських лісах. Як і бандерівці, вони вступили у Другу світову, сподіваючись на допомогу німців у боротьбі за звільнення своїх країн, а закінчили у таборі західних союзників. Слово від угорського визвольного руху виголосив над труною генерал Ференц Фаркаш де Кішбарнак, він згадав спільну з Українською повстанською армією боротьбу. Фаркаш де Кішбарнак говорив про події осені 1944-го року, коли Шоста угорська армія стримувала наступ радянських військ у Карпатах. Наприкінці війни де Кішбарнак здався генералу Джорджу Патону і виступав зв'язковим між командуванням американської армії й

⁸⁰ *Московські вбивці*, 481.

угорськими військовополоненими та біженцями на Заході.

Після угорця виступили представники словацьких, хорватських і румунських громад, потім – лідери українських організацій. Дехто з цих діячів, особливо ліві, не співпрацювали з Бандерою, але все одно прийшли на знак солідарності з політичним опонентом: напад на Бандеру вважали нападом на всіх. Усі вони почувалися мішенями і пам'ятали, як два роки тому Лева Ребета, колишнього соратника Бандери, який розійшовся з ним у поглядах і став на чолі демократичної фракції колишніх бандерівців, знайшли мертвим на сходах редакції партійної газети. Задовільних пояснень смерті Ребета так і не з'явилося. Багатьом це здалося нещасним випадком, а не початком полювання на лідерів української еміграції. Але тепер виникали сумніви. Мозок присутніх свердлило питання «Хто наступний?». «Атентат дослівно висів у повітрі», – писав репортер газети «Дас груне блат»⁸¹.

Події 15 жовтня стали не тільки емоційним і політичним ударом по бандерівцях, а й свідчили про безпрецедентний провал у системі безпеки. Усі кивали на

⁸¹ Там само, 27, 471–473, 481, 487–488; Memorandum for the Record, November 18, 1959, Subject: Contact with AECASSOWARY 2 [Mykola Lebed] on October 22 and 23, 1959, 1, Aerodynamic: Contact Reports, vol. 44, f. 2, NARA, RG 263, E ZZ-19, B 23.

охорону Бандери, яка не впоралася зі своєю роботою. Після того як у травні 1951 року Мирона Матвієйка закинули в Україну, охороною Бандери опікувалися заступник Матвієйка Іван Кашуба і помічник останнього Степан Мудрик, обидва досвідчені конспіратори. Охоронці зі свого боку перекладали провину на самого Бандеру. Мудрик розповів німецькій поліції, що не раз застерігав провідника і його оточення поводитися обережніше, але його, мовляв, не слухали і безпекою нехтували, от і закінчилося бідою.

Ці слова були слухними. Бандера був природженим конспіратором і вважав, що зуміє сам себе захистити. Саме при ньому націоналістичне підпілля на початку 30-х років перетворилося на дієву терористичну організацію. За тривалі роки підпілля у Бандери притупилося відчуття небезпеки, і, живучи під Мюнхеном, він навіть брав попутників дорогою до міста. Він ігнорував правила, встановлені охороною, і дуже погано ставився до тілохранителів – через це багато охоронців відходили і від Бандери, і від ОУН-б. Бандера більше довіряв своєму пістолету, ніж охоронцям. Врешті-решт було ухвалено формальне рішення, що Бандера сам відповідатиме за свою безпеку. Восени 1959 року в його охороні була одна особа – функції охоронця, водія і кур'єра виконував Василь Ніновсь-

кий, колишній старшина УПА⁸².

За два тижні до смерті Бандери Кашуба отримав новину, яка таки змусила Бандеру звернути увагу на безпеку і заопікуватися зміною псевдоніма, – це питання вже давно потребувало якихось дій. На той момент Бандера вже майже десятиліття жив під іменем Стефан Попель. Тривожна інформація йшла від Степана Мудрика, заступника Кашуби, який виконував розвідувальні функції. Мудрик був ровесником Кашуби, але мав більше професійного досвіду. Він починав 1940 року з ролі кур'єра між штаб-квартирою Бандери в окупованому німцями Кракові і підрадянською Україною. Влітку 1941 року, подібно до багатьох інших симпатиків Бандери, Мудрик перейшов на нелегальне становище, але через два роки його вистежило і заарештувало гестапо. Мудрика пересилали з одного концтабору в інший, аж у квітні 1945 року його звільнила британська армія. Після війни Мудрик служив комендантом табору ді-пі в Західній Німеччині, а потім керував службою безпеки ОУН-б в Аугсбурзі. Після засилання Матвієйка Мудрика ввели у керівництво організації й доручили опікуватися розвідкою. Формально його посада не підлягала відомству Кашуби, але на практиці вони працювали разом і всі сприймали Мудрика як за-

⁸² Степан Бандера в документах, 3: 85–92; Romanowski, *Bandera*, 27.

ступника Кашуби⁸³.

Другого жовтня 1959 року Мудрик зателефонував у мюнхенську штаб-квартиру Бандери з Дюсельдорфа, куди поїхав у відрядження, і попросив покликати Бандеру або Кашубу. Їх на місці не виявилось, і, явно схвильований, Мудрик передав співрозмовникові, щоби той переказав Бандері бути особливо обережний. Він також сказав, щоб Кашуба змінив свій традиційний маршрут дім – робота – дім. Ще Мудрик попросив скликати позачергове засідання проводу організації на понеділок п'ятого жовтня, коли він повернеться до Мюнхена. Заснути в нічному поїзді Мудрик так і не зміг – новина, яку належало донести до керівництва, надто занепокоїла і стривожила його. Вранці п'ятого жовтня всі зібралися в кабінеті Бандери, зокрема прийшли Ярослав Стецько, голова нетривалого українського уряду в 1941 році, і Кашуба, начальник служби безпеки ОУН-б. Мудрик сів у центрі проти Бандери, решта розсілися півколом.

Скуйовджений і втомлений після важкої ночі в поїзді Мудрик розповів, що 2 жовтня зустрівся в Дюсельдорфі з подвійним агентом, який працював і на КДБ, і на Мудрика. Цей агент щойно повернувся зі Східного Берліна, де зустрічався зі своїми кураторами, і повідомив Мудрику, що в Москві на найвищому рівні ухвале-

⁸³ Веденеев і Биструхін, *Двобій без компромісів*, с. 474–75.

но рішення ліквідувати Бандеру і його найближчих соратників, і це може статися будь-якої миті. На цю операцію виділено значні технічні ресурси, і світ, мовляв, навіть не підозрює, які інструменти є в розпорядженні радянських спецслужб. За нову інформацію агент хотів грошей. Грошей у Мудрика не було, але він вважав, що до інформації слід поставитися серйозно. Краще Бандері виїхати з міста, наприклад до Іспанії, де за режиму каудильйо Франко кадебістам буде важче його знайти.

Кашуба теж висловлював незадоволення заходами безпеки довкола Бандери й переконував його виїхати до Іспанії. Але Бандера відмовлявся збільшувати кількість охорони, посилаючись на брак коштів, і казав, що не може надовго залишити Мюнхен. Мудрик погрожував відставкою, але її не прийняли. Здавалося, що керівництво проігнорує новини, привезені з Дюссельдорфа, і все лишиться, як раніше. Але 13 жовтня Кашуба викликав Мудрика й доручив йому завдання, прямо пов'язане з дюссельдорфською зустріччю. Бандера поїхав на кілька днів відпочити в Альпи, позбирати грибів і доручив Мудрику зустрітися в Бонні з впливовим німецьким політиком та попросити його виправити Бандері з родиною нові документи. Стефан Попель мав перетворитися на когось іншого, збивши зі сліду чекістських мисливців. Мудрик знову сів на ніч-

ний поїзд і вранці 15 жовтня почав таємну роботу в західнонімецькій столиці.

Справи в міністерстві розтягнулися на цілий день і навіть захопили наступний. Під час обідньої перерви він подзвонив у штаб-квартиру ОУН, щоб поговорити з Бандерою, але розминувся з ним на кілька хвилин: той щойно вийшов на обід. Наступного ранку Мудрик зателефонував дружині і від неї дізнався, що можна повертатися додому: людина, якій він мав добути нові документи, мертва. Першою реакцією Мудрика був гнів: провід організації знав про загрозу, але нічого не зробив. Мудрик добре пам'ятав розмову в кабінеті провідника: цікаво, чи згадав Бандера в останні моменти життя про його попередження⁸⁴?

Важко сказати, наскільки можна вірити цій історії, переказаній пізніше Мудриком. Він дуже старався якимось вигородити себе у спогадах, приватному листуванні й інтерв'ю. Охоронець Бандери Василь Ніновський, від послуг якого Бандера в день загибелі відмовився, був психологічно знищений тим, що трапилося в його зміну. Через десятиліття після подій дружина Ніновського все ще розповідала його родичам в Україні, що її чоловік ні в чому не винний. За її словами, 15

⁸⁴ Степан Мудрик, *У боротьбі проти московської агентури* (Мюнхен, 1980), розд. 14; Ярослав Сватко, *Місія Бандери* (Львів, 2003), 57–59; *Московські вбивці*, 22, 39; Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 350.

жовтня 1959 року Василь Ніновський нібито лежав у лікарні, врятувавши провідника під час попереднього замаху на його життя, коли невідомий автомобіль врізався в машину Бандери. Якби Ніновський був у той день на службі, Бандера не загинув би, переповідала сімейна легенда⁸⁵.

У тіні підозр опинився й Іван Кашуба – він безпосередньо відповідав за безпеку Бандери. Особливо насторожувало те, що Кашуба одразу й безапеляційно повірив у версію самогубства. Це суперечило офіційній лінії керівництва ОУН-б, що Бандера загинув смертю героя, і не збігалось з дедалі впевненішою думкою німецьких слідчих, що тут убивство, а не самогубство. Кашуба вважав, що Бандера наклав на себе руки через нерозділене кохання до жінки, яка доглядала сусідських дітей.

«У Степана Бандери був роман з німецькою жінкою, через неї він не одну ніч провів без сну, – розповідав Кашуба. – Він був без тями у неї закоханий і цілими днями тільки про неї думав. Шукав будь-якої нагоди з нею перетнутися й поговорити, під будинком або біля дверей квартири. Можливо, він зустрічався з нею вечорами потай від дружини і роботодавців жінки». Кашуба твердив, що Бандера свідомо пішов з життя бі-

⁸⁵ Мудрик, *У боротьбі*, розд. 14; Іван Фаріон, «Щоб врятувати Бандеру, удар авта прийняв на себе...», *Високий замок*, 28 грудня 2008.

ля квартири, де працювала його кохана, – вона останньою тримала його руку перед тим, як він перестав дихати. Кашуба стверджував, що в ОУН знали про цей роман. Чому Кашуба тримався версії любовного самогубства, сказати важко: чи то справді у неї вірив, чи хотів відвернути увагу від своїх професійних провалів, чи мав якісь інші таємні мотиви⁸⁶.

Ті, хто прийшли попрощатися з Бандерою, на похороні 20 жовтня 1959 року мали про що хвилюватися і перешіптуватися. Ранній осінній вечір запав над Вальдфрідгофом, силуети людей зливалися з хрестами й деревами, останні учасники процесії залишали цвинтар. Пішли й кінооператори зі Східної Німеччини. У кінці місяця вони підготують кіножурнал про похорони Бандери. Мюнхенська поліція могла порадіти – усе минуло спокійно: ніхто не стріляв, жодних інцидентів. Поліцейський загін, який стояв наготові у внутрішньому дворі каплиці, невдовзі розійшовся по домівках.

12. Американці

Під кінець війни Мюнхен потрапив в американсь-

⁸⁶ Munich [base of operations] to Director [CIA], November 24, 1959, IN 11793, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Random Notes, The Role of Ivan Kashuba, May 2, 1960, *ibid.*; “Delving Behind the Scenes,” 17; “Ivan Kashuba’s Comments,” 1.

ку окупаційну зону, у травні 1949 року вона увійшла до складу нової Федеративної Республіки Німеччини. Центр міста вщент зруйнувала авіація союзників. Дах готичної Фрауенкірхе, головної туристичної принади міста, обвалився, а одну вежу було серйозно пошкоджено. З уцілілих веж відкривався апокаліптичний пейзаж – від будинку старого магістрату і сусідніх кварталів лишилася суцільна пустка. 30 квітня 1945 року солдати 42-ї піхотної дивізії армії США, звільнивши попереднього дня концтабір Дахау, прордерлися через гори уламків у центр Мюнхена. Опору вони не зустріли. Жителі міста, в пивницях якого двадцять років тому зароджувався нацистський рух, охоче здавалися американцям. На Марієнпляц, центральній площі Мюнхена, німецька поліція здавала зброю в обмін на квитанції, що їх видавала американська адміністрація. Альтернатива – відступити на схід і потрапити в радянський полон – здавалася набагато гіршою⁸⁷.

Едвард Пейдж-молодший приїхав до Мюнхена 1956 року. Війна давно закінчилася, завдяки американським грошам ішла жвава відбудова міста – план Маршала мав убезпечити Західну Європу від комунізму і

⁸⁷ Charles Hawley, "The US Soldier Who Liberated Munich Remembers Confronting the Nazi Enemy," *Spiegel International*, April 29, 2005 <<http://www.spiegel.de/international/remembering-world-war-ii-the-us-soldier-who-liberated-munich-recalls-confronting-the-nazi-enemy-a-354029.html>>.

поставити знищені війною країни на ноги. Досвідчений дипломат почав службу за кордоном ще 1930 року – двадцятип'ятилітнього Пейджа призначили у Харбін, китайське місто у Маньчжурії, яку через рік захоплять японці. Уся дипломатична кар'єра Пейджа пройшла в гарячих точках Другої світової, а потім холодної війни. Після Харбіна його відправили до Риги, на кордон з Радянським Союзом. Потім він служив у Москві, повернувся у Вашингтон і знову в Москву. У радянській столиці він працював із Джорджем Кенаном, чільним американським советологом часів Холодної війни. 1945-го брав участь в роботі Ялтинської і Потсдамської конференцій, на яких було формовано повоєнну карту Європи. Перед приїздом до Мюнхена Пейдж служив у Римі й Берліні. Він обіймав посаду генерального консула Сполучених Штатів і опікувався переїздом консульства в нове приміщення на Кьонігінштрассе, 5 біля знаменитого Англійського саду⁸⁸.

Західна Німеччина була ареною холодної війни між Заходом і СРСР, а Едвард Пейдж-молодший став справжнім фахівцем у радянських справах. Це почалося же до його дипломатичної служби. Він виріс у заможному районі Вест Ньютона в Масачусетсі, части-

⁸⁸ *Information bulletin*. Frankfurt, Germany: Office of the US High Commissioner for Germany. Office of Public Affairs, Public Relations Division, APO 757, US Army, August 1951, p. 50.

на його рідні походила зі Східної Європи. Його батько Едвард Пейдж-старший очолював Новоанглійську компанію вугілля й коксу і походив з американської аристократії – його предки через шлюб були пов'язані з другим президентом США Джоном Адамсом. А мати Ольга фон Бендлер народилася у Східній Європі і мала слов'янське коріння. Старша сестра Едварда Луїза Пейдж Моріс була партнеркою і конфіденткою Джея Лавстоуна, єврея-емігранта з Литви, який у 20-ті роки став лідером американської компартії. Лавстоун ненавидів Сталіна і захоплювався його конкурентом за владу в партії Ніколаєм Бухаріним. Після того як дядько Джо (так називали Сталіна американці на Ялтинській конференції) усунув від справ, а потім ліквідував Бухаріна, Лавстоун і Луїза стали хрестоносцями антикомунізму і союзниками ЦРУ в боротьбі з червоною загрозою по всьому світу. У 50–60-ті роки Луїза їздила на гроші ЦРУ усім світом і виконувала справи, які американський уряд не міг доручати своїм громадянам відкрито.

У Мюнхені Едвард Пейдж мав багато вільного часу. Головні події розгорталися далеко – у Москві і Вашингтоні. У вересні 1959-го Микита Хрущов, імпульсивний та енергійний керівник радянської держави, на запрошення президента Ейзенхауера здійснив безпрецедентний за масштабом державний візит у США.

Поїздка пройшла з великим успіхом. Дві супердержави останні роки стояли на межі ядерної війни і тепер зробили крок назад. Хрущов з Ейзенхауером навіть заявили про готовність розв'язати німецьке питання. Проблема полягала в Берліні: після війни союзники поділили німецьку столицю на сектори, але західні країни не мали вільного доступу до Берліна – місто розташовувалося у глибині радянської зони окупації, з якої створили Німецьку Демократичну Республіку. На початку 50-х років Пейдж був у складі керівництва комісії союзників у Берліні і добре знав, як важко утримувати на плаву західний острівець у комуністичному океані. У Мюнхені було набагато спокійніше, але й тут виникали проблеми, коли йшлося про радянські справи. В Ялті Пейдж працював перекладачем при держсекретарі Едварді Стетініусі і був свідком підписання радянсько-американського договору про військовополонених – радянська влада домагалася «репатріації» із західної окупаційної зони сотень тисяч «своїх» біженців. Усі ці люди тікали на Захід від комуністичної влади. У Мюнхені Пейдж бачив багатьох «жертв Ялти», яким пощастило уникнути гіркої долі, – після війни нічого доброго в Радянському Союзі цих людей не чекало.

Радянська сторона домагалася, щоби їй видали цих людей, і вважала їх зрадниками батьківщини. Біжен-

ці категорично відкидали ці звинувачення – Радянський Союз не був їхньою батьківщиною. Сталін претендував на повернення біженців з територій, завойованих під час війни, – Західної України і Західної Білорусії, які до війни належали Польщі; Прибалтики; Буковини і Бессарабії, які були у складі Румунії; Закарпаття, яке належало Чехословаччині. Американці спершу видавали людей проти їхньої волі, але згодом дозволили біженцям лишатися на Заході. Більшість цих людей переїдуть до США, Британії, Канади й Австралії. Але хтось не прийме нового громадянства і лишиться в Німеччині. У кінці 50-х років у Мюнхені жило близько вісімдесяти тисяч біженців зі Сходу. Більшість становили українці з колишньої Польщі⁸⁹.

Про Степана Бандеру, лідера Організації українських націоналістів, найбільшої політичної групи українських біженців у Німеччині, в американському консульстві у Мюнхені знали. За кілька місяців до смерті він подавався на американську візу. Бандера планував поїхати до США навесні 1959 року, але не був певен, що його впустять у країну; так принаймні казав його старий друг, що жив у Нью-Йорку. У заявці на отримання тримісячної візи він назвався Стефа-

⁸⁹ John Fiehn, "Munich: New Center of Spy Intrigue," *Chicago's American*, January 17, 1960; Marta Dyczok, *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees* (New York, 2000), 42–169.

ном Попелем, але у графах про дружину і дітей вказав прізвище Бандера. З Попелем-Бандерою розмовляв Керміт Мідтан, молодий працівник консульства, який раніше служив у Федеральному бюро розслідувань. Мідтана заявка Бандери насторожила. Він сильно сумнівався, що його організація (її «формальна» назва – Закордонні частини ОУН), сповідує принципи демократії, які американці утверджували в повоєнній Європі⁹⁰.

Бандера не надто зважав на підозри Мідтана. Відповідь на питання, як організація Бандери встановлюватиме демократію, коли прийде до влади в Україні, розчарувала колишнього фебеерівця. Демократія, за словами Бандери, неминуче йтиме поруч із національною самореалізацією. Він пообіцяв прислати Мідтану оунівську літературу, щоб той міг скласти враження про демократичний характер організації. Невдовзі консульство отримало вісім брошур з критикою рішень останнього з'їзду КПРС, розповідями про ГУЛАГ, закликами боротися за незалежність України і програ-

⁹⁰ Munich [General Consulate] to Secretary of State, Department of State, 10490, October 16, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Степан Бандера – Осипу Бандері, 1 листопада 1955, у кн. Посівнич, *Степан Бандера*, 191–194; Степан Бандера – Ярославу Падох, 7 лютого 1959, Jaroslaw Padoch Collection, no. 208, Ukrainian Museum and Library, Stamford, Connecticut.

мовими документами ОУН⁹¹.

Брошури переслали у Відділ збирання й поширення інформації. Мідтан не мав натхнення або часу їх читати. Зрештою, не він і навіть не Пейдж вирішував, давати Бандері візу чи ні. Диктатори бандерівці чи демократи, терористи чи борці за свободу – це рішення політичне, і його ухвалювали у високих вашингтонських кабінетах.

Одразу після війни Відділ контррозвідки американської армії, який опікувався безпекою американської окупаційної зони, співпрацював з групою Бандери, виявляючи радянських агентів у таборах ді-пі. Та невдовзі в ЦРУ, створеному 1947 року, виникли серйозні застереження стосовно бандерівців. Американці вважали, що, домагаючись одноосібної влади в ОУН і утверджуючи її позиції в середовищі українських біженців, Бандера використовує надто жорстку тактику, вдається до залякувань і насильства. А встановивши

⁹¹ Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven, CT, 2004), 154–178; John-Paul Himka, “Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjectural Factors,” in *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency*, ed. Jonathan Frankel (Oxford, 1997), 170–189; Alex J. Motyl, “The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism and History,” in *Polin: Studies in Polish Jewry*, ed. Anthony Polonsky and Yohanan Petrovsky-Shtern, vol. 26 (Oxford, 2014): 275–295.

в еміграції мало не диктатуру, він охоче перенесе її в Україну, щойно зміниться геополітична ситуація в Європі. Бандерівці були затятими антикомуністами і не любили росіян, але одразу після Другої світової це не мало такого значення, як під час холодної війни.

Відділ контррозвідки, а потім ЦРУ не бачили в бандерівцях і якоїсь особливої оперативної користі. Бандерівське крило ОУН являло собою централізовану й дисципліновану групу, нею керували професійні конспіратори, загартовані в партизанській боротьбі з німцями і радянською владою. Американська контррозвідка не дуже розуміла, як її використовувати і тим більше, як нею керувати, адже досвіду співпраці зі східноєвропейськими партизанами американці майже не мали. Бандерівці встановили контакт з оперативниками Відділу контррозвідки, але водили їх за ніс і не дали жодної корисної інформації, хіба що про радянську діяльність у таборах українських біженців. Вони тримали свої секрети при собі, натомість вели всякого роду незаконну діяльність: прибирали зрадників і незгодних з партійною лінією та фінансували свої операції фальшивими доларами.

Радянська влада домагалася, щоби їй видали Степана Бандеру, який лишався символом антирадянської боротьби в Україні. Десятки тисяч бійців УПА й далі воювали з Червоною армією і загонами НКВД у

Карпатах. Для радянської влади всі вони були «бандерівці», багато хто справді вважав Степана Бандеру верховним командувачем опору. Радянський Союз відправляв в американську зону агентів з метою викрасти Бандеру, але той пішов у підпілля, міняв імена й адреси.

Врешті-решт американці вирішили задовольнити радянські вимоги й видати Бандеру. Працівники Управління стратегічних служб побачили в радянському запиті зручну нагоду позбутися незручного й таки небезпечного діяча. Проблема полягала в тому, що й вони не могли його знайти. В американській розвідувальній мережі були прихильники Бандери, які давали хибну інформацію про його схованки. Крім того, Бандері щастило. Одного разу його авто зупинили американці, але відпустили, побачивши журналістське посвідчення. Бандера справді випускав оунівську газету і прикривався журналістським посвідченням до кінця життя. Врешті-решт пошуки припинили. Невдовзі американо-радянські відносини погіршилися настільки, що будь-яку співпрацю забули. Бандера дістав змогу лишитися в Баварії⁹².

⁹² Richard Breitman and Norman J. W. Goda, *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* (Washington, DC, 2010), 77–80; Степан Бандера у документах, 3:115–225; Анатоль Камінський, *Пролог у холодній війні проти Москви: Продовження визвольної боротьби із-за кордону* (Гадяч, 2009), 40–58.

Армійський відділ контррозвідки передав роботу з біженцями Центральному розвідувальному управлінню. ЦРУ не збиралося ловити й видавати Бандеру, але добре розуміло, хто він такий і що таке його організація. Бандера вів свою діяльність передусім в американській окупаційній зоні, але почав співпрацювати з МІ6, британською військовою контррозвідкою. Британці краще розбиралися в національному питанні та спокійніше ставилися до ідеологічного забарвлення й тактики своїх клієнтів. У британському звіті про Бандеру було сказано: «...професійний підпільник з терористичним минулим і жорсткими уявленнями про правила гри... Можна сказати, бандит з гострим відчуттям патріотизму, яке служить етичним фоном і виправданням його бандитизму. Не кращий і не гірший за інших людей цього типу...». Британці вважали, що з-поміж усіх російських і східноєвропейських організацій бандерівці мають найширшу і найкращу мережу, корисну для розвідувальної роботи в Радянському Союзі⁹³.

Американці в цьому плані мали певні сумніви: вони вважали, що радянські спецслужби глибоко проточили бандерівську мережу. ЦРУ встановило контакт з конкурентами Бандери по націоналістичному табо-

⁹³ *Hitler's Shadow*, p. 80–82, 40–58; Stephen Dorril, *MI6: Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service* (New York, 2000), pp. 231–235.

ру. На 1947 рік бандерівське крило ОУН розкололося. Альтернативну групу очолив Микола Лебедь, колишній начальник Служби безпеки ОУН – після арешту Бандери в липні 1941 року саме він очолив переслідувану німцями організацію. На його рахунок можна записати виживання ОУН і героїчну боротьбу з нацистами. При ньому ж 1943 року почалася польська різанина на Волині, хоча відомо, що Лебедь виступав проти етнічних чисток. 1944 року, після наступу радянських військ на Україну, Лебеда відрядили на Захід представляти інтереси українського націоналістичного руху. Він мав розбіжності з Бандерою в питаннях влади в організації і зв'язків із західними розвідками. Бандера нібито розпорядився прибрати Лебеда, але колишній шеф служби безпеки з допомогою ЦРУ втік у США. Звідти він керував фракцією ОУН, яка називалася Закордонне представництво Української головної визвольної ради.

Бандерівські Закордонні частини ОУН співпрацювали з британцями, а Закордонне представництво Лебеда давало людей для таємних операцій ЦРУ в Радянському Союзі. У травні 1951 року МІБ і ЦРУ координували засилання агентів на територію СРСР. Британську групу спорядили через Бандеру, а американську через Лебеда. Їх по черзі закинули на парашутах в українські ліси. Перші новини були обнадійливі:

групи безпечно приземлилися і вийшли на радіозв'язок. Але згодом і американці, і британці запідозрили, що ситуація здається надто успішною, щоб бути правдою.

Сумна реальність полягала в тому, що більшість агентів невдовзі опинилася в руках КДБ і працювала тепер під контролем. Американці й британці рік за роком втрачали агентів і врешті-решт вирішили припинити засилання з повітря. ЦРУ почало використовувати людей Лебеда у психологічній війні з СРСР. Станом на 1954 рік МІБ припинило стосунки з Бандерою і його фракцією. Західні спецслужби погоджувалися в одному. Як ішлося в одній британській шифровці, «попри наше одностайне бажання “заспокоїти” Бандеру, слід вжити заходів, щоб радянська сторона не викрала або не вбила його... за жодних обставин не можна допустити, щоб Бандера став мучеником»⁹⁴.

З такою репутацією в очах західних спецслужб, а особливо американців Бандері було нелегко отримати візу до Америки. Долучилися до проблем з візою і його конкуренти з групи Лебеда, які не хотіли приїзду Бандери до США. Так чи інакше, в американському консульстві у Мюнхені, мабуть, вже забули про подання Бандери на візу, аж раптом прогрімів новина:

⁹⁴ Breitman and Goda, *Hitler's Shadow*, 82–83, 85–88; Камінський, *Пролог у холодній війні проти Москви*.

Бандера мертвий.

Близько четвертої пополудні 16 жовтня після наради й аналізу доступної інформації про смерть Бандери генеральний консул Едвард Пейдж надіслав телеграму керівникові американської дипломатії держсекретарю Крістіану Гертеру, який кілька місяців тому заступив на цій посаді куди відомішого Джона Фостера Далеса. Телеграма, отримана в Держдепі близько полудня за місцевим часом, повідомляла: «Стефана Бандеру, лідера української емігрантської організації ОУН-б знайшли мертвим на сходах його будинку в Мюнхені по обіді 15 жовтня за обставин, які мюнхенська преса вважає загадковими. Схоже на смерть від падіння, але поліція не виключає убивства. Звіт надішлю. Пейдж»⁹⁵.

Телеграму послали й дипломатичним представникам США у Москві, Бонні, Франкфурті й Парижі. Повідомили й ЦРУ. Пейдж, напевно, припускав, що розвідка вже знає про смерть Бандери.

⁹⁵ Munich [General Consulate] to Secretary of State, Department of State, 10490, October 16, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Page, "Mysterious Poisoning of Stefan Bandera"; Telegram from the Embassy in the Soviet Union to the Department of State, October 13, 1962, *Foreign Relations of the United States [FRUS]*, 1961–1963, vol. 5, no. 245.

13. Мюнхенська база

Вільям Гуд, тридцятидев'ятилітній начальник бази ЦРУ в Мюнхені, повідомив Вашингтон про смерть Степана Бандери у той же день, 15 жовтня. Телеграму адресували директору ЦРУ Алену Далесу з позначкою «терміново». Вона проходила під кодами «Redwood» (це мало привернути негайну увагу радянського відділу ЦРУ, який вів операції проти СРСР) і «Lcimprove» (увага: діяльність радянської розвідки за кордоном). Телеграму надіслали близько півночі за мюнхенським часом, її текст був аж надто коротким: «15 жов[тня]. Т[ема]: повідомляють, що Стефан Бандера мертвий. Деталі згодом. Кінець». За дві години до того мюнхенське радіо повідомило, що Бандера забився на сходах, але, судячи з телеграми Гуда, ЦРУ мало своє джерело інформації⁹⁶.

Вільям Гуд особисто знав Алена Далеса. Наприкінці війни він служив під командуванням Далеса в Управлінні стратегічних служб – «прото-ЦРУ» – у Берні. Далес і його працівники налагоджували зв'язок з командувачем військ СС в Італії генералом Карлом Вольфом, домагаючись капітуляції німецьких військ

⁹⁶ Munich to Director, IN 37607, October 15, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6.

на Апеннінах. Новини про сепаратні переговори дійшли до Сталіна і розгорівся міжнародний скандал – йшли перші шпигунські репетиції холодної війни, згодом їх у дещо викривленому світлі покажуть у радянському серіалі «Сімнадцять миттєвостей весни».

1949 року Вільям Гуд перейшов на роботу у створене за два роки до цього Центральне розвідувальне управління. Його відрядили у Відень, де Гуд мав перевербувати майора Петра Попова з радянської військової розвідки. У Мюнхені Гуд очолював місцеву базу ЦРУ, а таємними операціями в цілій Німеччині керувало відділення у Франкфурті. Гуд приїхав у Баварію разом з дружиною Корделією Додсон, теж офіцером ЦРУ, вона була на сім років старша за чоловіка. Місіс Гуд вільно говорила французькою і німецькою, вчилася у Греноблі і Відні та почала працювати на американську розвідку ще до війни. Під час війни вона працювала із секретними матеріалами про код «Енігма» і допомагала переправляти нелегалів у нейтральну Швейцарію. Місіс Гуд мала блискучий розум і, як дехто вважав, розвідницькими талантами перевершувала чоловіка⁹⁷.

Робота на мюнхенській базі потребувала активної

⁹⁷ Sheridan Sansegundo, "William Hood: Of Moles and Double Agents," *South Hampton Star*, June 9, 2005; "Cordelia Dodson Hood, 1913-July 14, 2011," *Portland Press Herald/Maine Sunday Telegram*, July 22, 2011.

допомоги і дружини, і підлеглих Гуда. За деякими свідченнями, йому добре вдавався джеймс-бонд стиль життя на широку ногу, але не повсякденна рутинна. Джону Шервуду, оперативнику ЦРУ, який зустрів Гуда в Мюнхені, не подобалися аристократичні манери боса. «Він поправляв ваш одяг, – згадував Шервуд. – На вечірках йому не було рівних. Він грав у шахи, любив шаради, добре грав у бадмінтон, вживався в роль і ніколи не працював «у полі» – ніколи». Хоч підлеглі мали про Гуда різні думки, Вільям Гуд вважався молоддю зіркою управління і закінчив службу у 70-ті роки на дуже високих посадах у штаб-квартирі ЦРУ у Вашингтоні. Жовтень 1959-го був передостаннім місяцем його роботи в Мюнхені; на початку грудня Гуда переведуть на посаду начальника бази ЦРУ в Західному Берліні – набагато відповідальніша й престижніша посада, зважаючи на роль розділеного міста у холодній війні. Можна припустити, що в останні дні роботи в Мюнхені він не хотів ризикувати новим призначенням. Можливо, саме тому він і його підлеглі тримали вашингтонське начальство в курсі загадкової загибелі Степана Бандери від першого дня після його смерті⁹⁸.

Але для такого докладного інформування були й інші, більш поважні причини. Про лідера українських

⁹⁸ Joseph J. Trento, *The Secret History of the CIA* (New York, 2005), pp. 177–78.

націоналістів добре знали у Вашингтоні, а не так давно він навіть вів переписку зі штаб-квартирою у його справі. 5 жовтня 1959 року, за якихось десять днів до смерті Бандери, Гуд писав начальству, щоб посприяти Бандері в отриманні американської візи – тієї самої, яку місяцями не видавали Едвард Пейдж і консульські працівники в Мюнхені. Записку Гуда супроводжував більш детальний лист агента ЦРУ в німецьких спецслужбах під кодовим ім'ям «Гердаль». «Гердаль» вважав, що Бандера відмовився від надто жорсткої тактики, бо намагається втримати свою організацію і цілу українську громаду під контролем. Гуд запевнив агента, що «штаб-квартира дуже зацікавлена в цій справі, особливо з огляду на те, що Бандера “змінився”, і може становити оперативну користь у майбутньому».

Формально Бандера подався на тримісячну американську візу, щоб відвідати родичів. Справжня причина полягала в іншому. Він планував зустрітися з послідовниками й надихнути їх на продовження боротьби. За німецькими оцінками, чисельність української еміграції, контрольованої прихильниками Бандери, становила від трьохсот до чотирьохсот тисяч. Крім того, з Північної Америки Бандера отримував фінансову підтримку: у 1953–1958 роках звітти надійшло близько 900 000 доларів. Бандера також хотів зустрітися з представниками американського уряду й обговорити

можливу співпрацю. «УВ принципі, – підсумовував Гуд повідомлення агента, – сьогодні Бандера в оперативному плані може запропонувати більше, ніж будь-яка інша російська емігрантська група на Заході». Гуд мав на увазі шпіонаж за залізною завісою – західні спецслужби дуже хотіли знати, що там відбувається⁹⁹.

Коли мюнхенська база отримала повідомлення про смерть Бандери, відповідь на запит про візу з Вашингтона ще не надійшла. Наступного дня після першої короткої телеграми Гуд відправив у Вашингтон присутню інформацію. 16 жовтня він написав Далесу, що, за словами «суб'єкта», «близько місяця тому Бандера отримав анонімного листа з погрозами. З цієї причини та з міркувань загальної безпеки він перебував під захистом СБ. Утім, з невідомої причини Бандера 15 жовтня поїхав з контори на Цепелінштрассе додому на обід сам. Подзвонив у двері з вулиці, відчини-

⁹⁹ CIA Memorandum, "Meeting with UPHILL Representatives," May 26, 1961, 1, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Chief of Base, Munich, to Chief, S[oviet] R[ussia Division], October 5, 1959, DOI 70-17, *ibid.*; Munich to Director, IN 38209, October 18, 1959, *ibid.*; "Delving Behind the Scenes," 4; Chief of Base, Munich, to chief S[oviet] R[ussia], DOI 70-17, October 5, 1958, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; "Visit of Bandera to the USA," Attachment to EGMA 45003, August 27, 1959, *ibid.*; Райнгард Гейдейройтер [Reinhard Heydenreuter], "Підготовка та здійснення замаху на Степана Бандеру 1959 р. в дзеркалі мюнхенських поліцейних актів", *Український визвольний рух* 11 (Львів, 2007): 217.

ла дружина. Далі він піднімався сходами на третій поверх. Дружина почула крик на другому поверсі й падіння. Викликали швидку. Приїхавши до лікарні, Бандера помер. Що є причиною травми голови – падіння чи щось інше, досі не з'ясовано. Люди Бандери підозрюють убивство. Поліція веде слідство. Розтин проведено вранці 16 жовтня». «Суб'єкт» Гуда – «Гердаль» або хтось інший – очевидно, мав доступ до попередніх результатів слідства. Телеграма закінчувалася на тривожній ноті і обіцяла нові подробиці: «Результати повідомлю».

У неділю 18 жовтня до того, як стали відомі результати розтину, Гуду довелося відкласти шахи і шаради і знову телеграфувати у Вашингтон новини від «Гердаля»: «Попередні результати розтину свідчать, що смерть Бандери не була природною. Ознаки отруєння». Гуд також повідомив до Вашингтона, що за день до смерті Бандери «Гердаль» з ним обідав і той був у «доброму здоров'ї і гуморі». Шеф мюнхенської бази нічого не писав про суїцид. Він підозрював убивство¹⁰⁰.

Головне джерело інформації Гуда про смерть Бандери, агент «Гердаль» обіймав впливову посаду у західнонімецькому Федеральному розвідувальному

¹⁰⁰ Munich to Director, IN 37607, October 16, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Munich to Director, IN 38209, October 18, 1959, *ibid*.

управлінні (Bundesnachrichtendienst, БНД), яке було створено 1956 року й підпорядковувалося безпосередньо канцлеру. Конрад Аденауер хотів, щоб нова шпигунська організація звітувала йому особисто. Аденауер задумав БНД спільно з Центральним розвідувальним управлінням, яке протягом десяти років фінансувало німецьких контррозвідників й керувало попередницею БНД, т. зв. «організацією Гелена» (найчастіше її називали просто «Орг»). У документах ЦРУ за кінець 50-х років БНД фігурувало під кодовою назвою «Стрибок» (Upswing), згодом – «Підйом» (Uphill). ЦРУ підтримувало тісний зв'язок з новою організацією, але більше не відповідало за її фінансування і щоденну роботу. Це стало сходинкою вгору і для генерала Гелена, який очолив БНД і керував ним наступні двадцять два роки¹⁰¹.

Під час війни генерал-майор Гелен відповідав у генштабі вермахту за військову розвідку на Східному фронті. Після війни він запропонував архів свого відділу й частину людей до послуг американської армії в Баварії. Відмовитися від такої щедрої пропозиції американська розвідка не могла – вона щойно починала роботу на радянському напрямі. Мало того, Гелен за-

¹⁰¹ E. H. Cookridge, *Gehlen: Spy of the Century* (New York, 1972); James H. Critchfield, *Partners at the Creation: The Men Behind Postwar Germany's Defense and Intelligence Establishments* (Annapolis, MD, 2003), 200–218.

пропонував американському командуванню інформацію про членів комуністичної партії в лавах Управління стратегічних служб, попередника ЦРУ. Цілий рік Гелена і його людей допитували у Сполучених Штатах. Влітку 1946-го їх випустили на свободу, вони повернулися до Німеччини й почали працювати проти СРСР та його східноєвропейських союзників.

Гелен набрав на роботу колишніх офіцерів відділу східної розвідки німецького генштабу, абвера і, попри формальну заборону, СД – служби безпеки СС і нацистської партії. Більшість людей, запрошених в «організацію Гелена», у квітні 1956-го перейшли у БНД. Створення нової західнонімецької розвідки, по суті, звелось до легалізації «організації Гелена». Той факт, що у БНД працювало досить багато колишніх нацистів, був подарунком радянським спецслужбам і пропагандистській машині. Колишні нацисти були легкою мішенню для шантажу, перевербування й нападок у пресі. Після смерті Бандери радянська і східнонімецька пропаганда одразу накинулася на БНД. Багато офіцерів БНД особисто знали Бандеру за часів війни, коли вони співпрацювали з національними частинами у складі німецької армії.

Серед них був і «Гердаль». Його справжнє ім'я, Гайнц Данко Гере перегукувалося з його цеерушним псевдо – запам'ятати легко, але, з іншого боку, легко й

з'ясувати, хто це такий. Коли Гере отримав своє кодове ім'я, американська розвідка й не підозрювала, наскільки важливою стане ця людина для співпраці ЦРУ з БНД. Джеймс Крітчфілд, начальник бази ЦРУ в передмісті Мюнхена Пулах, де розташовувалася штабквартира «організації Гелена», називав Гере «головною людиною [ЦРУ] у ближньому колі Гелена». Багато років по тому, згадуючи роки в Пулаху, Крітчфілд писав, що Гере вмів «мати справу з обома сторонами, підтримувати комунікацію й шукати компроміси, коли ситуація загострювалася». Гере, очевидно, прагнув стати незамінним хлопцем для американців. «Він став експертом з американського бейсболу і не задумуючись міг назвати середню результативність і турнірне становище», – згадував Крітчфілд.

Гайнц Гере почав спеціалізуватися на американцях і заокеанській культурі тільки після війни. До того він опікувався Росією і Східною Європою. Обізнаність Гере у цьому регіоні спонукала Райнгарда Гелена у квітні 1942-го взяти його під своє крило й перевести з фронту у відділ східної розвідки генштабу. Гере провів успішну операцію у психологічній війні під кодовою назвою «Надія» («Silver Lining»), яка мала на меті переконати червоноармійців здаватися в полон. Наприкінці 1944 року Гере, фахівця з Росії з великим фронтовим досвідом, призначили начальником штабу

Російської визвольної армії генерала Власова. Гере і ще кількох офіцерів Гелен взяв «за компанію», здаючись американцям. У період існування «організації Гелена» Гере, крім того, що виступав у ролі неофіційного каналу зв'язку з американцями, був начальником аналітичного відділу розвідки. 1957-го, через рік після того, як БНД стала «публічною» організацією, Гере призначили керувати відділом, який вів розвідку в комуністичних країнах. Старий рибалка ніби повернувся до рідного російського ставка. Нова посада Гере прекрасно відповідала інтересам ЦРУ в цьому регіоні.

Бандерівці припускали, що Гелен і його люди можуть бути причетні до смерті Бандери. У звіті ЦРУ один із головних агентів американців серед української громади під кодовим ім'ям «Едогма-1» (Aedogma-1) не виключав причетності до цієї справи німецької розвідки.

«Від середини вересня німецькі розвідувальні служби (незрозуміло, це були люди Гелена чи Федеральної служби захисту конституції) говорили про зустріч зі Степаном Бандерою, – писав агент. – В результаті така зустріч справді відбулася 14 жовтня 1959 року в готелі “Баєрішер гоф” у Мюнхені. На ній було троє німецьких оперативників, імена мені невідомі». Агент ЦРУ зазначав, що обід відбувся за добу до смерті Бандери, і висловлював гіпотезу, що на цій зустрічі

міг бути подвійний радянський агент.

Шеф мюнхенської бази ЦРУ Вільям Гуд знав зі своїх німецьких джерел про цей обід. Знав він і те, що це були «люди Гелена», оперативники БНД. Як і підозрювали колеги Бандери, на тому обіді справді був як мінімум один подвійний агент, тільки от працював він не на Радянський Союз, а на американців. Це був «Гердаль», права рука Гелена й інформатор Гуда Гайнц Данко Гере.

Обід з Бандерою у «Баєрішер гоф» – розкішному готелі в центрі Мюнхена, що в міжвоєнний період був найбільшим готелем у Європі, відбувся 14 жовтня і був прямо пов'язаний з роботою Гере у БНД: присутні обговорювали таємні операції за залізною завісою.

Переговори між Бандерою і людьми Гелена почалися в березні 1956 року, ще до того, як 1 квітня офіційно «відкрили» БНД. Американці попередили «молодших партнерів», щоб ті не використовували бандерівців в Україні, бо вважали, що в їхній мережі працює агент КДБ. БНД дослухалося до поради й припинило переговори. Західні німці з різних причин повернуться до ідеї співпраці з Бандерою через кілька років.

БНД була молодого розвідувальною організацією і хотіла проявити себе, а зробити це Райнгарду Гелену і Гайнцу Гере найпростіше було через старі зв'язки часів Другої світової. Тоді співпраці з російськими і

східноєвропейськими націоналістами, за яку виступали такі експерти як Гере, заважала расистська політика нацистської партії і СС. Цього разу колишні «радянознавці» вермахту дістали можливість втілити свої ідеї на практиці й об'єднатися з колишніми клієнтами і союзниками. Гере інформував Вільяма Гуда, що знає Бандеру років двадцять – набагато довше, ніж існувало ЦРУ.

Перша операція БНД за участі людей Бандери розпочалася в липні 1959 року: групу підготовлених німцями агентів заслали в СРСР через чехословацький кордон. Гайнц Гере 9 квітня 1959 року особисто зустрівся зі Степаном Бандерою та його заступником і обговорював з ними деталі операції. Наступна зустріч відбулася 14 жовтня, за день до смерті Бандери. Гере пізніше докладно поінформував Вільяма Гуда про цю зустріч і теми, які там обговорювалися.

«За обідом ішлося головно про підтримку “Стрибком” подальших операцій в СРСР, – телеграфував Гуд у Вашингтон. – Також говорили про статус засланих агентів, які довгий час не доповідали, а на момент останнього сеансу зв'язку ще не перетнули радянський кордон». Групи, заслані через Чехословаччину, ще не вийшли на домовлений зв'язок, але Гере був готовий розширити співпрацю БНД з бандерівцями. ЦРУ отримало інформацію про зміст розмови Гере з Бан-

дерою також зі своїх джерел у спільноті українських емігрантів. «Німці погодилися з усіма пропозиціями ЗЧОУН і пообіцяли всіляку допомогу. Степан Бандера був дуже задоволений результатами розмови», – йшлося у звіті¹⁰².

ЦРУ дізналося про домовленості Гере тільки після смерті українського лідера. Гелен, Гере і їхній «Стрибок», попри давні зв'язки з ЦРУ, тепер рухалися самостійно. Якщо американці хотіли щось від колишніх клієнтів, то мусили пропонувати щось узамін. Саме на це натякала телеграма Гуда у Вашингтон на початку жовтня 1959 року стосовно американської візи для Бандери. «Якщо візу дадуть, – писав Гуд начальству, – нас будуть інформувати про майбутню співпрацю між «Стрибком» і Бандерою. Якщо не дадуть, то, вірогідно, «Гердаль» [Гайнц Гере] приховає цей аспект діяльності «Стрибка» і буде незадоволений»¹⁰³.

Мало БНД секретити від ЦРУ чи ні, очевидно, що жодних причин убивати Бандеру у німців не було. І Гере, і Бандера планували взаємовигідну співпрацю на багато років. Але бандерівці все ще сумнівалися. Якщо їхнього лідера отруїли, то годі шукати кращої нагоди підсипати отруту, ніж на обіді з Гере. Усі присутні замо-

¹⁰² *Москвоські вбивці*, 22, 36; “Delving Behind the Scenes,” 4–6; Romanowski, *Bandera*, 24.

¹⁰³ *Hitler's Shadow*, pp. 84–85; Bandera file, nos. 6, 8, 30, 64.

вили однакову їжу, тільки на десерт Бандера пив какао, а решта замовили каву. Соратники Бандери звернулися в поліцію, але кріпо не зацікавилася цією інформацією. Їм відповіли, що присутніх на обіді оперативників БНД вже допитали і викреслили зі списку підозрюваних. Та й навряд чи місцевий відділ убивств пішов би проти федеральної розвідки, підпорядкованої напряму канцлеру.

Служба безпеки Бандери була незадоволена. «Німецькі кримінологи ігнорують версію, що Бандеру отруїв ціанідом під час обіду хтось із німецьких учасників, офіціантів або кухарів», – йшлося у звіті українського агента ЦРУ. Коли Гере і один з його неназваних працівників вийшли з кола підозрюваних, начальник служби безпеки ОУН-б Іван Кашуба зосередився на «третьому чоловіку», нібито залученому до організації зустрічі. «Він живе в Мюнхені і вважає себе фахівцем в українських справах», – доповідав агент. ЦРУ так і не дізналося, а можливо, і не хотіло знати, хто цей «третій чоловік». Німецькі експерти не вірили, що отруту могли ввести за двадцять чотири години до смерті. Доктор Лавес, який проводив розтин тіла, сказав соратникам Бандери, що отрута потрапила в організм щонайпізніше за три години до смерті. Це виводило учасників обіду і працівників мюнхенського ресторану з кола підозрюваних.

Якщо Бандеру отруїли не під час обіду з Гайнцом Гере, чи стосується зустріч у «Баєрішер гоф» його смерті взагалі? Не виключено, вважав автор звіту, поданого в ЦРУ восени 1959 року, що радянські спецслужби могли дізнатися про цю зустріч до неї або одразу після і підлаштували смерть Бандери під діяльність БНД¹⁰⁴.

Вільям Гуд підозрював радянську розвідку від самого початку, але потрібні були докази. 19 жовтня він запитав у штаб-квартири у Вашингтоні інформацію про «конкретний тип отрути, яку важко виявити і яка могла бути введена задовго до моменту смерті». Виявивши отруту, можна було гіпотетично вийти на убивцю¹⁰⁵.

14. Головний підозрюваний

Тисяча дев'ятсот п'ятдесят дев'ятий рік став для німецьких виноробів особливим – це найтепліший рік від 1881-го, коли в Німеччині почали вести температурну хроніку. Завдяки сонячному літу виноград набрав дуже високу цукристість, і виник один із найкращих вінтажів століття. Та й сам виноград вийшов виняткового смачний. За найкращим вибором мюнхенці

¹⁰⁴ *Московські вбивці*, с. 22, 36; Bandera file, nos. 64–66.

¹⁰⁵ Munich to Director, IN 38504, October 19, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6.

ходили на Гросмарктгале – один із найбільших критих ринків у Європі. Його відкрили 1912 року на набережній Ізара, там активно торгували товарами з Італії і Середземномор'я. Після війни, яка майже повністю знищила знаменитий ринок, почалася відбудова – країна споживала дедалі більше харчів. Спершу відбудували стіни і гостроверхий дах одного павільйону, решту просто накрили від дощу, і вони чекали своєї черги. На 1959 рік відбудову майже закінчили. Ринок знову тішився колишньою славою, тисячі покупців приходили сюди за свіжими овочами і фруктами¹⁰⁶.

Гросмарктгале – останнє місце, яке відвідав Степан Бандера вдень 15 жовтня 1959 року, перед тим як зустріти смерть на сходах свого будинку. Багато хто вважав, що саме там слід шукати розгадки подій на Крайтмайрштрассе, 7. Можливо, у виноградних ягодах, які куштував Бандера. Але якщо це так, то ключ до розгадування таємниці могла мати тільки одна особа – жінка, яка супроводжувала Бандеру на ринку, – Єв-

¹⁰⁶ “Weather 2011: One of the warmest years in Germany since 1881,” <http://www.wmo.int/pages/mediacentre/news_members/documents/2011_12_29_Deutschlandwetter_2011.pdf>; Hans Widmann, *Münchener Großmarkthalle – Gründung, Entwicklung und Perspektiven* (Weiden, 2003); Marianne E. Haas, “Die Großmarkthalle – Deutschlands größter Obstbahnhof,” in *Sendling 1977–100 Jahre Eingemeindung. Eine Festschrift von Sendlingern für Sendlinger*, ed. Rosel Termolen (Munich, 1977).

генія Матвієйко.

26 жовтня 1959 року, через десять днів після повідомлення в Держдеп про смерть Бандери, генконсул США в Мюнхені Едвард Пейдж-молодший надіслав до Державного департаменту у Вашингтоні, американських посольств у Москві, Празі і кількох європейських столицях розлогий меморандум під назвою «Загадкове отруєння Стефана Бандери, лідера Організації українських націоналістів (бандерівців)». Меморандум містив резюме останніх повідомлень преси про слідство, базову інформацію про історію і політичний характер бандерівського крила ОУН і спроби Бандери отримати американську візу. Пейдж повідомляв начальству, що «за інформацією з надійних джерел, яка надійшла у генеральне консульство, розтин, проведений 17 і 18 жовтня 1959 року, показав, що причиною смерті стало отруєння ціанідом». Мюнхенські газети ще шість днів тому писали, що Бандера помер від отруєння, але нічого не повідомляли про розтини тіла.

Ще цікавішою була інша інформація Пейджа. «Слідчі поліції, – писав він, – тепер “майже впевнені”, що Бандеру вбили». Схоже, що слідство відкинуло версію самогубства на користь убивства, що й доводили соратники Бандери. Поліція не тільки перекваліфікувала справу, а й окреслила перших підозрюваних. «Вони не дуже сподіваються знайти вбивцю, – писав Пейдж

про слідчих кріпо, – хоча взяли в розробку пару підозрюваних».

Генеральний консул нічого не знав про підозрюваних, але цю інформацію у Вашингтоні незабаром отримали від начальника мюнхенської бази ЦРУ. У середині листопада Вільям Гуд телеграфував у головний офіс ЦРУ список підозрюваних, отримавши його від контактів у мюнхенській кріпо і баварському відділенні Служби захисту конституції. Першим номером у цьому списку значилася Євгенія Матвієйко. Навряд чи ім'я підозрюваної стало сюрпризом для начальства Гуда у Вашингтоні. Саме штаб-квартира повідомила мюнхенську базу кілька днів тому про факт її існування і про те, що вона останньою бачила Бандеру живим. У шифровці, відправленій з канцелярії Алена Далеса в Мюнхен 5 листопада було сказано: «Еказуар 2 повідомляє[:] дружина Екаватина 11 з ним безпосередньо перед смертю»¹⁰⁷.

Лише кілька людей з доступом до кодової книги ЦРУ могли зрозуміти це повідомлення. Крім позначки «Редвуд» (радянський відділ ЦРУ), у кутку телеграми значився інший криптонім – «Аеродинамік» (Aerodynamic). Це означало операції управління на підтримку лідерів Української визвольної ради

¹⁰⁷ Director to Munich, Frankfurt, DIR 01687, November 5, 1959, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6.

(УГВР), групи українських націоналістів на чолі з Миколою Лебедем, який наприкінці 40-х порвав з Бандерою і відтоді тісно співпрацював з ЦРУ. До цієї ж групи був близьким і вбитий у Мюнхені Лев Ребет. Префікс «ае» в кодових назвах ЦРУ позначав операції і людей, пов'язаних з розвідувальною діяльністю проти Радянського Союзу. Еказуар 2 і Екаватина 11 були явно з цього розряду. Словом «казуар» (крупний нелітаючий птах з Нової Гвінеї, англійською cassowary) позначали лебедівців, залучених у проект із засилання агентів в СРСР під назвою «Аеродинамік». На той момент українські «казуари» вже не літали, але в документах ЦРУ значилися з префіксом «ае».

Судячи з криптоніма, «екаватини» являли собою інший вид агентів. «Каватина» – слово зі сфери класичної музики. Цим словом на позначення короткої пісні характеризували бандерівців. Шифровка з Вашингтона повідомляла мюнхенську базу, що, за інформацією від групи Лебеда, до смерті Бандери може бути причетна дружина когось із бандерівців. Нещодавно ЦРУ розкрило криптоніми епохи холодної війни, і ми тепер знаємо, хто були ці люди. Кодове ім'я Еказуар-1 використовували для групи Лебеда загалом; під кодовим ім'ям Еказуар-2 значився Микола Лебедь. Трохи іншу систему використовували для бандерівців, самого Степана Бандеру позначали Екаватина-1. Екава-

тина-11 – це колишній голова служби безпеки Мирон Матвієйко¹⁰⁸.

Отже, штаб-квартира ЦРУ повідомляла мюнхенським оперативникам, що, за інформацією Миколи Лебеда, однією з останніх з Бандерою контактувала дружина колишнього начальника служби безпеки ОУН-б Мирона Матвієйка. Ця інформація багато казала людям, обізнаним з підпільною війною, яку на початку 50-х вели проти Радянського Союзу ЦРУ і МІБ. У ЦРУ пам'ятали, що Матвієйко очолював групу парашутистів, яких навесні 1951 року закинули на українську територію з британського літака за кілька днів до того, як подібну групу, набрану з людей Лебеда, закинули в рамках операції ЦРУ. Після висадження Матвієйко встановив радіозв'язок з Бандерою і британцями; вважали, що він тісно співпрацює з лідерами націоналістичного опору в Західній Україні. Група ЦРУ натомість потрапила в засідку, її керівник Василь Охримович переховувався протягом року аж поки його затримали. Пощастило Матвієйку чи він теж попався і працював під контролем радянських спецслужб, як дехто припускав, – ніхто достеменно не знав. Якщо його

¹⁰⁸ “Research Aid: Cryptonyms and Terms in Declassified CIA Files Nazi War Crimes and Japanese Imperial Government Records Disclosure Acts,” <<http://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/second-release-lexicon.pdf>>.

дружина справді останньою бачила Бандеру живим, то не можна виключати зв'язок між нею, її чоловіком, смертю Бандери і КДБ¹⁰⁹.

Мирон Матвієйко, справді вже довгий час працював під контролем радянської розвідки. В обмін на співпрацю свободи він не отримав, але аж ніяк не потерпав. Щойно Матвієйко почав співпрацювати, його тюремний раціон суттєво покращився, спеціально для нього в місті купували їжу. Врешті-решт його влаштували під домашній арешт на просторій віллі піді Львовом, до «бази» повстанців у лісі можна було легко дістатися машиною. Звідти він з перевербованим радистом і відправляв радіограми на Захід. Оперативники, які вели радіогру й відповідали за безпеку Матвієйка, а також київське начальство намагалися створити йому комфортні умови. Вони разом обідали, навіть відсвяткували день народження Матвієйка і Новий рік. Матвієйко виграв психологічну війну зі своїми охоронцями – їм наказали й носа не показувати, коли він прогулюється в саду при віллі.

У товаристві двох агентів і команди охоронців він ходив у кіно, до театру і на оперу. Матвієйка навіть возили у зразкові колгоспи і підприємства показати, що радянська система прекрасно функціонує і люди

¹⁰⁹ Д. Веденєєв і Ю. Шаповал, "Мальтійський сокіл, або Доля Мирона Матвієйка", *Дзеркало тижня*, № 30 (11 серпня 2001).

задоволені. Матвієйку давали читати книжки, зокрема «Короткий курс історії ВКП(б)» Сталіна. Йому дозволили здійснити стару мрію й повернутися до навчання в університеті. Цього разу Матвієйка цікавила не медицина, а інженерна справа – йому видали підручники і влаштували заочно у Київський політехнічний інститут. Матвієйку платили солідну зарплату у три тисячі карбованців на місяць (колгоспники у сусідньому селі отримували у рази менше); ще по дві тисячі йшло на їжу і одяг.

Аж раптом на львівській віллі сталось немислиме. Вночі 16 червня 1952 року, через рік полону, Мирон Матвієйко зник з-під варті. Новина, що МДБ втратило головного гравця в радіогрі, яка так добре почалася і обіцяла так багато, шокувало начальство. Міністр держбезпеки наказав заарештувати полковника Івана Шорубалку, який відповідав за радіогру (два роки тому його нагородили за участь у знешкодженні головнокомандувача УПА Романа Шухевича). Заарештували й підлеглих Шорубалки. Слідство вів Роман Руденко, обвинувачувач від радянської сторони на Нюрнберзькому процесі. Виявилось, що Матвієйко грав не подвійну, а потрійну гру. Доброю поведінкою він приспав пильність охоронців, які вже не чекали від нього сюрпризів. Він попросив купити йому слюсарський набір, нібито щоб мати якесь заняття. Насправді

Матвієйко робив ключі і з допомогою довірливого охоронця виготовив деталі пістолета.

У ніч втечі Матвієйку не знадобилися ані ключі, ані недороблений пістолет. Він украв справжні ключі із залізного сейфу і гроші з піджака, що його лишив на стільці охоронець. Відкрив сейф, взяв «вальтер», карту Західної України, компас, свій паспорт, десять тисяч карбованців і спокійно вийшов з вілли. Черговий солдат не запідозрив підступу з боку приятного чоловіка, який був у добрих стосунках з офіцерами і ділився з ним цукерками. За хвилину Матвієйко відкрив ворота у двір і зник. На допитах він багато говорив про Бандеру і його людей в Мюнхені, до яких МДБ дотягнути-ся не могло, але не назвав жодного контакту в Україні. Ніхто й гадки не мав, куди він може податися.

Матвієйко пішов туди, де МДБ навряд чи здогада-лося б його шукати, – на Янівський цвинтар в західній околиці Львова. Першу ніч на волі він провів у добір-ному товаристві серед могил польських аристократів, австрійських професорів і українських вояків минулої війни. Уранці, коли на його пошуки підняли все МДБ, Матвієйко пішов перевірити старі контакти і явки. Його чекало велике розчарування. Люди, яких він знав під час війни, позникали – хтось загинув, когось забрало МДБ. Він не наважився піти ні до своїх родичів (більшість ще 1940 року заслали в Сибір), ні до львівсь-

ких родичів дружини Євгенії (її зять Михайло Городецький зробив добру кар'єру в міліції). Він знав, що МДБ в першу чергу перевірятиме родичів, і справді – оперативники спочатку заявили до Городецького.

Матвієйко поступово усвідомлював, що МДБ не тільки прекрасно знало ситуацію в оточенні Бандери, а й зруйнувало інфраструктуру ОУН у містах. Тут радянська пропаганда не брехала: рух опору звівся до крихітних ізольованих груп у гірських лісах. Підпілля було приречене. Матвієйко теж розумів, що рано чи пізно його спіймають. Йому нікуди було йти. У відчаї він написав записки з поясненням, хто він, що з ним трапилось і під чий тиском він діяв. Матвієйко розкидав записки по місту у сподіванні, що якась дійде до підпілля, а відтак і за кордон. Що стосується власної долі, він дійшов висновку, що єдиний шанс вижити – це... повернутися у полон.

Вечері 17 червня – минала доба після втечі – Матвієйко пішов на львівський залізничний вокзал. Але квиток купувати не став, а підійшов до якогось сержанта і спитав, чи той працює в МДБ. Почувши «так», Матвієйко спантеличив сержанта словами, що має зброю і хоче здатися. Сержант одразу відвів Матвієйка у найближчий відділ МДБ, але черговий велів почекати – відділ зачинено до 20:00 на вечерю. Сержант поспішав і чекати не хотів. Він звернувся

до перехожого майора, пояснив ситуацію, і вони разом повернулися до пригніченого Матвієйка, який приречено чекав на оперативників. Його передали далі по інстанції – МДБ, ясна річ, не могло не затримати озброєну людину. Матвієйко усвідомив, що свою війну він уже програв. Він хотів вижити, а добровільне повернення було хоч і примарним, але шансом на успіх.

Новина про те, що Матвієйко прийшов назад, ясна річ, потішила колишніх охоронців, тим більше, що вони самі тепер сиділи під арештом. Вони розуміли, що будуть покарані, утім, якщо б Матвієйко втік із кінцями або передав справжню інформацію у підпілля, на них чекало б набагато суворіше покарання. (Чекістам вдалося зібрати всі записки, що їх Матвієйко розкидав по місту за час нетривалого побачення зі свободою.) Політбюро ЦК КП(б)У постановило виключити з партії, звільнити з МДБ і віддати під суд офіцерів, які відповідали за охорону Матвієйка. Полковника Шорубалку відправили служити на базу МДБ в Карпатах. Комусь винесли догану, інших понизили у званні. Попри жорсткі заходи Києва, Москва більше не довіряла українському МДБ такий цінний актив, як Матвієйко. Його відправили до Москви – умови нового ув'язнення дуже відрізнялися від львівських. МДБ достеменно не знало, чи вдалося Матвієйку переправити інформацію про радіограу та інші секрети своїм людям. Але знало

напевно, що довіряти йому більше не можна.

Лише після смерті Сталіна у березні 1953 року Матвієйка повернули українським оперативникам. Британська розвідка і бандерівці так і не дізналися про його невдалу втечу й перебування у Москві. Матвієйка оселили в передмісті Києва, за сотні кілометрів від територій, де діяли рештки УПА. Охорону збільшили до дев'яти осіб. Будинок охороняли натреновані собаки, а черевики Матвієйка обробили спеціальним хімікатом, щоб собаки могли взяти слід. У радіоґрі почався другий тайм. Матвієйка знову возили у ліс передавати повідомлення в Німеччину. Його навіть показували в зрежисованій обстановці справжнім емісарам із Заходу, щоб засвідчити – з ним усе гаразд, він не працює під контролем МДБ. Результати роботи Матвієйка вражали. Між 1951-м і 1954-м, коли радянська влада заарештувала останнього командувача УПА Василя Кука і британці з американцями вирішили припинити десанти, радянська контррозвідка з допомогою Матвієйка спіймала 8 кур'єрів, 33 парашутисти і захопила 10 радіопередавачів.

Та радіоґра на цьому не закінчилася. Її головним завданням стала інфільтрація нових агентів у середовище Бандери і підтримування розколу в націоналістичному таборі. І бандерівці, і лебедівці думали, що УПА продовжує боротьбу з радянськими окупантами,

і визнавали її керівництво в Україні, тож МДБ легко стравлювало одну групу з іншою. Довгих вісім років Матвієйко і його радіограми уособлювали голос оунівського «проводу». За ці роки ні Бандері, ні Лебедю не дали стати переможцями у деструктивній боротьбі за владу в українському націоналістичному русі. Матвієйку вдалося повернути довіру спецслужб. У червні 1958-го, через сім років після арешту і через шість років після дивної втечі, начальника служби безпеки Бандери помилювали спеціальною постановою Верховного суду СРСР. На той час від був офіційно одружений з агенткою МДБ, яка заразом і стежила за ним¹¹⁰.

Бандера не сумнівався в надійності свого українського емісара аж до 1959 року. На початку літа він отримав від Матвієйка інформацію, яка скидалася на абсолютну фальшивку. Бандерівці занервувалися. Невже сталося незворотне, і Матвієйко, потрапивши в полон, почав працювати під контролем спецслужб? Через звичні канали Бандера надіслав Матвієйку нове повідомлення і дав йому можливість сигналізувати про провал – Матвієйко мав ужити у відповіді слово «борщ». Той відповів у кінці вересня. Борщу в тексті

¹¹⁰ Там само; Adam Kaczyński, “Spadochroniarze OUN: Historia desantyw z 14 maja 1951 r.,” *Inne Oblicza Historii*, <https://ioh.pl/artykuly/pokaz/spadochroniarze-oun-historia-desantw-z-maja-r,1071>.

не було.

Бандера зітхнув з полегшенням. На листопад 1959 року він планував велику конференцію націоналістичних організацій. Конференція мала оцінити стан руху опору в Україні, затвердити його завдання та раз і назавжди розв'язати питання, хто справжній представник «нескореної України» – Бандера чи Лебедь. Головні учасники конференції мали приїхати з України. Доправити делегацію в Німеччину мав Матвієйко, і Бандера дуже сподівався поставити переможну крапку у давній і виснажливій боротьбі. Однак Матвієйко повідомив, що восени 1959-го не зможе організувати приїзд людей з України. Він був цілком упевнений, що зможе приїхати сам, а делегатів організує через рік. Тому-то за годину до смерті Бандера сказав на ринку Гросмарктгале Євгенії Матвієйко, що незабаром приїде її чоловік. Судячи з усього, Бандера помер у щасливому незнанні, що насправді сталося з його українським емісаром¹¹¹.

Бандера, схоже, останнім вірив у диво, ніби емісар із Заходу може ховатися від КДБ довгих вісім років. Агенти ЦРУ такого оптимізму не поділяли. Вони припускали, що Матвієйко працює під контролем, і питали себе, чому Москва вирішила ліквідувати Бандеру, яким через Матвієйка було так легко маніпулювати. У

¹¹¹ “Delving Behind the Scenes,” 11.

звіті ЦРУ фігурувало одне можливе пояснення – КДБ хотів позбутися Бандери до початку запланованої конференції, боячись, що той, запідозривши Матвієйка у зраді і зустрівшись із ним у Мюнхені, виб'є з нього зізнання. Згідно з цією гіпотезою, радянські спецслужби збиралися відправити Матвієйка до Німеччини на конференцію тільки після того, як Бандеру заступить слабший лідер¹¹².

Якщо Бандеру справді вбили через Матвієйка, то чи можна вважати, що присутність Євгенії Матвієйко на ринку в Мюнхені, де його, можливо, отруїли, була випадковою? Чимало людей вважало, що ні. Засновок підозр полягав у тому, що Євгенія могла в якийсь спосіб долучитися до вбивства Бандери, аби врятувати чоловіка. Західнонімецька контррозвідка зазначала, що Мирону Матвієйку вдавалося дивовижно довго – понад вісім років – переховуватися в Україні. «Куди імовірніше, – писав Вільям Гуд з Мюнхена начальнику радянського відділу ЦРУ 12 листопада, – що Матвієйко здався КДБ одразу після прибуття в Україну і відтоді був подвійним агентом». Таку думку озвучило джерело ЦРУ в баварському відділенні Служби захисту конституції. «Якщо це правда, – писав Гуд, – то КДБ могло легко шантажувати Євгенію безпекою Мирона».

¹¹² Chief of Base, Munich, to Chief, S[oviet] R[ussia Division], November 12, 1959, EGMA 45907, 1, 2; “Delving Behind the Scenes,” 10.

Друзі й колеги знали Євгенію під багатьма іменами та псевдонімами – Мак, Щиголь, Кошулинська. Євгенія народилася в австро-угорському Львові 1916 року. Коли чоловіка вибрали для небезпечного завдання в Україні, Євгенія лишилася у Мюнхені, де вони оселилися після війни. Вона пішла працювати до Степана Бандери, начальника свого чоловіка, і виконувала обов'язки секретарки на Цепелінштрассе, 67. Перед обідом 15 жовтня 1959 року вона вийшла з контори разом з Бандерою. Після цього його ніхто вже не побачив живим.

Оперативники ЦРУ підхопили чутки, що Матвієйко пішов на ризиковане, майже самовбивче завдання в Україні не з власної волі. Іван Кашуба, голова служби безпеки ОУН-б і агент баварського відділення Служби захисту конституції, повідомив начальству, що Матвієйка нібито піймали на розкраданні коштів організації й поставили перед вибором: самогубство або засилання до України. Він вибрав Україну. Якщо це відповідало дійсності, то офіцерам ЦРУ було легко уявити, що Матвієйко і його дружина думали про це завдання і тих, хто відправив чоловіка на майже певну смерть.

Ходила ще одна чутка про причину відправлення Матвієйка в Україну. Вона циркулювала у вузькому колі людей, наближених до Бандери на початку

1950-х років, коли він ухвалив рішення про засилання Матвієйка. Добре поінформовані люди вважали, що Бандера відправив Матвієйка в Україну, аби позбутися конкурента: він нібито таємно зустрівся з пані Матвієйко. Після смерті Бандери чутки про його любовний зв'язок з Євгенією набули нового забарвлення і вийшли назовні тепер уже в контексті смерті Бандери. Інформатор ЦРУ в Нью-Йорку чув від Оберона Герберта, заможного британського аристократа, який допомагав після війни біженцям зі Східної Європи, друга Ісаї Берліна і Малкольма Магериджа та родича Івліна Во, що «дружина Матвієйко нібито мала інтимний зв'язок з Бандерою і дала йому отруту»¹¹³.

Мюнхенська поліція спочатку нічого не знала про цей гіпотетичний роман. Натомість Мюнхенська база ЦРУ з'ясувала ще один нюанс, який ускладнював і без того заплутану картину. «У Євгенії є бойфренд в Інсбруку, – повідомляв Гуд в Вашингтон, – який претендує на головні ролі в ЗЧ/ОУН і якого також підозрюють у роботі на російську розвідку». Контакт у західнонімецькій розвідці не називав імені, але оперативники ЦРУ

¹¹³ CIA Report, Subject: Meeting with Oberon Herbert, March 30, 1961, p. 1, Aerodynamic, vol. 21, NARA, RG 263, E ZZ-19, B 23. CIA files, no. 136. [Малкольм Магеридж (Malcolm Muggeridge, 1903–1990) – британський журналіст і літератор, у 30-ті роки працював кореспондентом у Москві, симпатизував лівим ідеям, але з роками став зятим антикомуністом. – Прим. пер.]

вважали, що це Осип Тюшка, лідер бандерівців в Австрії і найкращий друг Бандери¹¹⁴.

Хай там які чутки ходили про Євгенію Матвієйко, не було сумніву, що вона любила свого чоловіка і не втрачала надію побачити його живим і здоровим. І сподівалася, що чекати цього дня доведеться не надто довго. Не зрозуміло, чому Євгенія відмовлялася йти на ринок з Бандерою і казала, що не в настрої. Але, за її ж словами, щойно вони поїхали на Гросмарктгале, вона скористалася нагодою спитати про те, що цікавило її найбільше: коли повернеться чоловік? Бандера був налаштований оптимістично і сказав, що все в порядку – він підтримує зв'язок з Мироном. Матвієйко незабаром буде. За словами Бандери, він повернеться у Мюнхен найпізніше наступного року.

Про ті кілька годин, проведених із Бандерою, пані Матвієйко розповідатиме не один раз. Її серед перших допитав старший інспектор кріпо Адріан Фухс. Частина її слів підтверджували свідки, частину, зокрема про час, коли вони були самі на ринку, – ні. Щойно Фухс з колегами відмовилися від версії самогубства і зосередилися на розслідуванні вбивства, сорокатрирічна Євгенія Матвієйко перетворилася зі свідка на головну підозрювану. Мюнхенська поліція й баварська контр-

¹¹⁴ Chief of Base, Munich, to Chief, S[oviet] R[ussia Division], November 12, 1959, EGMA 45907, 2.

розвідка не виключали, що саме вона скоїла те, що всі вважали тепер убивством.

На думку слідчих, пані Матвієйко могла в різний спосіб допомогти вбивцям. У розсекреченому звіті ЦРУ йдеться, що вона «могла організувати приїзд [Бандери] додому в певний час». Якщо виноград, який Бандера куштував на ринку, справді було отруєно, то без Матвієйко не обійшлося. Існували сильні аргументи і на її захист. По-перше, вона при свідках не хотіла йти на ринок і погодилася тільки після наполягань Бандери. Крім того, було важко уявити, як Євгенія або її спільники могли заставити Бандеру з'їсти отруєні ягоди. Згідно зі звітом ЦРУ, «не вдалося встановити, як отруту ввели у ягоди на очах у Бандери. Мало ймовірно, що ягоди приготували заздалегідь, адже поїздка вийшла спонтанною і ніхто наперед не знав, що пара поїде на ринок»¹¹⁵.

Ані кріпо, ані контррозвідка не вірили, що пані Матвієйко сама отруїла Степана Бандеру. «Євгенія Матвієйко-Мак спроможна на все, – доповідав у ЦРУ автор звіту про розслідування смерті Бандери. – Але я не вірю, що вона особисто дала ціанід Бандері. Ні-

¹¹⁵ “Delving Behind the Scenes,” p. 10; Chief of Base, Munich, to Chief, S[oviet] R[ussia Division], November 12, 1959, EGMA 45907, 2, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6; Romanowski, *Bandera*, 32–33.

мецька поліція тієї ж думки».

На 12 листопада 1959 року головна гіпотеза, судячи з шифровки, надісланої того дня в штаб-квартиру ЦРУ, полягала в тому, що «отруту ввели силою, коли Бандера увійшов у будинок». За цією теорією, Євгенія Матвієйко могла «підказати убивцям, коли Бандера повертатиметься додому». Убивці могли «ховатися у ліфті, який стояв на котромусь верхньому поверсі». Слідчі вважали, що Бандера намагався опиратися. «Коли його знайшли, – йшлося у шифровці, – Бандера лежав униз обличчям у коридорі будинку, лівою рукою тримався за праве плече. Допит співробітників Бандери показав, що він був шульгою і носив пістолет у кобурі справа». Слідчі вважали, що в останні миті життя, Бандера тягнувся до пістолета. На прикрість слідчим плями крові на підлозі дослідити не встигли – їх стерла «прибиральниця»¹¹⁶.

15. Активні заходи

Деймон першим привітав Сташинського з успішним завданням, коли той 16 жовтня повернувся до Берліна. Куратор був у піднесеному настрої і назвав Богдана героєм. А в листопаді 1959-го з одним зі своїх най-

¹¹⁶ Chief of Base, Munich, to Chief, S[oviet] R[ussia Division], November 12, 1959, EGMA 45907, 1, 2; “Delving Behind the Scenes,” 10.

успішніших агентів тет-а-тет зустрівся генерал-майор КДБ Олександр Коротков. Генералу було сорок дев'ять років, він був досвідченим розвідником, керував операціями КДБ у Німеччині і давно чекав на цю зустріч. КДБ досягло великого успіху, і Коротков теж був у чудовому настрої. Коли він чекав на зустріч з агентом, працівники штаб-квартири КДБ, що розташовувалася в колишній лікарні Св. Антонія у Карлсхорсті, накривали обід із шампанським у сусідній кімнаті¹¹⁷.

Коротков посідав дуже важливе місце в операціях КДБ за кордоном. Розділений надвоє Берлін був лінією фронту в неоголошеній холодній війні між Сходом і Заходом, яка щохвилини могла стати гарячою. Світ розділився на два табори, але саме в Берліні цей поділ був дуже болісний і видно його було неозброєним оком. До будівництва стіни лишалося ще три роки, але різні райони міста підлягали взаємоворожим державам, і це несло ризик прямих політичних і військових сутичок.

У жовтні 1959 року світ знову побачив, що таке співіснування двох супердержав і двох соціально-політичних систем в одному місті, коли комуністи у східній зоні вирішили відсвяткувати десяту річницю Німецької Демократичної Республіки. Справа не обійшлася святковими промовами і взаємними нагорода-

¹¹⁷ *Московські вбивці*, 199; Anders, *Murder to Order*, 57.

ми (Коротков отримав від Східної Німеччини золотий орден «За заслуги»). На станціях міської електрички у Західному Берліні розвісили понад сотню прапорів Східної Німеччини, кольори яких офіційно затвердили лише за кілька днів до того. Громадяни Західного Берліна були шоковані, поліція хотіла познімати прапори, але, згідно з угодою, підписаною західними союзниками із СРСР ще влітку 1945 року, не мала на це права. Ця угода давала Радянському Союзу контроль над всією берлінською залізницею. Лише після численних скарг американців радянська влада попросила східних німців вгамувати святковий ентузіазм і прибрати прапори. Зіткнення між двома німецькими адміністраціями розділеного міста вдалося уникнути¹¹⁸.

СРСР зайняв більш-менш примиренську позицію – ще кілька місяців тому він вимагав усунути військову адміністрацію союзників із Західного Берліна. У вересні 1959-го радянський лідер Микита Хрущов здійснив перший і, як виявилось, останній візит до Сполучених Штатів. Тепер Хрущов намагався якось дезавувати ультиматум від листопада 1958-го, коли СРСР загрожував вийти з чотиристоронньої угоди про статус Берліна й передати всю владу в місті уряду Східної Німеч-

¹¹⁸ Теодор Гладков, *Лифт в разведку. Король нелегалов Александр Коротков* (М., 2002); "Berlin. Fahnen heraus!" *Der Spiegel*, no. 42 (October 14, 1959).

чини, якщо західні союзники не залишать Берлін. У такому разі Заходу довелося б вести переговори зі східнонімецьким урядом, легітимність якого він не визнавав. Хрущов хотів видавити західних союзників з Берліна, щоб припинити потік біженців зі Східної Німеччини у Західну, який підривав економіку – молодь і кваліфіковані робітники масово тікали на Захід. Східнонімецькі керівники вимагали від Хрущова рішучих дій. Діркою в залізній завісі був Берлін – там не існувало надійного кордону між східною й західною окупаційними зонами. Шантаж не вдався, і Хрущов сподівався розв'язати берлінську проблему напрямку з президентом Дуайтом Ейзенхауером – у вересні вони зустрілися в Кемп-Дейвіді і задекларували спільне бажання знайти прийнятний вихід з ситуації. Місто і світ чекали на нову зустріч лідерів двох супердержав¹¹⁹.

Берлінське вікно працювало у двох напрямках. Було легко дістатися і зі Східного Берліна в Західний, і навпаки. Звісно, ніхто східнонімецькі установи не штурмував – охочих вибратися з капіталістичного пекла на Заході у робітничий рай на Сході не було. Але чимало агентів західних розвідок використовували це вікно для шпіонажу на радянських і східнонімецьких промислових та військових об'єктах. Радянська про-

¹¹⁹ John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, 2005), pp. 112–15.

паганда показувала Західній Берлін як гніздо західних шпигунів у соціалістичному таборі. І тут не було значного перебільшення – важко було знайти зручніший спостережний пункт. А найважливішим об'єктом спостереження була штаб-квартира генерала Короткова в Карлсхорсті у східному передмісті Берліна. Історія Карлсхорста як центра радянської розвідувальної мережі в Німеччині починається у квітні 1945 року, коли старі приміщення вермахту стали штабом підкорювача Берліна маршала Жукова. Саме там, у колишній ідальні Військово-інженерної академії 9 травня 1945 року Жуков приймав у фельдмаршала Вільгельма Кейтеля акт капітуляції Німеччини. Відтоді оточений високим парканом Карлсхорст став центром радянської військової адміністрації у Німеччині і штаб-квартирою розвідувальних служб – КДБ (тоді ще під назвою НКВД) і ГРУ (Головного розвідувального управління, військової розвідки)¹²⁰.

Захід, особливо Центральне розвідувальне управління, хотіло знати, що коїться за високим парканом Карлсхорста, що там ховає від світу Радянський Союз. Олександр Коротков очолював апарат КДБ у

¹²⁰ Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, 257–58; Анатолий Гуськов, *Под грифом правды. Исповедь военного контрразведчика. Люди, факты, спецоперации* (М., 2004), гл. 10; Эдуард Хруцкий, *Тени в переулке* (М., 2006), 53–55; Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления* (М., 2002), 1: 331–33.

Карлсхорсті з березня 1957 року і не тільки від своїх агентів, а й з власного досвіду прекрасно знав про підступи західних розвідок. Спеціалісти технічної контррозвідки якось виявили мікрофон у його власному кабінеті. Коротков велів мікрофон поки що не чіпати, щоб американці почули, що він про них думає, – тут придалася вся експресія й лексичний діапазон російської мови. Однак існував великий ризик, що мікрофон транслює американцям не тільки те, що Коротков сам хоче їм сказати, – мікрофон таки прибрали.

У кабінеті Короткова говорили не лише про «легітимну» діяльність розвідки. Персонал Карлсхорста не тільки постачав у Москву розвідувальну інформацію, а й «прибирав» небажаних для Кремля осіб. Убивства, або на кримінальному жаргоні «мокра робота», стали каталізатором його кар'єри. Коротков народився в Москві, до таємної служби в кінці 20-х років його залучив особистий секретар засновника ЧК Фелікса Дзержинського. Першим закордонним відрядженням стала Франція – Коротков записався на курс антропології в Сорбонні й намагався вербувати студентів на службу Сталіну.

Наприкінці 30-х Коротков повернувся у Францію на чолі групи убивць, які вистежили й ліквідували двох політичних опонентів радянського режиму: соратника найлютішого ворога Сталіна Лева Троцького і Георг

гія Агабекова, колишнього резидента радянської розвідки в Стамбулі, чия зрада викрила сотні радянських агентів на Близькому Сході. Якщо вірити спогадам Павла Судоплатова, Коротков спланував ці два вбивства і брав безпосередню участь в операціях. Тіла жертв (одне обезголовлене) поклали в чемодани і втопили у річці. Один чемодан знайшла у Сені паризька поліція, і Короткову з підручними довелося тікати з Франції¹²¹.

Невдовзі він почав спеціалізуватися на Німеччині, куди вперше потрапив у середині 30-х, тікаючи від арешту у Франції. Новина про напад німців на Радянський Союз у червні 1941-го застала його в Берліні, де Коротков працював під прикриттям посади третього секретаря радянського посольства. Справжня робота Короткова полягала в керівництві нелегальною радянською мережею в Німеччині. Дізнавшись про початок війни, він вийшов з посольства нібито попроситись з подружкою, кинувся у місто, відірвався від хвоста гестапо і передав інструкції та матеріали своїм агентам. Його агенти передавали достовірну інформацію про запланований напад, але Сталін її проігнорував.

Під час війни Коротков опікувався агентурною мережею на окупованих німцями територіях в СРСР і Схід-

¹²¹ Sudoplatov, *Special Tasks*, p. 48.

ній Європі. У кінці 1943 року Коротков був у Тегерані, де зустрічалася «велика трійка», і активно там протидіяв німецькій розвідці. Коли Червона армія увійшла в Німеччину, Короткова відрядили у штаб 1-го Білоруського фронту, який під командуванням маршала Жукова вів наступ на Берлін¹²².

Наприкінці квітня 1945 року Коротков разом з Червоною армією повернувся в місто, яке мусив залишити чотири роки тому. Перебуваючи при штабі Жукова, він був свідком підписання акта капітуляції в Карлсхорсті. Короткову вдалося зам'яти політичний скандал, коли радянська сторона забула запросити французького генерала Жана да Лятра де Тасіньї на переговори з німцями – придалося знання французької з часів, коли Коротков вчився у Сорбонні. Він знайшов генерала у натовпі, виграв час і запросив приєднатися до інших представників союзників. Коротков супроводжував Кейтеля та інших німецьких офіцерів в їдальню, де радянське командування і британці в присутності свідків – американців і французів – підписали акт капітуляції¹²³.

¹²² Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 257–58; Анатолий Гуськов, *Под грифом правды. Исповедь военного контрразведчика. Люди, факты, спецоперации* (М., 2004), гл. 10 <http://statehistory.ru/books/16/Anatoliy-Guskov_Pod-grifom-pravdy/104>.

¹²³ Эдуард Хруцкий, *Тени в переулке* (М., 2006), с. 53–55; Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления* (М., 2002), 1: 331–333.

Після закінчення війни Коротков залишився у Карлсхорсті – його призначили начальником радянської розвідки в повоєнній Німеччині. У січні 1946-го Короткова відкликали до Москви – він координував нелегальні операції КДБ за кордоном, а 1956-го брав участь у придушенні угорської революції. У березні 1957 року Коротков знову опинився в Німеччині, цього разу у званні генерал-майора під прикриттям посади радника радянського посольства. Справжня робота Короткова полягала в підтримуванні зв'язку зі східнонімецькою розвідкою й управлінні апаратом КДБ у Карлсхорсті. Цей апарат був утворений із працівників різних відділів КДБ, які підпорядковувалися не тільки Короткову, а й начальникам своїх відділів у Москві.

Найбільший відділ у Карлсхорсті підтримував нелегальні операції у країнах Заходу. Трохи меншим за розміром, але дуже важливим був відділ по роботі з радянською еміграцією; емігрантами вважали західних українців і прибалтів, які формально ніколи не були радянськими громадянами й походили з територій, окупованих СРСР в ході війни. Оперативники цього відділу вербували агентів в еміграційних колах, шантажуючи їх нацистським минулим або родичами, що лишилися на радянській території¹²⁴.

У січні 1959 року у Першому головному управлінні

¹²⁴ Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 264–66.

КДБ у Москві створили новий відділ, який відповідав за «активні заходи». Ішлося про цілеспрямовані дезінформаційні кампанії за кордоном. Відділ отримав позначку «Д», начебто на підтвердження того, що дезінформація справді його головне завдання. Розголос, якого набула в Західній Німеччині смерть Бандери, став одним із перших випробувань для фахівців нового відділу і в Москві, і в Берліні, які працювали у цьому напрямку разом з їхніми колегами зі Штазі – східнонімецького відповідника КДБ. Передбачалося, що західна преса буде показувати пальцем на Радянський Союз як замовника вбивства. Завданням було відвести підозру від СРСР і звинуватити натомість його ворогів¹²⁵.

За поданням КДБ східнонімецька преса уважно стежила за розслідуванням смерті Бандери і від самого початку пов'язала її з конкретним діячем у Бонні – найбільш непримиренним ворогом Кремля, федеральним міністром у справах біженців і переміщених осіб Теодором Оберлендером.

Уже 16 жовтня, наступного дня після смерті українського провідника східнонімецьке інформаційне агентство «Альгеймайнер дойчер нахріхтендінст» поширило коментар, у якому Оберлендера було пов'я-

¹²⁵ Andrew and Gordievsky, *KGB: Intelligence Operations from Lenin to Gorbachev* (New York, 1990), pp. 384-385.

зано з Бандерою і висловлено припущення, що міністр причетний до смерті українського діяча.

«Бандера був лідером українського угруповання фашистів-терористів і несе відповідальність за жорстокі злочини проти українського і польського населення [під час війни]», – йшлося у заяві. Будь-яку антикомуністичну діяльність у Москві та східному Берліні традиційно таврували як фашистську. «Частина цих злочинів здійснена загонами, до яких був прямо причетний Оберлендер. Обійнявши посаду міністра, Оберлендер зробив усе можливе, щоб позбутися ганебних зв'язків із Бандерою. Подейкували, що в результаті цього розриву Бандера отримував від Бонна дуже скупе фінансування своєї діяльності. Припускають, що Бандера міг відкрито нагадати боннському міністру про їхнє спільне минуле»¹²⁶.

Детальнішу версію подій «Ноєс Дойчлянд» надрукувала 19 жовтня, у день, коли мюнхенська поліція оголосила, що Бандеру отруєно. «У нацистський період Бандера був убивцею і діяв у союзі з теперішнім міністром Оберлендером під час кривавої бійні, влаштованої батальйоном “Нахтігаль” у Львові. Тепер він мав бути головним свідком у справі проти Оберлендера. І от головного свідка прибрали», – писала газета керівної партії Східної Німеччини. Статтю

¹²⁶ *Московські вбивці*, с. 468.

супроводжувала карикатура – Оберлендер коментує смерть Бандери: «Мені шкода його. Він був добрим нацистом, але забагато знав про мене». Ще більше деталей незабаром повідомила східнонімецька «Берлінер цайтунг». Її журналісти припускали, що Бандеру за наказом Оберлендера убили люди Райнгарда Гелена, шефа західнонімецької розвідки. У версії східнонімецької преси поставала цілком ясна картина: це не самогубство – Бандеру убили; прибрати його було в інтересах двох впливових фігур у західнонімецькій політиці й розвідці, які боялися, що Бандера викриє їхні злочини¹²⁷.

Теодор Оберлендер народився 1905 року в Тюрингії у протестантській родині, у молодості він приєднався до лав нацистів. 1923-го 18-річний Оберлендер взяв участь у Півному путчі Гітлера і чотири роки відсидів у в'язниці. Згодом він заявляв, що долучився до путчу суто випадково. Оберлендер вступив до нацистської партії 1933 року; він мав докторський ступінь з агрономії, добре знав Литву і Східну Європу, тож невдовзі став експертом з цього регіону. Він був радником гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха стосовно східних земель, обіймав дослідницькі посади в інститутах Остфоршунга (східних студій) і викладав у кількох університетах, зокрема Грайфсвальдському і Празь-

¹²⁷ Степан Бандера у документах, 3: 593, 601.

кому. Потім Оберлендер служив у вермахті як спеціаліст із неросійських народів СРСР.

Перше завдання Оберлендера стосувалося українців, саме з його допомогою з бандерівців створили батальйон «Нахтігаль», підрозділ абверу, військової розвідки. У батальйоні служило до трьохсот українців і кількадесят німців. Лейтенант Оберлендер служив офіцером зв'язку між командуванням батальйону і абвером. Він служив у батальйоні до липня 1941 року, коли німці вирішили розформувати загін і роззброїти українців, яким не подобалася нова німецька політика: їхні лідери опинилися під арештом, про незалежну державу не було й мови, німці збиралися поділити територію України на кілька адміністративних одиниць, щоб убезпечитися від місцевого націоналізму. Галичину, батьківщину більшості вояків «Нахтігалья», німці збиралися об'єднати з польськими землями в одну адміністративну одиницю – Генерал-губернаторство. Офіцери й солдати «Нахтігалья» в німецькій уніформі стояли за крок від бунту, і абвер вирішив припинити експеримент та роззброїти ненадійних слов'ян.

Після розпуску «Нахтігалья» солдатів перевели у поліцейський батальйон, який відправили до Білорусії воювати з радянськими партизанами. Теодора Оберлендера натомість перевели в загопи вермахту, сформовані з кавказьких горців. Він залишив службу в армії

восени 1943 року з політичних причин – виникли розбіжності у поглядах з начальством на східну політику Третього рейху. Оберлендер повернувся до Праги, продовжив свої дослідження і жив під наглядом поліції. Оберлендер, у молоді роки переконаний нацист, не раз критикував східну політику гітлерівців. Він не заперечував етнічні чистки і хотів, щоб німці домінували в Східній Європі, але вважав, що негуманне ставлення Третього рейху до неросіян під час війни суперечить німецьким інтересам. Першу записку з критикою окупаційного режиму в регіоні Оберлендер подав восени 1941 року, невдовзі після розпуску «Нахтігалья». Він вважав, що Німеччині варто сформувати альянс з українцями та іншими національностями, чиї лідери вороже ставляться до комуністичної Росії. Академічні канікули від армії протривали недовго. 1944 року він знову одягнув мундир і служив офіцером зв'язку при генералі Власові, командувачі Російської визвольної армії, яка воювала на боці німців.

Оберлендеру пощастило. Після війни він опинився в полоні у союзників, а не у Червоної армії. Його багато разів допитували, але зрештою випустили. Ветеран Остфоршунга і вермахту оселився в Баварії і зробив прекрасну політичну кар'єру, захищаючи права німецьких біженців зі сходу. 1954 року він став чле-

ном християнсько-демократичного уряду Аденауера від Загальнонімецького блоку / Союзу вигнанців і уражених у правах. Через два роки він вступив до керівного Християнсько-демократичного союзу, чим зміцнив свої позиції в уряді. Соціал-демократи й ліві партії не любили ні Оберлендера, ні його виборців – ті виступали за жорстку політику стосовно Сходу, возз'єднання Німеччини і повернення на землі предків. Радянська влада і східнонімецькі політики називали його нацистом і реваншистом. Він парирував тим, що, мовляв, завжди критикував східну політику нацистів і був проти винищення й жорстокого ставлення до євреїв і слов'ян¹²⁸.

Теодор Оберлендер вперше опинився у світлі уваги німецької преси 1954 року, через рік після призначення на міністерську посаду. На шпальтах чільного західнонімецького тижневика «Шпігел» йшлося про нацистське минуле міністра, який тепер відповідав за об'їздування восьми мільйонів східних німців, що перебралися у Федеральну Республіку, і понад два мільйони біженців зі Східної Європи. Це були дуже згурто-

¹²⁸ Philipp-Christian Wachs, *Der Fall Theodor Oberländer (1905–1998): Ein Lehrstück deutscher Geschichte* (Frankfurt am Main and New York, 2000); Klaus von Wiegrefe, "Der seltsame Professor," *Der Spiegel*, July 3, 2000; Theodor Oberländer, *Der Osten und die deutsche Wehrmacht – sechs Denkschriften aus den Jahren 1941–43 gegen die NS-Kolonialthese* (Asendorf, 1987).

вані спільноти, які забезпечували Оберлендеру чималу публічну підтримку у стосунках з колегами по кабінету і самим канцлером Аденауером. У статті було згадано про стосунки Оберлендера з радянськими нацменшинами під час війни, але не було згадок про «Нахтігаль» чи оунівців. Не згадувалося і про те, що він якось причетний до убивств мирного населення. Тінь нацистського минулого знову навздогнала Оберлендера в липні 1959 року, коли два московські кореспонденти «Ноєс Дойчлянд» надрукували статтю про те, що на совісті бундесміністра у справах біженців і переміщених осіб знищення у Львові наприкінці липня 1941 року трьох тисяч поляків, євреїв і радянських громадян – інтелігенції і простих людей¹²⁹.

Звільнення з армійської служби в листопаді 1943 року і повернення до Праги послужило йому свого роду індульгенцією від звинувачень у нацизмі. Але суть претензій, опублікованих у «Ноєс Дойчлянд», зводилася до іншого: йому закидали не членство в НСДАП, а військові злочини. Мовляв, є свідки, які можуть це підтвердити. У серпні 1959 року Спілка жертв нацистського режиму висунула звинувачення проти Оберлендера у західнонімецькому суді. Федеральний прокурор розпочав слідство і звернувся до

¹²⁹ “Oberländer. Baustein oder Dynamit,” *Der Spiegel*, no 17 (April 21, 1954).

бундесміністра за поясненнями.

30 вересня 1959 року Оберлендер скликав пресконференцію, на якій заперечив усі звинувачення. Він заявив, що «Нахтігаль» не брав участь ні в розстрілах польської інтелігенції, ні в єврейських погромах у Львові. Навпаки, батальйон увійшов у Львів найпершим вранці 30 липня 1941 року і виявив тисячі трупів радянських в'язнів – їх поспіхом розстріляли енкаведисти перед відступом. Вони виявили чужі військові злочини, а не коїли свої. У відповідь на питання репортера «Ноєс Дойчлянд», яка першою опублікувала звинувачення, базовані на радянських джерелах, Оберлендер сказав, що, поки він служив у «Нахтігалі» у Львові, його солдати не зробили жодного пострілу¹³⁰.

Схоже, що західнонімецька преса була на стороні Оберлендера. Спільку жертв нацистського режиму загалом вважали комуністичними агентами, які працюють за вказівками зі сходу. Її не любили християнські демократи, мати з нею справи не хотіли ні соціал-демократи, ні лідери єврейських організацій. Але після смерті Бандери ціла ця історія набула нового забарвлення. Невже Оберлендер пішов на новий злочин, замітаючи старі?

22 жовтня, через два дні після похорону Бандери, професор Альберт Норден, голова східнонімецького

¹³⁰ *Московські вбивці*, с. 587–589.

Комітету німецької єдності, скликав прес-конференцію у Східному Берліні, на якій прямо заявив про зв'язок Бандери з Оберлендером. Схід готував наступ і цілювався в репутацію лідерів Західної Німеччини. Професор Норден був не тільки керівником Комітету німецької єдності, а й водночас секретарем ЦК керівної Соціалістичної єдиної партії Німеччини, членом політбюро і відповідав за інформаційну політику, пропаганду і відносини із Заходом.

Норден мав репутацію непримиренного борця з фашизмом. Він походив з єврейської родини (його батько був сілезьким рабином) і 1919-го, маючи п'ятнадцять років, вступив до молодіжного крила німецької компартії. Потім став повноправним членом партії. 1933-го, коли нацисти прийшли до влади, Норден редагував головний орган партії газету «Ді роте фане», створену засновниками партії Карлом Лібкнехтом і Розою Люксембург. Норден пережив нацистський режим – спершу емігрував до Чехословаччини, потім до Франції і Сполучених Штатів. 1933 року, вже в еміграції, він опублікував бестселер «Коричнева книга підпалу рейхстага і гітлерівського терору», і про Нордена почула вся Європа. Через тридцять років, у 1965-му, він випустив ще одну «Коричневу книгу» – список двох тисяч колишніх нацистів, які влаштувалися в державні установи в Західній Німеччині і зробили кар'єру.

Прес-конференція Альберта Нордена і заяви про участь Оберлендера у львівській різанині вивели всю цю історію на зовсім інший політичний рівень. Серйозні звинувачення проти впливового західнонімецького міністра висували вже не окремі журналісти, а головний політик Східної Німеччини. Ці закиди пов'язували Оберлендера з Бандерою і підживлювали попередні заяви східнонімецької преси, що Оберлендер нібито причетний до смерті керівника ОУН-б. Того ж місяця студія документальних фільмів DEFA випустила кіножурнал: після сюжету на 32 хвилини про прес-конференцію йшов 25-хвилинний репортаж про похорони Бандери. Бандеру виставляли маріонеткою Оберлендера в батальйоні «Нахтігаль», на совісті якого львівський погром¹³¹.

Прихильники Оберлендера й послідовники Бандери були шоковані. Вони почали збирати свідчення очевидців львівських подій, і наприкінці листопада в Гаазі зібралася міжнародна комісія для розгляду справи Оберлендера. Соратники Бандери не заперечували зв'язку з ним. Бундесміністр навіть надіслав співчуття родині Бандери. Батальйон «Нахтігаль» справді

¹³¹ Michael Lemke, "Kampagnen gegen Bonn. Die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 41 (1993): 151–74; DEFA Studio for Newsreels and Documentaries, *Eyewitness 1959 / W 88* <<http://www.defa.de/DesktopDefault.aspx?TabID=412&FilmID=Q6UJ9A0040QW>>.

набирали з бандерівців. Вони заявляли, що, вступивши у Львів на світанку 30 червня 1941 року, передусім з'ясовували імена енкаведистських жертв і проголошували незалежність України¹³².

Маючи підтримку українців, Оберлендер категорично відкидав усі звинувачення у причетності до львівських погромів. У грудні 1959 року інформаційні агентства передали заяву Оберлендера у відповідь на звинувачення Нордена: «Я ніколи не мав жодних контактів з єврейським населенням Лемберга і не несучу відповідальності за жодне убивство. Я був звичайним армійським офіцером. Я ніколи не служив в СС і не мав інформації, що євреїв убивали у Лембергу, коли там стояв наш батальйон». Згідно з ЄТА, Оберлендер вважав, що такі звинувачення ідуть з комуністичних джерел з метою дискредитувати його як міністра у справах біженців.¹³³

«Активні заходи» щодо дискредитації Оберлендера мали несподіваний ефект на справжнього вбивцю

¹³² *Московські вбивці*, 504–506, 590. Про Львівський погром див.: John Paul Himka, “The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists and the Carnival Crowd,” *Canadian Slavonic Papers*, nos. 2–4 (2011): 209–43.

¹³³ West German Minister Denies Responsibility for Killing Lwow Jews,” JTA, December 9, 1959, Jewish News Archive < <http://archive.jta.org/article/1959/12/09/3060884/west-german-minister-denies-responsibility-for-killing-lwow-jews>>.

Бандери. Богдан Сташинський випадково подивився в кінотеатрі кіножурнал про похорони Бандери, який показували як частину фільму про прес-конференцію Нордена. Його особливо вразили кадри, коли довкола труни стояла родина Бандери і троє його дітей. Диктор за кадром казав, що почувається убивцею. Але куратор не поділяв таких похмурих настроїв. З усмішкою на обличчі він відповів, що діти Бандери, усвідомивши, ким був їхній батько, ще подякують йому за цей вчинок. Сташинський змушений був залишити свої сумніви при собі¹³⁴.

¹³⁴ *Московські вбивці*, 225.

Частина третя. Московіада

16. Орден

Генерал Коротков перед зустріччю ще раз переглянув справу на агента. Ясна річ, у ній була фотографія та ім'я, причому не одне: Йозеф Леман у Східній Німеччині, Зіґфрід Драґер і Ганс Йоахім Будайт у Західній, Александр Крылов у Радянському Союзі. Значилося там і справжнє ім'я людини, з якою генерал мав зустрітися, – Богдан Сташинський, 1931 року народження. Сташинському виповнилося двадцять вісім років.

Судячи з усього, кар'єра агента у нього розвивалася ще краще, ніж у Короткова, – на його рахунок було вже два успішних епізоди. А Коротков спланував перше убивство і взяв у ньому участь у двадцять дев'ять років – це була операція з ліквідації радянського агента-втікача Георгія Агабекова. Були в кар'єрі генерала і злети, і падіння. 1939 року, коли було підписано пакт Молотова – Ріббентропа, Червона армія увійшла в Польщу і Сташинський став громадянином СРСР, Короткова звільнили з роботи в НКВД за фальшивим

звинуваченням. Життя і кар'єру майбутнього генерала врятував лист, адресований Лаврентію Берії. Невдовзі Короткова поновили на роботі і напередодні війни поставили керувати великою шпигунською мережею в Німеччині. А по завершенні Другої світової він провадив нелегальні операції по всьому світові, зокрема координував у США діяльність радянських шпигунів, які добули Сталіну секрет атомної бомби. Тепер він працював у Карлсхорсті і керував найбільшим закордонним відділом КДБ. Коротков був для молодих агентів живим прикладом, адже він встановив планку службових рекордів¹³⁵.

Одним із перших «мокрих» досягнень Короткова після повернення до Берліна навесні 1957-го була ліквідація агента-перебіжчика на ім'я Ніколай Хохлов, чия доля свого часу зворушила Богдана Сташинського. Це був досвідчений розвідник, діяльність якого під час війни лягла в основу популярної радянської кінострічки «Подвиг розвідника» (1947). Хохлов пішов у розвідку під час війни з нацистами. Його перше завдання було по суті самогубством: він мав виступити у складі групи артистів перед німецькими офіцерами, коли нацисти візьмуть Москву. Посеред виступу Хохлов мав дістати заховану зброю і стріляти в офіцерів

¹³⁵ Гладков, *Лифт в разведку*; Sudoplatov, *Special Tasks*, p. 48, 138–39; 241–244.

у першому ряду партеру. Німці Москву не взяли, чим, можливо, і врятували Хохлову життя.

У роки війни його закидатимуть за лінію фронту. Завдяки приємним манерам й артистизму (Хохлов був красивий блакитноокий блондин) йому вдавалося вербувати жінок, які мали виходи на німецьких офіцерів. У результаті операції за участі Хохлова у вересні 1943 року було убито генерал-комісара Білорусі Вільгельма Кубе. Німецького бонзу, що мав репутацію справжнього різника, підірвала в ліжку завербована Хохловим покоївка. Він ніколи не шкодував про кров, пролиту на війні, але інша справа – убивати людей, до того ж росіян, у мирний час. Хохлов вирішив вийти з гри під час завдання в Німеччині. У березні 1954-го він мав ліквідувати Георгія Околовича, лідера емігрантського Народно-трудового союзу російських солідаристів. Замість цього Хохлов заявився до Околовича у Франкфурті і розповів про своє завдання. Околович керував розвідувальними операціями Народно-трудового союзу проти СРСР, він вислухав свого «убивцю» і доповів про все своїм контрагентам у ЦРУ.

Хохлов потім розповідав, що оперативники ЦРУ затримали його силою. Згодом він зізнавався, що відкрився Околовичу, бо не хотів ставати вбивцею, рішення він нібито прийняв під впливом дружини-католички. На його рішення також нібито вплинула російсь-

ка патріотична література, яку видавав Околович. Він прагнув встановити контакт з російськими емігрантами, які допомогли б йому вивезти дружину й сина з Радянського Союзу. Його колишній начальник Павло Судоплатов вважав, що Хохлов не відкривався Околовичу, а просто попався агентам ЦРУ через фальшиві документи, під якими йшов на завдання.

Коли Хохлова відправили на Захід, Судоплатова вже прибрали з посади і він сидів під арештом як співучасник численних злочинів Берії. Операцією Хохлова керував особисто начальник радянської розвідки Олександр Панюшкін, який мав прямий вихід на ЦК партії. Проблему зі зрадою досвідченого агента керівництво КДБ вирішило розв'язати викраденням – цей спосіб чекісти часто використовували в Німеччині. У квітні комітет наказав викрасти соратника Околовича доктора Александра Трушновича, етнічного словенця, який вважав себе росіянином і керував організацією, що допомагала радянським перебіжчикам освоїтися в Західній Німеччині.

Судячи з пізніших повідомлень, операцію здійснили оперативники з відділу по роботі з еміграцією в Карлсхорсті. Чекісти планували вивезти Трушновича у Східний Берлін і використати у пропагандистській кампанії проти можливих зливів з боку Хохлова. Чекісти заманили Трушновича у квартиру радянського аген-

та й схопили. Той почав чинити опір, і оперативники мусили застосувати силу. У результаті в Карлсхорст привезли не потенційного пропагандиста, а тіло 61-річного лікаря-словенця, колишнього російського націоналіста. Роль КДБ у викраденні і вбивстві Трушновича російські спецслужби визнали аж після розпаду СРСР¹³⁶. Через кілька днів після зникнення Трушновича в Західному Берліні, оперативники ЦРУ переконали Ніколая Хохлова дати прес-конференцію і викрити радянські плани щодо ліквідації чільних фігур російської еміграції на Заході. Наступного дня чекісти заарештували його дружину в Москві, її засудили до п'яти років заслання. Хохлов став об'єктом полювання, КДБ нарешті дістало його у вересні 1957-го.

На той момент генерал Коротков уже керував апаратом спецслужб у Карлсхорсті. Це була перша публічна поява Хохлова після повернення із США, де його інтенсивно допитували. Він виступав на емігрантській конференції у Франкфурті, саме в цьому місті він

¹³⁶ Andrew, *The Sword and the Shield*, p. 359; Александр Колпакиди, *Энциклопедия секретных служб России* (М., 2003), с. 368; Колпакиди и Дмитрий Прохоров, *КГБ: спецоперации советской разведки* (М., 2000), с. 204–206; Sudoplatov, *Special Tasks*, pp. 247–48; Леонид Млечин, “Александр Панюшкин. Посол и резидент”, <http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/39551/17/Mlechin_-_Sluzhba_vneshnei Razvedki.html>; “Заброшенные Родиной,” *Коммерсант. Власть*, 19 декабря 2000, с. 45–53, здесь 49.

відмовився від ролі убивці. Після виступу Хохлов вийшов подихати свіжим повітрям і подивитися на природу – конференційна зала розташовувалася у Пальменгартені, найбільшому ботанічному саду в Німеччині. Хтось запропонував йому горнятко кави. Хохлов, за його спогадами, випив півгорнятка. Але замість бадьорості і свіжості відчув сильну втому.

Невдовзі він знепритомнів. Друзі Хохлова, зокрема Георгій Околович, чиє життя він урятував три з половиною роки тому, привезли його в лікарню. Обличчя Хохлова вкрилося червоно-синіми плямами, він перестав бачити, з очей текла якась липка рідина, почало випадати волосся. Німецькі лікарі припустили харчове отруєння і не знали, що робити. Хворого перевезли до американського військового госпіталю. Американські лікарі дійшли висновку, що Хохлова отруїли талієм. Хохлов підслухав розмову одного лікаря, який сказав, що в його організмі є якийсь інший чужорідний елемент, який саме – покаже розтин. Та до цього не дійшло. Хохлов вижив і дізнався, що його отруїли радіоактивним талієм, отриманим у лабораторії, яку міг організувати тільки КДБ¹³⁷.

Якби Хохлов допив свою каву, чекісти, ймовірно, до-

¹³⁷ Николай Хохлов, *Право на совесть* (Франкфурт, 1957), с. 113–138; “Шпион, который был отравлен КГБ, но выжил”, АПН Нижний Новгород, 12 января 2006 <http://www.apn-nn.ru/context_s/26820.html>.

сягли б мети. Але він не допив. Удача й зусилля американських лікарів врятували Хохлову життя, а КДБ провалило ще одну операцію, як з Околовичем і Народно-трудовим союзом. У грудні 1955 року чоловік на ім'я Вольфганг Вільдпрет, професійний кілер, повідомив західнонімецькій поліції, що КДБ найняло його ліквідувати лідера Союзу Владіміра Поремського, але він вирішив не виконувати замовлення. Карлсхорсту явно не щастило з кандидатурами вбивць. З національних, релігійних чи інших причин вони не виконували наказів¹³⁸.

Але з Богданом Сташинським була зовсім інша справа. Цей агент вів Карлсхорст, а це в першу чергу значило, що вів Короткова, від одного успіху до іншого. На зустріч з Коротковим Сташинського супроводжував його куратор Сергій, як його знав Сташинський, а насправді Олексій, Деймон. Він сказав, що вони зустрічаються з шефом КДБ у Карлсхорсті, і Сташинський мав причину трохи нервуватися. Коротков грав роль гостинного господаря. Вітаючись з агентом, він водночас оцінював його. Сташинський був на вигляд акуратний і доглянутий. Погляд серйозний, твердий. Коротков почав невимушену розмову. Він розпитував агента про враження від Заходу, воро-

¹³⁸ Boris Volodarsky, *The KGB's Poison Factory: From Lenin to Litvinenko* (Minneapolis, Minn., 2010), p. 184.

жої території по той бік залізної зависи, яку сам він побачити вже не міг. Питав Сташинського про враження від Мюнхена. Розмова тривала хвилин п'ятнадцять, потім генерал запросив гостей у сусідню кімнату, де було накрито стіл. Вони збиралися відсвяткувати успіх й обговорити плани на майбутнє.

Генерал Коротков запропонував гостям коньяк і перейшов до головної новини. Він має честь повідомити, що за виконання важливого завдання радянського уряду Президія Верховної Ради СРСР нагородила Сташинського орденом Червоного Прапора. Це найстаріша радянська військова нагорода, вона існувала ще з перших років радянської влади. Орденом нагороджували за героїзм, проявлений у битвах, і військову доблесть. Що більше нагород створювала радянська влада, то престижнішим вважався орден Червоного Прапора. Згодом було створено його цивільний аналог – орден Трудового Червоного Прапора. Ним відзначали видатні досягнення у мирний час, але первісний орден Червоного Прапора вважався найпрестижнішим. Вище за нього стояла тільки Золота Зірка Героя Радянського Союзу, запроваджена напередодні Другої світової. Коротков пояснив, що в мирний час орденом Червоного Прапора нагороджують дуже рідко, і це свідчить про те, яке велике значення

радянський уряд надає заслугам молодого агента¹³⁹.
Рішення про нагороду ухвалили на найвищому рівні і в рекордно короткий термін. З листопада 1959 року (не минуло й трьох тижнів після вбивства Степана Бандери) Президія Політбюро ЦК КПРС під керівництвом Микити Хрущова затвердила проект таємної постанови Верховної Ради СРСР про нагородження Богдана Сташинського орденом Червоного Прапора. До нагороди його представив генерал Петро Івашутін, перший заступник голови КДБ, який відповідав за зовнішню розвідку. У поданні Івашутіна партійному й державному керівництву було сказано, що «в течение ряда лет [Сташинский] активно использовался» «в мероприятиях по пресечению антисоветской деятельности украинских националистов за границей» и «выполнил несколько ответственных заданий, связанных с риском для жизни». Президія знала, кого ліквідували і чому за це представляють до нагороди, і проголосувала «за». Через три дні постанову підписав маршал Климент Ворошилов, член Президії Політбюро ЦК і голова Верховної Ради СРСР (тобто формальний голова радянської держави)¹⁴⁰.

¹³⁹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 202–203; Anders, *Murder to Order*, pp. 59–60.

¹⁴⁰ “Экспертное заключение по делу КПСС”, <<http://www.memo.ru/history/exp-kpss/Chapter5.htm>>; Леонид Млечин, *Железный Шурик* (М.,

Богдан Сташинський не сподівався такої нагороди, але й надто здивований не був. Він знав, що радянська влада нагороджує чекістів за успішні операції. За попереднє завдання його нагородили фотокамерою «Контактс». Тепер орден. Важливість нагороди підкреслювало й те, що на вручення він мав особисто поїхати у Москву. Генерал також говорив про майбутнє: Сташинському краще зникнути з Берліна – вбивство Бандери, на відміну від ліквідації Ребета, здійняло шум на Заході, треба перечекати, поки все вгамується. Замість того, щоб марнувати час у Східному Берліні, краще пройти рік додаткової підготовки в Москві. Судячи зі слів генерала, ця нагорода стала поворотним моментом у кар'єрі Сташинського. Він ішов угору. Куратор припустив, що після підготовки в Москві його відправлять до Західної Німеччини або до іншої західноєвропейської країни. Якось Деймон напівжартома сказав, що Сташинський замінить його в Карлсхорсті.

Зустріч із Коротковим справді відкрила перед Сташинським нові горизонти. Нагорода підбадьорила його, існували плани на майбутнє. Ще перед цією зустріччю Деймон згадував про можливість працювати в Західній Європі, тепер це стало набагато реальнішим. Просування в ієрархії КДБ відкривало шлях і

до завдань іншого характеру – після болісного кіножурналу про похорон Бандери Сташинський постановив собі більше нікого не вбивати. Підготовка в Москві дозволяла лишити цей епізод у минулому, не піддаючи ризику кар’єру у спецслужбі. Він розумів, що КДБ як мафія – виходу нема. Та й нічого іншого в житті робити не вмів. Тому-то він зрадив новині. Нарешті можна було примирити політичні погляди й моральні переконання. Зрештою, він нічого не мав проти життя і роботи на Заході. «Та обставина, що мене хотіли вишколити й застосувати в Західній Європі, була для мене, властиво, не такою вже неприємною», – згадуватиме він¹⁴¹.

20 листопада 1959 року Сташинський сів на поїзд у Москву. Він мав великі сподівання – цей потяг мав привезти його у краще майбутнє.

17. Лубянка

Початок грудня в Москві, як завжди був напружений. 5 грудня свято – День конституції. Основний закон радянської держави було написано за участі Ніколая Бухаріна, одного з найліберальніших більшовиків в історії країни. Потім її поправив і ухвалив Сталін –

¹⁴¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 202–203; Anders, *Murder to Order*, pp. 59–60.

злий геній і убивця Бухаріна. Конституція, чинна з грудня 1936 року, передбачала можливість добровільного виходу радянських республік із Союзу РСР, а також загальне й рівне виборче право – найдемократичніші норми у світі. Насправді радянські громадяни мусили брати участь у виборчому спектаклі, а кандидатів призначали парткоми, будь-яке слово за незалежність республік вело в ГУЛАГ. За демократичним фасадом робітничо-селянської держави ховалася суперцентралізована система, у якій кожну дрібницю вирішувала партія, і за всім стежив поліцейський апарат: спершу ДПУ, потім – НКВС, потім – КДБ¹⁴².

Реформи Микити Хрущова, які почалися з промови про «культ особи Сталіна» на XX з'їзді партії в лютому 1956-го, ніяк не змінили природи радянської держави і її стосунків з громадянами. І вдома, і за кордоном радянське керівництво говорило одне, а робило інше. 4 грудня 1959 року міністр іноземних справ СРСР передав Організації Об'єднаних Націй два дарунки: статую «Перекуємо мечі на лемеші» відомого радянського скульптора Євгенія Вучетича і модель супутника – першого рукотворного об'єкта в космосі, що його запустив СРСР у жовтні 1957-го. Статуя символі-

¹⁴² Див.: *Getty, J. Arch. State and Society under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s // Slavic Review. – Vol. 50. – No. 1 (Spring 1991). – P. 18–35.*

зувала прагнення країни Рад до миру – атлетичний коваль бив молотом по мечу, назву запозичили з Книги Ісаї 2:4. І цей подарунок зробила країна, у якій щойно почалася нова антирелігійна кампанія, – радянське керівництво явно шукало символічну мову, якою можна було приспати противника в окопах холодної війни. Супутник утілював радянські науково-технічні досягнення і був прикладом мирного використання ракетних технологій. Майже всі американці сприйняли запуск супутника як виклик, доказ, що радянські ракети спроможні долетіти до США. Якщо СРСР перевтілював традиційний і архаїчний меч у передову бойову техніку, це означало, що світ мав почуватися у ще більшій загрозі.

З радянського боку ситуація не здавалася такою похмурою. У космічних досягненнях радянське керівництво бачило можливість обігнати Сполучені Штати, які першими зробили атомну і водневу бомбу та оточили Радянський Союз ядерними боєголовками. Тепер Захід мусив рахуватися з Радянським Союзом, принаймні ставитися до нього з більшою повагою. На День конституції у грудні 1959-го радянські газети рапортували про економічні досягнення, а кінотеатри по всій країні показували перед сеансами кіножурнал про візит Микити Хрущова до Сполучених Штатів. «Радостно видеть замечательные плоды миролюбивой внеш-

ней політики Советського господарства», – писала газета «Правда» про прем'єру кіножурналу, у якому Хрущов мірявся силою з американським президентом Ейзенхауером¹⁴³.

Саме в ці дні Богдана Сташинського нарешті запросили на Лубянку – у святая святих світу спецслужб, на периферії якого він обертався так довго. Штаб-квартира КДБ на Лубянці на той час мала асиметричний фасад. 1940-го, через рік після початку Другої світової, Лаврентій Берія розпорядився реконструювати будинок на Лубянці, де ЧК отаборилася ще в 1919-му році, одразу після заснування. До революції в цьому будинку працювала страхова компанія, але наркомат внутрішніх справ постійно розростався, і приміщення довелося удвічі розширити. Грошей вистачало, і будівництво йшло блискавично швидко. Однак напад німців у червні 1941-го зупинив роботи, і один фасад простояв без завершальних деталей аж до 1983-го, коли на чолі СРСР став Юрій Андропов. Перший чекіст біля керма країни і виділив гроші на завершення проекту. У будинку працював не тільки центральний апарат КДБ, там була й тюрма, де сиділи найвідоміші опоненти режиму – від старих більшовиків до радянських дисидентів. Зловісний масивний будинок нагадував про

¹⁴³ «Символы, созвучные к миру и прогрессу», *Правда*, 7 декабря 1959, с. 4; «Всенародный праздник», *Правда*, 6 декабря 1959, с. 1.

ключову роль політичної поліції в житті країни наприкінці 30-х й у важкі повоєнні часи¹⁴⁴.

Підходячи до знаменитого будинку, Сташинський не міг не помітити новенький пам'ятник Феліксу Дзержинському. Етнічного поляка й батька радянських спецслужб вшанували рік тому пам'ятником за проектом того ж таки Вучетича. Пам'ятник Дзержинському символізував намагання нового керівництва КДБ очиститися від сталінського клейма, мовляв, відомство виводить свою славу історію від ленінського минулого і традицій старих більшовиків. Однак «залізний Фелікс», як прозвали цей пам'ятник москвичі, все одно відкидав сталіністську тінь – зрештою, після смерті Леніна 1924 року Дзержинський підтримав Сталіна. Хай там як, у верхівці КДБ йшли кадрові зміни, і Сташинського запросили на зустріч саме з новим головою держбезпеки. Після контролю на вході Сташинського зустрів знайомий уже полковник Георгій Іщенко, начальник відділу по роботі з еміграцією, який кілька місяців тому наказав ліквідувати Бандеру. Іщенко супроводив агента в кабінет нового голови комітету Олександра Миколайовича Шелепіна. Черговий впустив їх, і Сташинський побачив високого чоловіка трохи за сорок, з високим чолом, гострим носом і допит-

¹⁴⁴ “Лубянка. Штаб-квартира Федеральной службы безопасности”, <<http://www.agentura.ru/dossier/russia/fsb/lubyanka/>>.

ливими очима. Шеф КДБ піднявся, зробив кілька кроків назустріч і приязно привітався¹⁴⁵.

Молодий і енергійний Шелепін був новою зіркою на радянському політичному небосхилі. Шелепіну виповнилося лише сорок років, коли у грудні 1958-го Хрущов призначив його головою КДБ, найнебезпечнішого відомства країни. Він мав очистити комітет від сталіністів і сталінських порядків. Спершу Шелепін відмовився від цієї посади. Його політичний досвід обмежувався керівною роботою в ЦК комсомолу, куди його поставив Сталін 1952 року. Перед доленосною розмовою з Хрущовим він лише кілька місяців пропрацював на посаді голови відділу ЦК партії. Хрущов сказав Шелепіну, що повністю йому довіряє, і обіцяв підтримати. Той погодився. Хрущов попросив нового голову КДБ зробити так, щоб і Хрущова не прослуховували, – він явно не довіряв своїм же чекістам.

Шелепін посів місце давнього хрущовського союзника, душителя Будапешта, Івана Сєрова. Генерала перевели на менш впливову посаду начальника військової розвідки. Хрущов знав Сєрова ще по роботі в Україні на початку війни; він був цілком відданий генсеку, але водночас близький до маршала Жукова, вони разом брали участь у підписанні німецької капіту-

¹⁴⁵ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 204–205; Anders, *Murder to Order*, p. 62.

ляції у Карлсхорсті. У жовтні 1957-го Хрущов усунув Жукова, звинувативши маршала в «бонапартизмі», – генсек запідозрив, що Жуков зазіхає на його владу. Через рік усунули з посади й Сєрова. Крім дружби з Жуковим, Хрущова непокоїло те, що Сєров дуже відданий своєму відомству. Хрущов хотів обмежити владу КДБ і кардинально зменшити кількість оперативних кадрів і агентів. Сєров почав працювати у спецслужбах ще за Лаврентія Берії й погано надавався до такої реформаторської місії.

Шелепін, навпаки, не мав нічого проти скорочення КДБ. Він був готовий переорієнтувати роботу відомства з внутрішнього фронту на міжнародний. Шелепін вважав, що КДБ має зосередитися на досягненні зовнішньополітичних цілей радянського уряду. Він висловлював подібні ідеї ще до призначення на Луб'янку і почав з ентузіазмом втілювати їх у життя. Одна з його новацій у сфері розвідки – створення спеціального відділу «Д», який мав вести дезінформацію на Заході. Пробним майданчиком цього напрямку стала Західна Німеччина, а однією з перших мішеней Теодор Оберлендер – міністра звинуватили у причетності до злочинів нацизму і навіть до вбивства Бандери¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Леонид Млечин, *Шелепин* (М., 2009); Andrew and Gordievsky, *KGB: Intelligence Operations from Lenin to Gorbachev* (New York, 1990), p. 463; Herbert Romerstein, “Disinformation as a KGB Weapon in the Cold War,”

Призначення Шелепіна ніяк не позначилося на одному – спецслужби й далі практикували ліквідацію політичних опонентів радянської влади, які нібито заважали її мирним ініціативам закордоном. І Сташинський знав це як ніхто інший. За Єрова він ліквідував Лева Ребета, а молодий наступник Єрова, антисталініст Шелепін мав нагородити його за вбивство Бандери. Новий голова КДБ звертав ще більше уваги на «брудну роботу», ніж попередник. У кабінеті Шелепіна Сташинський побачив генерала Олексія Крохіна, заступника начальника Першого головного управління КДБ, який відповідав за роботу з нелегалами. Присутність цих двох начальників свідчила, що вбивства перестали вважатися монополією Тринадцятого відділу Управління зовнішньої розвідки. Тепер цим по праву опікувалися і відділ по роботі з еміграцією, і відділ нелегальних операцій.

Привітавшись зі Сташинським, Шелепін дістав зі столу папку, до якої було прикріплено велику фотографію агента, і зачитав вголос постанову Президії Верховної Ради СРСР від 6 листопада 1959 року за підписом маршала Ворошилова про нагородження Сташинського Богдана Миколайовича бойовим орденом Червоного Прапора за виконання «ответственных заданий, связанных с риском для жизни». Потім дістав із

футляра орден, прикріпив до лацкана піджака, потиснув руку й привітав Сташинського з нагородою. Офіцери-чекісти в урочистій тиші спостерігали за нагородженням. «Це справляло враження», – згадував Сташинський. Сташинський отримав орден, але постанова лишилася в його особовій справі – вона була засекреченою. Шелепін сказав, що повідомлень у пресі, зрозуміло, не буде, адже справа таємна¹⁴⁷.

Шелепін хотів поспілкуватися з суперагентом і з перших уст почути про виконану роботу. Його цікавили всі подробиці, починаючи з першої поїздки Сташинського за кордон, щоб узяти слід Бандери. Шелепін питав, де він стояв, де був Бандера в момент пострілу, на якому поверсі все відбулося. Він навіть поцікавився, що тримав Бандера в руках. Сташинський докладно про все розповів. Не виникало сумнівів, що Шелепін людина не тільки зацікавлена, а й добре поінформована. Його питання стосувалися практичних деталей: де конкретно вистрелив Сташинський, наскільки ефективно діє отрута, померла жертва моментально чи змогла пройти кілька сходинок? Як отрута вплинула на самого стрілка? Преса писала, що Бандера ніс зелені помідори, але Сташинський казав, що вони були червоні. Порівняння повідомлень – абетка розвіду-

¹⁴⁷ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 205; Anders, *Murder to Order*, p. 62.

вальної роботи, це допомагало з'ясувати найголовніше: чи може КДБ повністю довіряти своїм агентам¹⁴⁸.

Шелепін так цікавився подробицями цього вбивства ще й тому, що його міг спитати про Бандеру Хрущов. Ветерани спецслужб і сам Шелепін знали, що Степан Бандера давно мозолив око радянській верхівці і його дуже хотіли прибрати. Рух опору в Україні, іншими словами бандерівці, стояв Хрущову кісткою у горлі, коли той у 1938–1949 роках керував республікою. Попри те, що Бандера майже всю війну провів у німецькому концтаборі, після війни лишився на Заході і не мав безпосереднього впливу на ситуацію в Україні, саме з його особою всі сторони боротьби найбільше ототожнювали діяльність націоналістичного підпілля. І Хрущов у цьому плані не був винятком.

Хрущов дуже шкодував, що, коли у вересні 1939 року Червона Армія зайняла Західну Україну й Західну Білорусію, Бандері дали втекти з польської в'язниці. Він відбував довічне ув'язнення за участь у замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького ще 1934 року. Випустивши Бандеру з рук 1939-го, Радянський Союз домагався від союзників видати його після війни. У лютому 1946-го радянська сторона на першій сесії Організації Об'єднаних Націй поруши-

¹⁴⁸ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 206; Anders, *Murder to Order*, pp. 62–63.

ла питання про видання Бандери та інших керівників українського підпілля як військових злочинців. СРСР почав також збирати докази причетності Бандера до військових злочинів. Це було нелегко, адже всю війну він просидів у німецькому полоні. Восени 1946-го Іван Сєров, тоді заступник міністра внутрішніх справ, вимагав від українських чиновників пришвидшити збирання матеріалів. Доказова база містила трофейні німецькі документи, офіційні накази УПА, звіти КДБ про діяльність українських націоналістів. Жоден документ не стосувався Бандери безпосередньо, і трибуналам про військові злочини та західним союзникам їх так і не показали. Тим часом Хрущову в Києві і союзному керівництву в Москві регулярно доповідали про діяльність українського підпілля і спроби Бандери встановити контакт із ним через кур'єрів. Ветерани спецслужб вважали, що десь у кінці 40-х років на найвищому рівні ухвалили рішення ліквідувати Бандеру¹⁴⁹.

Як перший секретар республіки Хрущов мав прямий стосунок до боротьби з українськими націоналістами і знав про це рішення. Цілком можливо, що його ухвалили саме з подання Хрущова. Павло Судоплатов, убивця попередника Бандери по ОУН Євгена Коно-

¹⁴⁹ *Московські вбивці*, с. 7; *Степан Бандера у документах*, 1: 546–547; 2: 19–23; Санников, *Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине* (М., 2002), с. 12, 18.

вальця і начальник відділу НКВД з диверсійної роботи, згадував, що після смерті Сталіна у 1953 році Хрущов вимагав від Берії активніше взятися за Бандеру. На вимогу Хрущова Берія доправив у Москву двох сестер Бандери – через «нещасливе» прізвище та родинні зв'язки їм судилися табори. Чекісти хотіли через сестер встановити зв'язок із Бандерою й переконати його зустрітися з їхнім агентом у Німеччині. Усунувши Берію від влади в липні 1953-го, Хрущов не відмовився від ідеї прибрати Бандеру. Невдовзі після арешту Берії він у присутності інших членів ЦК зустрівся з Судоплатовим і нібито велів підготувати ліквідацію бандерівського керівництва західноукраїнських фашистів, яке, мовляв, кидає виклик Радянському Союзу¹⁵⁰.

Невдовзі Судоплатова заарештували й посадили. Він вважав, що це результат його фатальної помилки на зустрічі з керівництвом. Члени ЦК спитали генерала про вбивства, що їх здійснив його відділ за наказом Берії. Судоплатов дав перелік, який починався з убивства полковника Коновальця, але в ньому фігурували «мокрі справи», що їх затверджували не тільки Сталін із Берією (один благополучно помер, а інший скнів у тюрмі), а й люди, що сиділи в кімнаті, зокрема Молотов, Булганін і Хрущов. Судоплатов хотів захи-

¹⁵⁰ Sudoplatov, *Special Tasks*, pp. 357, 378.

ститися від звинувачень у зв'язку з Берією, а натомість викликав гнів партійного начальства – кому потрібен свідок співучасті у сталінських злочинах. За словами Судоплатова, двох людей із його списку ліквідували за наполяганням Хрущова. Перший – Олександр Шумський, лідер націонал-комуністичного крила КП(б)У; другий – Теодор Ромжа, єпископ Мукачевської єпархії греко-католицької церкви на анексованому у чехословаків Закарпатті.¹⁵¹

Готовність Хрущова розв'язувати політичні проблеми вдома і за кордоном за допомогою убивств, не поділяло багато чекістів. Якось навесні 1953-го Судоплатов став свідком телефонної розмови Берії з Хрущовим: «Послухай, – нібито сказав Берія Хрущову, – ти сам просив мене знайти спосіб ліквідувати Бандеру, а тепер ваш ЦК перешкоджає призначенню в МВС компетентних працівників, професіоналів у боротьбі з націоналізмом». Слова Берії збігалися з думкою багатьох чекістів, що Бандера не має особливого стосунку до подій в Україні і ліквідація проводу націоналістів не припинить збройну боротьбу, яка тривала у Західній Україні вже понад вісім років. Чекісти намагалися перевербувати націоналістичних лідерів, схилити їх до співпраці з режимом і в такий спосіб припинити партизанську боротьбу. Але Хрущову не подобала-

¹⁵¹ Там само, pp. 249, 252–53, 378.

ся така стратегія, навіть якщо її висловлювали «свої» люди.

Генерал Тимофій Строкач, міністр внутрішніх справ СРСР, якось намагався переконати Хрущова зберегти життя останньому командувачу УПА Василю Куку (бойове псевдо Леміш), якого чекісти схопили 1954 року, якраз коли Хрущов вів апаратну боротьбу за владу у Кремлі. Це виявилось непросто. Підлеглий Строкача згадував його слова: «Я говорил Никите Сергеевичу, что обещал этим людям не только свободу, но и нормальную жизнь советского человека. Обещал им высокие правительственные награды. А он мне: “Мало ли чего мы ради нашего дела, наших целей обещаем. Сам понимать должен, что и Лемеш, и все, кто с ним связан, заклятые враги Советской Украины, по ним веревка плачет, а ты просишь их помиловать”. Я ему говорю: “Никита Сергеевич, так ведь за ним, Лемешем, стоят тысячи его политических единоверцев, с ними же работать надо”».

За спогадами Строкача, життя Куку врятувало тільки особисте втручання українських посадовців. Поговоривши зі своїм союзником Олексієм Кириченком, першим секретарем ЦК КП(б)У, Хрущов передумав і поступився. Але це був виняток¹⁵².

¹⁵² Там само, р. 355; Санников, *Большая охота*, с. 19, 342–343; Breitman and Goda, *Hitler's Shadow*, p. 83.

У червні 1957 року комісія з Москви визнала роботу українського КДБ незадовільною, зокрема у сфері зовнішньої розвідки. У звіті комісії було сказано, що в Києві «не приділялося уваги компрометації натхненних і організаторів буржуазного націоналізму. Голова КДБ Серов велів генералу Віталію Нікітченку, шефу республіканського КДБ «проявляти серйознішу відповідальність щодо співробітників, які погано працюють, і начальників, які не є прикладом для підлеглих», а також «вжити заходів щодо усунення серйозних недоліків»¹⁵³. У Києві мали дослухатися до слів Серова. Можливо, це не випадково, що Ребета вбили через чотири місяці після розносу, влаштованого Серовим. Однак лишався Бандера. І наступник Серова у КДБ Александр Шелепін мав щось із цим робити.

Київські чекісти, які боролися з повстанцями вдома і з їхнім проводом за кордоном, пропонували почека-ти з ліквідацією Бандери. Причому так вважали навіть організатори операції Сташинського, удостоєні урядових нагород за її успіх. Тут вони збігалися в поглядах із оперативниками ЦРУ та британської розвідки: Бандера втрачав вплив як в Україні, так і в емігрантському

¹⁵³ “Докладная записка о результатах проверки агентурно-оперативной и следственной работы Комитета государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР”, 17 июня 1957, Архив СБУ, Киев, ф. 16, оп. 1, д. 925, л. 210–231, здесь 210, 215.

середовищі, і вбивство тільки створило б йому образ великомученика. Однак ставленик Хрущова Шелепін не належав до людей, здатних ефективно доводити Хрущову непопулярну думку. У відомстві його запам'ятали людиною дуже вимогливою до підлеглих і такою ж мірою конформістською у стосунках з начальством, особливо з Хрущовим. На догоду генсеку він використовував чекістів у морально сумнівних справах приватного характеру. Зокрема, вони тиснули на одного інженера-конструктора, щоб той прибрав своє ім'я зі статті, написаної у співавторстві з Сергієм Хрущовим, сином першого секретаря. Хрущов-молодший вважав, що заслуговує бути єдиним автором цієї статті. Оперативник, якого відправили поговорити з його співавтором, дійшов висновку, що внесок Сергія другорядний. Але роботу було зроблено: після розмови з чекістом інженер вирішив зняти від гріха подалі своє ім'я¹⁵⁴.

Вислухавши розповідь про вбивство Бандери, Шелепін того пам'ятного грудневого дня сказав Сташинському те саме, що й генерал Коротков у Берліні: поки що він лишиться у Москві і проходитьиме додаткову підготовку. Але щойно здійснена вбивством хвиля спаде, його знову відправлять на важливе завдан-

¹⁵⁴ Филипп Бобков, "А. Н. Шелепин", Федеральная служба безопасности Российской Федерации <<http://www.fsb.ru/fsb/history/author/single.html?id%3D10317982%2540fsbPublication.html>>.

ня. Після аудієнції у Шелепіна Богдан відсвяткував нагороду з Аркадієм Фабрічковим і Миколою Кравченком, чекістами, яких до нього приставили у Москві. Фабрічков, за спогадами одного з чекістів, сумнівався в доречності ліквідації Бандери, але того вечора тримав свою думку при собі. Успішна операція принесла нагороди й просування по службі не тільки Сташинському, а й іншим чекістам.

Не забуто і його куратора Сергія, чи то пак Олексія Деймона. На момент ліквідації Бандери він мав звання підполковника і був заступником начальника «еміграційного» відділу КДБ в Карлсхорсті. З листопада 1959 року його відзначили найвищою відомчою нагородою КДБ «Почесний співробітник держбезпеки», а наступного дня позачергово підвищили у званні до полковника за «успіхи в роботі з антирадянською еміграцією»¹⁵⁵.

Хрущов нарешті прибрав з шахівниці супротивну фігуру і не скупився на нагороди¹⁵⁶.

¹⁵⁵ Личное дело № 301: майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев.

¹⁵⁶ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 207; Anders, *Murder to Order*, pp. 63–64.

18. Заборонене кохання

У Сташинського були всі підстави вважати, що зустріч із Шелепіним пройшла добре. Нічого нового він не дізнався: про орден, допідготовку в Москві і кар'єрні перспективи на Заході йому розповіли ще в Берліні. Але йому вдалося отримати від Шелепіна те, чого йому не могли, або не хотіли дати його зверхники в Берліні, – дозвіл на одруження.

У квітні 1957-го, після першої поїздки до Мюнхена, яка мала метою вистежити Лева Ребета, він зустрів двадцятитрирічну перукарку із Західного Берліна на ім'я Інґе Поль. Вони познайомилися у дансингу у знаменитому розважальному центрі Фрідріхштадт-Паласт, де у 20-ті роки виступала Марлен Дітріх. У кінці 50-х у моді були вже інші виконавці й мелодії. Залізна завіса не могла зупинити західну музику, особливо в Берліні. Навесні 1957-го на вершину американських хіт-парадів увірвалася й протрималася там вісім тижнів пісня Елвіса Преслі «All Shook Up». Американські дівчата шаленіли, німецькі теж – американське армійське радіо транслювало цей хіт на Західну Німеччину. Богдан та Інґе закохалися. Зустрічатися з німецькими жінками на танцях було звичною роботою Сташинського. Восени 1955 року він звітував куратору про

перебування у Цвікау: «Що стосується самих німкенів, то знайомство з ними заводити дуже легко. Для цього треба тільки знати мову. Для людей, які погано знають мову, найкраще знайомитися у закладах, де можна танцювати»¹⁵⁷.

Подумавши, що їхнє випадкове знайомство може перерости у щось серйозніше, Богдан поінформував Деймона про свою нову пасію. Через східнонімецьких колег чекісти перевірили минуле дівчини і не знайшли нічого підозрілого – ні криміналу, ні зв'язку із західними спецслужбами. Богдану дозволили зустрічатися з дівчиною, вона знала його під іменем Йозеф Леман. Він говорив німецькою з акцентом, не завжди граматично правильно, але цілком непогано для фольксдойче, який виріс у Польщі без німецького середовища. Американські солдати, які мали набагато більше кишенькових грошей, ніж місцеві німці, користувалися тоді особливою популярністю у німецьких дівчат. «Йоші», як називала Інґе Богдана, нічим не програвав американцям. Він твердо стояв на ногах, працював перекладачем у міністерстві торгівлі НДР. Час від часу Богдан, за його словами, їздив у відрядження в рідну Польщу. Симпатичний, елегантний, інтелігентний, ввічливий – прекрасна пара для сільської дівчини, яка влаштува-

¹⁵⁷ Отчет Сташинського Деймону, 26 сентября 1955, Дело оперативной разработки. Кличка "Тарас", т. 5, л. 165–168.

лася перукаркою у великому місті.

Інґе виросла й жила в селі Дальгов на захід від Берліна. Село належало Східній Німеччині, але найближча до нього околиця Берліна підлягала західній адміністрації. Тому Інґе і багато інших східних німців щодня проїжджали через капіталізм. Чекісти застерігали Богдана бути обережним: хоч її родина жила у Східній Німеччині, батько був «капіталістом» і володів магазином автозапчастин, у якому «експлуатував» трьох робітників. Родина Полів не була русофілами, і ставилася до російської окупації вороже, згадував Сташинський. Батько Інґе не робив таємниці зі своїх поглядів, особливо коли вип'є. З цього приводу його навіть згадувала місцева газета, але він не переймався. За словами Сташинського, той постійно носив із собою вирізку з газети і з гордістю показував, коли говорили на цю тему.

Богдан публічно сповідував комуністичні ідеали, але мусив миритися не тільки з антиросійськими й антикомуністичними настроями батька Інґе, а й із поглядами самої дівчини. Інґе не конче погоджувалася з батьком, особливо коли стала фінансово незалежною, переїхала від батьків і вийняла кімнату неподалік. Але й бойфренд не мав влади над її думками. Дівчині здавалося, що він надто відданий комуністичним ідеям. «Він заявляв, що урядові кола східної зо-

ни йому не подобаються, бо вони, на його думку, за- надто плазують [перед Москвою], але він хвалив усе, що мало яке-небудь пов'язання з Росією і комуністич- ним світосприйманням», – згадувала Інґе згодом. Во- ни часто сперечалися, не могли знайти спільної мови і лишалися при своєму. «...Я не схилялася до його по- глядів і захоплення Росією та висувала йому аргумен- ти, проти яких він мусів боронитися», – свідчила Інґе.

У квітні 1959-го Інґе і Богдан Сташинський, чи то пак Йозеф Леман, заручилися. Попри різні політичні по- гляди, вони явно любили одне одного. «Особисто ми дуже добре розуміли одне одного», – казатиме Інґе. Вона не мала доброї освіти чи блискучого виховання, не ставила високих інтелектуальних вимог, але мала сильний характер і незалежний розум. А найважливі- ше – зберігала вірність Сташинському попри всі його відрядження і від'їзди. Богдан був на п'ять років стар- ший і знаходив у ній риси, яких бракувало йому само- му, вона давала йому дуже потрібну моральну розра- ду. Політичні розходження не відігравали значної ролі. На першому місці стояла любов¹⁵⁸.

Богдан Сташинський не сказав начальству про за- ручини з Інґе. Але після зустрічі з генералом Коротко-

¹⁵⁸ “Інґе Поль про свого чоловіка”, *Московські вбивці*, с. 620; Anders, *Murder to Order*, pp. 38–39, 60, 114; John Steel, “Assassin Disarmed by Love.”

вим, коли чутки про його переведення до Москви ставали реальністю, він не міг тримати свої шлюбні плани в секреті. Що буде з Інґе, якщо його переведуть у Москву, спитав Сташинський Деймона. І додав, що хоче одружитися з нею. Куратора новина не порадувала, він відповів, що Інґе – погана партія для Богдана, вона з нижчого класу, до того ж німкеня. Одруження з німкенею могло завадити такій перспективній кар’єрі Богдана. Деймон вважав, що переведення у Москву – прекрасна нагода порвати з Інґе. А щоб підсолодити пігулку, можна запропонувати їй грошей. Тисяча-друга марок у КДБ завжди знайдеться.

Та Сташинський хотів почути не це. Він уперся, що любить Інґе і хоче з нею одружитися; усі аргументи куратора були марні. Деймон здався і сказав, що треба поговорити з начальством у Москві. На тому й зійшлися. Богданові веліли зібрати речі, попрощатися зі знайомими у Східному Берліні і чекати поїздки в Москву. Інґе він сказав, що його переводять до Польщі і його не буде в Берліні цілий рік. Дівчина була готова їхати з Богданом у Варшаву. «Він не погодився на моє зрозуміле бажання поїхати разом із ним, але обіцяв мені подбати про те, щоб після деякого часу я одержала дозвіл поїхати до Польщі», – згадувала вона потім¹⁵⁹.

¹⁵⁹ “Інґе Польша про свого чоловіка”, *Московські вбивці*, с. 620; Anders, *Murder to Order*, p. 60.

У Москві Сташинський спочатку отримав таку саму негативну відповідь, як і в Берліні. Генерал Крохін, який зустрівся з ним за кілька днів до аудієнції з Шелепіним, був категорично проти, запропонував йому натомість одружитися з жінкою-агентом КДБ, адже це б сприяло його професійній кар'єрі нелегала. Кілька днів, відведених йому на роздуми, Богдан зважував «за» і «проти» одруження з Інґе. Розглядав різні варіанти і не міг заснути. Крім застережень начальства, у нього були й свої сумніви. Одружитися означало втягнути кохану жінку в кошмари свого минулого і непросте життя агента КДБ. Варіант кинути її й одружитися з чекісткою він не сприймав. Сташинський зробив зраду професією, але зрадити кохану жінку він не міг.

Та за його рішенням стояло не тільки кохання. Був і своєрідний розрахунок. Йому був потрібний хтось, кому можна зізнатися у речах, які каменем лежали на душі, хто його зрозуміє і пробачить. Він ненавидів себе за скоєне і відчував, що якщо одружиться не з Інґе, а з чекісткою, то його знову затягне на темну сторону. А цього Сташинський за всяку ціну хотів уникнути. Інґе здавалася десницею спасіння, каменем, об який він міг зіпертися, витягуючи себе з болота.

Саме про це він, мабуть, думав дорогою в кабінет Шелепіна. Московське й німецьке начальство Ста-

шинського було проти цього шлюбу, усі надії він тепер покладав на голову КДБ. Коли Шелепін з професійним комсомольським пафосом вітав агента з успішним виконанням почесного обов'язку, Богдан скористався нагодою сказати шефу КДБ, що хоче одружитися з Інґе Польш. Шелепіну вже доповіли, і ця ідея йому так само не подобалася.

Головний чекіст відповів, що говорити про це ще зарано, і повторив те, що Богдан уже чув від іншого начальства: чекісти не одружуються з іноземками. «Я сказав, що я знаю цю жінку вже три роки. Я переконався в тому, що вона порядна й розумна дівчина і не ставиться до Росії негативно», – згадуватиме Сташинський. Він відверто брехав. Сташинський прекрасно знав, як дівчина ставиться до Росії і комунізму, але вирішив ризикнути. Він брехав заради своєї мети – одружитися з Інґе Польш.

Однак Шелепін тиснув: «Ви зробили на цей час великі успіхи. У нас теж є гарні жінки. Ось погляньте на цю». Шеф КДБ говорив, ніби сваха. «Я відповів йому, що справа не в красі, – розповідатиме Сташинський. – Коли знаєш людину довгий час і знаєш, що також і далі співжиття з нею буде гарне, то це саме те, що в цьому випадку потрібне». На цьому Шелепін перестав переконувати його одружитися з радянською громадянкою. Якщо Богдан наполягає і впевнений у ло-

яльності своєї нареченої до Радянського Союзу, вони, мовляв, спробують зробити виняток.

Сташинський міг святкувати перемогу. Однак не обійшлося без пастки: Інг'є спершу мала прийняти радянське громадянство. І погодитися на співпрацю з КДБ. Відомство слідувало простій логіці. Якщо Сташинський не хоче одружуватися з чекісткою, то його німецька дружина має прийняти радянське громадянство і співпрацювати з КДБ. Згода на це Інг'є – передумова їхнього шлюбу з Богданом. Начальство погоджувалося з одруженням свого агента на умовах, які йому здавалися пасткою, а не психологічною втечею з обіймів КДБ. Богдан пристав на ці умови. Годі було сподіватися більшого, а він не хотів втрачати цей шанс.

Сташинський одразу запропонував відправити його наприкінці місяця у Східний Берлін – він, мовляв, зробить дівчині пропозицію. Але в генерала Крохіна був інший план: він хотів, щоб Сташинський якомога швидше почав підготовку, а одружуватися їхав навесні або на початку літа, до того часу наречені будуть листуватися. Та Сташинський на це не погодився, він зрозумів, що начальство хоче затягнути час, а там буде видно. Він сказав Шелепіну і Крохіну, що йому буде важко так довго жити в стані непевності. Він, навпаки, хотів би залагодити справу до початку підготовки і нових завдань.

Шелепін визнав, що агент має рацію, а перевірити дівчину можна й у Берліні: «...Ми з нашими друзями з [Німецької] Демократичної Республіки маємо добрі взаємини. Коли вона є така [тобто відповідає зробленому описові], тоді ми не маємо нічого проти». Шелепін запропонував Богдану, до того як розказати Інґе про роботу в КДБ, привезти її на якийсь час до Москви й ознайомити з життям в Радянському Союзі. Схоже, що КДБ не дуже покладався на східних німців і сам хотів оцінити наречену Сташинського. Зійшлися на тому, що Богдан поїде у Східний Берлін на Різдво і привезе Інґе до Москви. Його це влаштовувало, і 22 грудня 1959 року Сташинський поїхав з Москви у Східний Берлін¹⁶⁰.

19. Наречена

Перед від'їздом у Берлін Богдана детально проінструктував про Інґе та її родину його московський куратор, помічник Георгія Іщенко підполковник Микола Кравченко. У розмовах з Інґе, казав Кравченко, Богдан мав триматися легенди – його звать Йозеф Леман. А перед тим, як запросити її у Москву, сказати, що насправді він працює не в міністерстві торгівлі, а в Шта-

¹⁶⁰ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 208–2011, 226; Anders, *Murder to Order*, pp. 63–64.

зі – міністерстві державної безпеки НДР. Богдан мав розказати нареченій, що начальство ним задоволене і відправляє його на підготовку до завдань у Західній Німеччині. Він хоче, щоб вона поїхала з ним, а потім вони разом поїдуть на Захід і працюватимуть заради миру на землі¹⁶¹.

План полягав у тому, щоб завербувати Інґе не тільки на основі почуттів до Богдана й бажання вийти за нього заміж, а й на ґрунті ідеології. Як приклад боротьби двох світів, він мав згадати недавній процес у Дюсельдорфі – за повідомленнями східнонімецької преси, суд ФРН ув'язнив кількох громадян Східної Німеччини за політичні переконання. Якщо Інґе погодиться разом з ним працювати на Штазі, він запросить її до Москви, і вже там скаже їй правду, ясна річ, не всю, про майбутню спільну роботу на КДБ. Богдан не заперечував.

За роки служби він навчився мати справу з начальством і з досвіду вивів найкращий спосіб сказати «ні». Слід з ентузіазмом погоджуватися на пропозицію у принципі, а потім покликатися на об'єктивні чинники, які ускладнюють або унеможливлюють конкретне завдання. Саме таку тактику він використав, коли його берлінський куратор Деймон запропонував йому запи-

¹⁶¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 209–211; Anders, *Murder to Order*, p. 64.

сати розмову з Інґе про запрошення до Москви. Деймон хотів, щоб агент взяв із собою пакунок з «жучком». За свідченням Сташинського: «Він з'ясував також причину, чому він хотів це зробити: не тому, що мені не довіряють, але тому, що я є зацікавленою стороною і бажаю доброго висліду розмови, я перебуваю у дружніх взаєминах з моєю нареченою і тому міг би часом неправильно зрозуміти її відповіді; однак він міг би її відповіді зрозуміти добре»¹⁶².

Начальник Мюнхенською бази ЦРУ Вільям Гуд згодом писав, що завдання офіцера розвідки полягає в тому, щоб поставити агентів в «умови, за яких вони не можуть приховати нічого – ні найменшої інформації, ні найдрібніших подробиць свого життя», і пояснив, чому це важливо: «Незалежно від мотивів, роль шпигуна – зловжити довірою. Логіка підказує, що людині, яка добровільно або з примусу мусила зрадити, не можна знову довіряти... Підписуючись на роботу, агент може мати якісь застереження, але факт у тому, що купуючи шпигуна, розвідка купує його *повністю*. Шпіонаж не передбачає жодного натяку на незалежність агента або застереження з його боку. Шпіонаж для шпигуна – дорога одностороння». Коли заходить про «ремесло», методи розвідувальної роботи, жодної різниці

¹⁶² “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 212–213; Anders, *Murder to Order*, pp. 64–65.

між Сходом і Заходом нема, казав Гуд¹⁶³. Начальство Сташинського діяло за шпигунською абеткою, однаково в усіх розвідках світу, але Богдан явно не вважав свої відносини з КДБ вулицею з одностороннім рухом.

Коли Деймон запропонував йому взяти на побачення з Інґе мікрофон, Богдан охоче підхопив цю ідею, але зазначив, що є проблема. Жучок передає сигнал на відстань до 200 метрів, тому доведеться припаркувати машину прослушки десь під будинком Полів, а він стоїть на віддалі від сусідніх. Машина одразу приверне увагу. Деймон мусив погодитися, і розмова Сташинського з Інґе пройшла без радіосвідків.

Інґе зраділа поверненню свого Йоші. Він казав, що їде у Варшаву аж до літа, і от вирвався додому на Різдво. Це був приємний сюрприз. Доти він надсилав тільки листи, судячи зі штампелів, з Варшави. (Богдан написав два листи, але перший, переданий кураторам у Москві, щоб його відправили з Варшави, загадковим чином зник і до Берліна так і не дійшов.) Богдан зустрів Інґе після роботи, Святвечір вони провели в товаристві її батьків у селі Дальгов під Західним Берліном. Усім було цікаво послухати про життя у Варшаві, але хлопець не виявляв бажання про це говорити. Після вечері Богдан з Інґе прогулялися до будинку, де вона винаймала кімнату. Там Богдан збирався поговорити

¹⁶³ Hood, *Mole*, p. 23.

з нареченою. Дорогою він спитав Інґе, чи не просив її хтось останнім часом потримати в себе який-небудь пакунок. Вона сказала, що ні. Богдан не хотів, щоб начальство знало, як дівчина відреагує на новини.

Сташинський почав із себе і зізнався, що він не той, за кого себе видавав. Його звати не Йозеф Леман. Насправді він навіть не німець. Він – росіянин. Дівчина була шокована. Богдан хотів пом'якшити удар і уточнив, що не зовсім росіянин – українець. Він так і розраховував: багато німців вважали росіян історичними ворогами й окупантами, а українців сприймали як один зі східноєвропейських народів, завойованих радянською владою. І тут Богдан назвав своє справжнє українське прізвище. Він порушував всі мислимі основи конспірації і йшов всупереч інструкціям – скомпрометував легенду Лемана й назвався справжнім іменем. Замість історії про Штазі Богдан розповів, що працює на КДБ і приїхав не з Варшави, а з Москви. Що там він бачився з самим шефом КДБ і той погодився на їхній шлюб. А підступ у тому, що вона теж має співпрацювати з КДБ.

Інґе розридалася. Те, що вона з родиною пережила під час війни, не викликало любові ні до росіян, ні до Радянського союзу. Її батька Фріца Поля призывали в німецьку армію, і на початку 1945 року, боячись близького наступу на Берлін, Інґе з матір'ю переїхали в мек-

ленбурзьке містечко Фельдберг на північний схід від столиці. Фельдберг потрапив в радянську окупаційну зону. Міським головою призначали відомого письменника-антифашиста Ганса Фалладу. Радянська сторона часто цитувала його слова: «Мене вразив російський народ... Де і коли армія переможців була настільки щедрою і доброю до переможених». Реальна ситуація дуже відрізнялася від романів Фаллади. Інґе пам'ятала, як радянські солдати масово ґвалтування жінок у Фельдберзі. «Найгіршими були монголи, – згадувала вона, – вони ходили в козацьких папах і носили маленькі батоги». Ймовірно, вона мала на увазі радянських солдат, призваних із Середньої Азії і південного Сибіру, нацистська пропаганда називала таких «азіатів» недолюдьми. Тепер здалося, що Гебельс мав рацію. Матір Інґе зґвалтували тричі. «Не жаліли нікого», – згадувала Інґе. Багато жінок помирили від наруги, але Інґе з матір'ю пережили цю навалу. В переддень Різдва 1945 року Фріц Поль повернувся додому. Його звільнили з британського табору військовополонених. Вдома його чекав сюрприз: кілька місяців тому дружина народила сина, якого назвали теж Фріцем. Фріц-старший не мав жодних причин любити новий режим¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Московські вбивці, 620; Anders, *Murder to Order*, 38–39, 60, 114; Steele, “Assassin Disarmed by Love”; Peter-Ferdinand Koch, *Der Fund. Die*

Тут уже Інґе охопив не шок, а страх. Богданові за-
певнення, що це умови його начальства, дівчину не
втішили. Інґе одразу відповіла, що про це не може бу-
ти й мови – Богдан прекрасно знає, як вона ставиться
до комуністичної системи. Та він не відступав: «...Як-
що ми будь-що хочемо жити разом, ти мусиш це зро-
бити. Ти мусиш поводитися так, ніби ти пристаєш на
їхні пропозиції і згоджуєшся співпрацювати». Інґе не
хотіла втратити Богдана, але й співпрацювати з КДБ
бажанням не горіла. Вона запропонувала інший план:
слід негайно тікати на Захід. Від Дальгова до Західно-
го Берліна кілька кілометрів, і цей варіант не виглядав
безглуздим. Але Богдан відмовився: «Я їй сказав, що
я цього тепер не можу зробити, але ця можливість за-
лишається для нас у майбутньому. Ми повинні виграти
час». Богдан вважав, що підготовка в Москві допомо-
же їм влаштуватися на Заході. «Я знав, що після ново-
го вишколу мене знову вишлють до Західної Німеччи-
ни або до іншої західноєвропейської країни», – розпо-
відатиме він згодом. Богдан запевнив дівчину, що його
робота на Заході – справа вже вирішена.

Говорили вони довго. Інґе врешті-решт заспокоїла-
ся. Богдан запевнив, що вона не працюватиме в штаті
КДБ і він зробить усе можливе, щоб прикрити її від

чекістської роботи. Усе, що від неї треба, – зіграти театральну роль. Він розповів багато правди про себе, але нічого про характер своєї роботи і вбивства. Вбивства все ще лежали тягарем на його душі, але після тривалих роздумів він вирішив не говорити їй всієї правди. Сташинський більше переживав не за себе (вона могла його мимохіть видати), а за Інґе – їй безпечніше було нічого не знати. Врешті-решт дівчина погодилася поїхати з Богданом до Москви й зіграти роль прихильниці радянської влади, готової підтримати чоловіка у важкій, але почесній роботі на варті миру. Вони домовилися нічого не казати батькам і триматися старої легенди – розмова мала лишитися в секреті¹⁶⁵.

9 січня 1960 року Богдан з Інґе сіли на поїзд у Москву. Деймон видав їм радянські паспорти. За кілька днів до того він попросив Інґе сфотографуватися, і тепер в її сумочці лежав новенький радянський паспорт на ім'я Інги Федорівни Крилової. Богдана, як завжди в поїздках в СРСР, звали «Олександр Антонович Крилов». За документами Крилови вже були подружньою парою. У Москві їх зустрів оперативник КДБ і поселив у готелі «Україна», де Богдан уже зупинявся у квітні 1959-го. Він мусив не виказувати знайомства з готелем і містом. Начальство веліло сказати Інґе, що Богдан у

¹⁶⁵ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 210–15; Anders, *Murder to Order*, p. 65.

Москві вперше, а ця поїздка, мовляв, нагорода за роботу на східнонімецьку розвідку.

Куратори Сташинського ретельно придивлялися до його нареченої. Чекіста, який супроводжував пару на прогулянки й закупи, цікавили враження дівчини від Москви й радянського життя загалом. Він питав її думку про все. Інґе не сказали, хто цей чоловік, але здогадатися було неважко – кадебіст ходив з ними скрізь, як тінь. Вона цілком добре грала роль захопленої туристки, але час від часу питала Богдана, чи треба виказувати обізнаність щодо якоїсь конкретної деталі. КДБ стежило за парою і поза тим. Богдан помітив, що їхні речі в готелі обшукували. Він також підозрював, що в кімнаті готелю «Москва», куди чекісти переселили їх з «України», стоять «жучки»¹⁶⁶.

Богдан з Інґе провели в Радянському Союзі два місяці, переважно в Москві. На два тижні вони з'їздили в Ленінград. За кілька днів після їхнього приїзду в Москву Хрущов пообіцяв догнати й перегнати Сполучені Штати. Він порівнював цифри промислового виробництва в СРСР і США, це вважалося головним показником економічного розвитку країни. У 1953–1959 роках, зазначив генсек, виробництво чавуну й сталі збільшилося в СРСР на 57 відсотків, а в Америці впа-

¹⁶⁶ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 215–16; Anders, *Murder to Order*, pp. 67–68.

ло на 16. Судячи з гордості за таке «досягнення», Радянський Союз застряг у довоєнних світоглядних кліше.

Хрущов, однак, бачив у рекордних цифрах свідчення радянської переваги. Запуск супутника та інші успіхи в освоєнні космосу дозволяли говорити, що СРСР виграє технологічні перегони зі Сполученими Штатами. Саме цим у липні 1959-го бив Хрущов опонента на «кухонних дебатах» з віце-президентом Ричардом Ніксоном, який приїхав у Москву відкривати американську виставку. Дискусія відбулася прямо в експозиції, на кухні, обладнаній найновішою американською побутовою технікою. Хрущов сказав Ніксону, що Радянський Союз випереджає США в розвитку технологій, а у виробництві споживчих товарів наздожене конкурента за сім років. Цю розмову не раз показали по телевізору в США і один раз пізно вночі в СРСР¹⁶⁷.

Навряд чи Інґе чула про кухонні дебати, які відбулися за півроку до її приїзду в Москву. Але немає сумнівів, що дівчина не вірила Хрущову. Інґе вразило побачене в Радянському Союзі. Наодинці з Богданом вона завважувала різкий контраст між офіційними за-

¹⁶⁷ «Разоружение – путь к упрочению мира, укреплению дружбы между народами. Доклад товарища Н. С. Хрущева на сессии Верховного Совета СССР» // Правда. – 1960. – 15 января. – С. 1–2; The Kitchen Debate (Nixon and Khrushchev, 1959), 2 parts, <<http://www.youtube.com/watch?v=z6RLCw1OZFw&feature=relmfu>>

явами й реаліями радянського життя. На початку їхніх стосунків Богдан силкувався захистити радянську лінію, але тепер у нього закінчилися аргументи. Порожні полиці московських магазинів і довжелезні черги за найпростішими товарами говорили самі за себе. Москва поступалася не тільки Західному Берліну, де працювала Інґе, а й Східній Німеччині, де вона жила. Дівчина сказала Богданові, що дивується, як такий розумний чоловік міг купитися на радянську пропаганду. «Як це можливо, що ти сам собою ніби розумна людина і все ж таки такий дурний? Подивись навкруги, – казала вона йому, – все не так, як ти вбив собі в голову». Вона мала слушність.

Перед тим як дозволити Сташинському розповісти Інґе про свою роботу на КДБ, начальство востаннє спробувало переконати його кинути дівчину. З Богданом поговорив полковник Георгій Іщенко, начальник відділу по роботі з еміграцією в управлінні зовнішньої розвідки. Вони зустрілися в номері готелю «Москва», куди мали заселитися Богдан з Інґе. Іщенко поцікався, чи досі Богдан хоче одружитися з цією дівчиною, і застеріг, щоб тому не довелося пошкодувати про своє рішення в майбутньому. Потім полковник сказав, що тепер Богдан може поговорити з Інґе про свою (а в перспективі і її) роботу в КДБ. Іщенко запропонував Богдану поговорити з Інґе в цій самій кімнаті, де вони

зараз розмовляють, тут мовляв, нема прослушки. Богдан же знав, що там є жучки. Потім він скаже начальству, що розмова відбулася в іншому місці: він обережно увів Інґе в курс справи, і дівчина готова йому допомагати. На вулиці, де їх не могли підслухати, Богдан попередив Інґе, що вона вже знає «це»¹⁶⁸.

Згода Інґе на співпрацю з КДБ, про що Богдан доповів начальству в кінці лютого, мала відкрити шлях до повернення у Східний Берлін й одруження. Але затримки їх виснажували. КДБ веліло повернути вже куплені було квитки на Берлін і продовжило термін дії виїзних віз. Пара почала нервуватися. Невже КДБ щось запідозрив?.. За наполяганням Інґе Богдан вирішив поїхати з Москви без згоди комітету. Але щойно він зайнявся авіаквитками, як їм дали дозвіл на виїзд. Чекісти не хотіли, щоб важливий агент лишився незадоволений або розчарований. Йому дозволили виїхати до Берліна й одружитися¹⁶⁹.

Богдан з Інґе повернулися до Берліна 9 березня 1960 року, провівши в СРСР два місяці. Вони прекрасно зіграли роль і досягли своїх цілей. Весілля відбулося 23 квітня 1960 року. Вони зареєстрували шлюб у центральному бюро Східного Берліна, а потім, на-

¹⁶⁸ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 215–216; Anders, *Murder to Order*, pp. 67–68.

¹⁶⁹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 218–19, 226.

перекір КДБ і таємно від Богданового начальства, обвінчалися в євангелістській Церкві Голготи на Борзигштрассе – готичному соборі кінця XIX століття, який дивом вцілів під час війни. На святковому обіді Інґе була у білому весільному платті й фаті. Богдан – у чорному костюмі, білій сорочці з білою краваткою. На фотографіях за весільним столом пара має задоволений вигляд, але без надмірної радості. Інґе випадково заплющила очі, ніби згадуючи напружені події останніх кількох місяців. Богдан дивиться прямо в камеру і має радше спокійний і впевнений, ніж щасливий вигляд. У Москві начальство веліло йому йти на релігійну церемонію, тільки якщо відмову категорично не сприймуть нові родичі. Але він навіть не намагався відмовити Інґе від церковного вінчання. «Я хотів, щоб усе було, як має бути, – згадував він. – Крім того, це сподобалося б моїм релігійним батькам». У Сташинського з'являлося дедалі більше секретів від начальства...¹⁷⁰

20. Шпигунська дуель

Подружжя Сташинських-Леманів виїхало з Берліна до Москви 9 травня 1960 року, на п'ятнадцяту річницю радянської перемоги над нацистами. Вони зроби-

¹⁷⁰ Anders, *Murder to Order*, p. 68; Deacon and West, *Spy!*, p. 126.

ли зупинку у Варшаві. Родичам Інґе молодята сказали, що житимуть саме там. Тамтешній оперативник дав Богдану польські поштівки, марки і список цін на продукти й товари. Тринадцятирічний брат Інґе просив прислати листівок і марок. Ціни були потрібні, щоб писати родичам Інґе про життя у Варшаві. КДБ вида-ло подружжю поштову адресу у Варшаві, звідти листи переправляли до Москви. Листи в Берлін йшли в конвертах з варшавськими марками. Родичам вони ска-зали, що повернуться через рік¹⁷¹.

На Білоруському вокзалі в Москві їх зустрів всюди-сущий і підкреслено ввічливий Аркадій Фабрічніков. Він же познайомив їх із новим куратором – Сергієм Бо-рисовичем Саркісовим. КДБ навіть виділило їм квар-тиру, але цей подарунок Інґе не вразив. Квартира бу-ла в новому, щойно зведеному будинку – ні дороги, ні тротуарів прокласти ще не встигли. В погану погоду чисти додому не доберешся. Ремонт у квартирі якістю не відзначався: щілини в паркеті і між кахлями у ван-ній, підлоги нерівні – все хитається, сантехніку вста-новлено абияк, кухонні двері клинить, вікна не закри-ваються, під час дощу стеля намокає. До того ж Інґе ненавиділа радянські шпалери. «Від шпалер у Росії голова обертом іде», – згадуватиме вона. Екстер'єр вганяв у депресію не менше за інтер'єр. Між сходами

¹⁷¹ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 217.

валялося сміття й об'їдки, скрізь лушпиння від зернят, ніхто навіть не намагався прибирати спільний простір. Здавалося, що у всіх сусідів є коти, і вночі вони хором починають нявчати так, що не заснеш. А як не коти, то самі сусіди по вечорах починали сваритися так, що люстра хиталася. Життя перетворилося на безкінечний кошмар і терпіння в Інґе закінчувалося. Вона не приховувала свого розчарування ні від Богдана, ні від його начальства. Керівництво намагалося якось зарадити ситуації, і Сташинському виділили іншу квартиру в хорошому районі ближче до центра, але загального ставлення Інґе до радянського життя це вже змінити не могло – надто пізно¹⁷².

Інґе не хотіла їхати в СРСР і те, як їх там прийняли, її не вразило. Насправді її чекав шок. Ще на вокзалі Варшаві по дорозі в Москву дівчину охопило відчуття, що вона потрапила в пастку, що її зрадили і продали в неволю. В Москві це відчуття тільки загострилося. Їй показали шедеври дореволюційної архітектури, вона побачила розкіш московського метро, але була вражена контрастом між красою будинків і убогим одягом людей. Бідні жінки в хустках, безформених пальтах, валянках, які тягнуть торби з хлібом назавжди врізалися в її пам'ять. На вулицях було багато п'яних, вони заходили погрітися в під'їзди будинків, або й валялися

¹⁷² Koch, *Der Fund*, 117–118.

при холоді на вулицях. В плані чистоти радянська столиця справляла жахливе враження. Смітники були переповнені і завжди брудні, хоч не підходь до них. Люди смітили і плювали скрізь. Вона назвала громадські туалети «трагедією»: іноді це була просто яма в землі, наповнена фекаліями. «Про туалети мені й згадувати не хочеться. Жахливо!» – згодом розповідатиме вона журналісту. Намагання чекістів сподобатися їй, зробити так, що вона оцінила Москву і радянське життя, були марні. І Аркадій Фабрічніков, якого вона знала під іменем «Александр», і його дружина (або жінка, яка видавала себе за його дружину, Інґе назвала її «німцененависницею»), здалися їй претензійними. На розкішній вечері в ресторані, куди запросили Богдана й Інґе, дружина Фабрічнікова навіть не доторкнулася до ікри та інших делікатесів, бо, мовляв, російські жінки багато їдять і тому схильні до зайвої ваги. Інґе не подобалося нічого. Навіть московські діти здавалися їй некрасивими. Вона постійно була не в настрої і часто плакала¹⁷³.

У Москві подружжя зустрілося з новим куратором-чекістом. Сташинського перевели в інший відділ. Життя під егідою еміграційного відділу закінчилося, його чекав статус нелегала. Новим найвищим начальником Сташинського став генерал Віталій Пав-

¹⁷³ Koch, *Der Fund*, 114–116.

лов, шеф відділу нелегальних операцій. Під час війни він працював під дипломатичним прикриттям у Сполучених Штатах і в Канаді, а 1945 року його вислали з Оттави внаслідок одного з перших шпигунських скандалів холодної війни – на Захід утік шифрувальник радянського посольства в Оттаві Ігор Гузенко. Він вийшов з посольства прямо на очах Павлова і виніс сотні документів радянської військової розвідки, які розкривали атомний шпіднаж СРСР у Сполучених Штатах та методи засилання нелегальної резидентури. «Справа Гузенка», як її назвали на Заході, не зруйнувала кар'єрних перспектив Павлова. Прямої відповідальності за провал він не ніс, крім того, мав впливово покровителя в особі Олександра Короткова – короля нелегалів.

Заступником Павлова був генерал Володимир Баришніков, до червня 1958 року – друга людина в Карлсхорсті. Саме при ньому Сташинський ліквідував Лева Ребета. Тепер Баришніков мав наглядати за підготовкою Сташинського в Москві. Безпосередньо за підготовку відповідав Сергій Саркісов, молодий чекіст, років трохи за тридцять. Він був однофамільцем і можливо родичем полковника Рафаеля Саркісова, сумнозвісного начальника особистої охорони Берії, який, крім усього іншого, постачав наркому дівчат і жінок, яким не пощастило потрапити наркому на око на мос-

ковських вулицях. Слідом за Берією 1953 року арештували й Саркісова, йому дали десять років таборів. За кілька місяців до приїзду Сташинського у столицю його випустили. Поза відділом нелегальних операцій про Саркісова ніхто достеменно не знав: чи родич він охоронцеві Берії – невідомо¹⁷⁴.

Сергій Саркісов ознайомив Богдана з програмою підготовки. Він мав опанувати з репетитором німецьку й англійську, пройти німецьку шкільну програму й начитатися сучасної західної літератури, щоб успішно інтегруватися в нове середовище. Богдан мав опанувати радіосправу, фотографію і здобути якусь професію, щоб створити прикриття й заробляти на життя на Заході. До підготовки нелегальних агентів КДБ ставився дуже серйозно. «Радянський Союз вкладав колосальні ресурси в підготовку нелегальних агентів, – писав Вільям Гуд. – Агенти роками вивчали основи конспірації, підпільні канали зв'язку, мову і звичаї відповідних галузей. Нелегали мали опанувати професію і навички, потрібні для роботи за кордоном». Гуд писав, що КДБ використовував нелегалів, коли існував ризик засвітити оперативників, які працювали

¹⁷⁴ Amy Knight, *How the Cold War Began: The Igor Gouzenko Affair and the Hunt for Soviet Spies* (New York, 2006); "Павлов Виталий Григорьевич", История отечественных спецслужб и правоохранительных органов http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/pavlov_v_g.htm; Петров, *Кто руководил органами*, с. 182–183, 769.

під легальним посольським прикриттям. Нелегали також служили каналами передання інформації в центр від агентів на місцях¹⁷⁵.

Саме це, як натякав генерал Крохін, Сташинський виконуватиме в майбутньому. Ну, і ліквідуватиме ворогів Країни Рад. Сташинського готували до ролі, яка Гуду й на думку не спадала, – глибоко законспірований кілер, у будь-який момент готовий до завдання. Рівень підготовки агентури завжди вважався сильною стороною КДБ у змаганні з американською розвідкою, яка робила ставку на технології. На кухонних дебатах влітку 1959-го Ніксон визнав, що СРСР веде перед у ракетній техніці, але парирував, що американці лідирують в інших сферах, зокрема в телекомунікаціях, про що свідчили кольорові телекамери, які знімали розмову¹⁷⁶.

У травні 1960-го, коли Богдан з Інґе приїхали у Москву на підготовку, радянські ракетники, схоже, зрівняли рахунок з американськими телевізійниками. Сталася незвичайна подія, яка сильно зашкодила міжнародним відносинам. Першого травня, на Міжнародний день солідарності трудящих (друге за значенням

¹⁷⁵ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 217, 227; Hood, *Mole*, pp. 176–77.

¹⁷⁶ The Kitchen Debate (Nixon and Khrushchev, 1959), 2 parts <<http://www.youtube.com/watch?v=z6RLCw1OZFw&feature=relmfu>>.

свято в СРСР після 7 листопада, річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції), з американської бази під Пешаваром у Пакістані піднявся літак-шпигун «Локхід У-2». Пілоти називали цю модель «Леді Дракон» (Dragon Lady). За штурвалом сидів тридцятидворічний капітан спецавіації ЦРУ Френсіс Пауерс. Він летів на базу Будо в Норвегії через територію Радянського Союзу. Літак було обладнано спеціальною фотоапаратурою, яка мала засікти радянські ракетні шахти і оборонні заводи. На висоті двадцять кілометрів він був недосяжний для радянських перехоплювачів. Попередній політ над територією СРСР відбувся у квітні 1960-го. Тоді ЦРУ отримало прекрасні фотографії, а радянські літаки не змогли перехопити висотну «Леді Дракон». Радянський Союз знав про ці польоти, але, крім дипломатичних протестів, нічого не міг вдіяти.

Усе змінилося після польоту Пауерса. Щойно протиповітряна оборона засікла «У-2», було піднято радянські перехоплювачі і запущено кілька ракет «земля – повітря». Ракета С-75 «Двіна», запущена з-під Свердловська, досягнула заданої висоти і вибухнула біля літака. «У-2» дістав пошкодження і почав падати, капітан Пауерс мусив катапультиватися. Він врятувався, але вціліли й частини літака з фотоапаратурою і плівками. Радянські спецслужби затримали пілота і

збрали залишки літака. Американців спіймали на гарячому, хоч спершу вони все заперечували.

Через кілька днів після зникнення літального апарата над радянською територією НАСА оприлюднила прес-реліз із заявою про втрату свого літака на півночі Туреччини. Там ішлося, що перед обривом зв'язку з базою у пілота виникли проблеми з кисневим обладнанням. Журналістам показали «У-2», щойно пофарбований у кольори НАСА, на доказ того, що агентство використовує подібні літаки у своїй роботі. І тут козирну карту на стіл поклав Радянський Союз. 5 травня у промові до Верховної Ради СРСР Хрущов оголосив, що радянська протиповітряна оборона збила американський літак-шпигун. Президент Ейзенхауер, резонно припускаючи, що Пауерс загинув, рішуче заперечив радянські закиди у шпіонажі і заявив, що зниклий літак вів метеоспостереження. Хрущов радо спіймав американців на відвертій брехні. Знову виступаючи у Верховній Раді 7 травня, він сказав, що в першому повідомленні умисно не світив інформацію про живого пілота, а тепер, мовляв, подивіться, як брешуть американці¹⁷⁷.

¹⁷⁷ David Reynolds, *Summits: Six Meetings that Shaped the Twentieth Century* (New York, 2007), pp. 172–74; Michael R. Beschloss, *Mayday: Eisenhower, Khrushchev, and the U-2 Affair* (New York, 1986); “May-July 1960: The U-2 Airplane Incident,” editorial note, in *Foreign Relations of the United States, 1958–60*, vol. 10, pt. 1 (*Soviet Union; Cyprus*) <

Інцидент з літаком-шпигуном стався за два тижні до запланованої зустрічі, на якій Ейзенхауер і Хрущов за участі британського прем'єра Гарольда Макміллана і французького президента де Голля мали шукати вихід з берлінської кризи. Радянський Союз хотів, щоб союзники залишили Західний Берлін. Хрущов покладав великі надії на ці переговори, але тепер, коли американців спіймали на шпіонажі й брехні, прихильники жорсткої лінії в Кремлі тиснули на генсека, щоб він скасував поїздку. Приїхавши 15 травня 1960 року до Парижа на переговори, президент Ейзенхауер дізнався, що радянський лідер вимагає вибачень за інцидент. Хрущов хотів, щоб Ейзенхауер покарав відповідальних за шпіонаж і припинив польоти «У-2» над радянською територією. Ейзенхауер міг перекласти все на ЦРУ і Вашингтонських яструбів, але не став цього робити. Президент пообіцяв припинити польоти, але підлеглих ні в чому не звинувачував, не кажучи вже про покарання.

Хрущов відчував тиск через надто м'яке ставлення до американців, і йому не лишилося іншого вибору, крім як скасувати участь у переговорах, що спричинило безпрецедентний міжнародний скандал. Він відкликав запрошення Ейзенхауєру відвідати в червні місяці Радянський Союз. Зірвалася угода по Берліну, а Хрущов сподівався, що вона змусить західні

країни визнати Східну Німеччину й уповільнить гонку озброєнь. Радянські дипломати подали скаргу на порушення американцями радянського повітряного простору в Раду безпеки ООН. Вони намагалися використати прокол американців з максимальною пропагандистською користю. СРСР за всяку ціну хотів припинити розвідувальні польоти. Американці могли з'ясувати, що Хрущов блефує, погрожуючи США новими ракетами, що їх СРСР нібито виготовляє «мов сосиски» – генсек не міг цього допустити. Багато людей у Сполучених Штатах, зокрема Джон Кеннеді, молодий сенатор від штату Массачусетс, який примірявся до президентського крісла, вважали, що між Радянським Союзом і США існує диспаритет за кількістю ракет. Диспаритет справді існував, але на користь США, і авіарозвідка могла це довести. Саме тому СРСР прагнув припинити польоти¹⁷⁸.

Хрущов не був певен, що для цього вистачить самих ракет. Він хотів поставити американську адміністрацію у незручне становище і змусити США відмовитися від шпигунських польотів. «Бог свідок, – сказав Хрущов у Парижі про шпигунську діяльність

¹⁷⁸ “The Summit Conference of 1960: The Intelligence Officer’s View,” Central Intelligence Agency <<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/sherman-kent-and-the-board-of-national-estimates-collected-essays/8summit.html>>.

СРСР проти Сполучених Штатів, – що мої руки чисті, а совість спокійна». Хрущов знову блефував. Після скасованих переговорів і публічного приниження скандалом з «У-2» Білий дім і ЦРУ запустили контрпропагандистську кампанію, доводячи світу, що шпіонаж – природний аспект міжнародних відносин: радянський ядерний арсенал не можна лишати без контролю. США також доводили, що Радянський Союз веде шпіонаж не меншою мірою. Держсекретар Крістіан Гертер повідомив Конгресу, що у 27 країнах світу працює 300 000 радянських агентів. З них 10–12 тисяч – це так звані «резиденти». Влада Федеративної Республіки Німеччини навела свою статистику: за вісім років було проведено 18 300 арештів у зв'язку з радянським шпіонажем, оголосили західні німці напередодні паризької зустрічі. На цьому одкровення Бонна не закінчилися¹⁷⁹.

Наприкінці травня 1960 року, після провалу переговорів, влада ФРН повідомила про нелегальну діяльність аташе радянського посольства в Бонні Ніколая Левінова. Тоді ж західнонімецька розвідка заявила, що Степана Бандеру убили за наказом КДБ і це не само-

¹⁷⁹ The Paris Summit Falls Apart,” UPI.com <http://www.upi.com/Audio/Year_in_Review/Events-of-1960/The-Paris-Summit-Falls-Apart/12295509435928-2/>; David Lawrence, “Infiltration of Communists Still Serious Problem Here,” *Evening Independent*, June 16, 1960; Bem Price, “Poor Spies Pose War Threat,” *Victoria Advocate*, July 30, 1991, p. 3A.

губство. Публічну інформацію про зв'язок Левінова зі смертю Бандери німці запустили спільно з ЦРУ. У середині травня оперативники ЦРУ у Вашингтоні підготували заяву, що Бандеру ліквідували в ході таємної операції під керівництвом полковника КДБ з кодовим ім'ям «Пауль». У документі йшлося, що «Пауль» наперед підготував агента в оточенні Бандери, який мав посісти його місце в організації, якщо із самим Бандерою щось трапиться. Убивство здійснив оперативник КДБ, якого агент «Пауля» відрекомендував Бандері як радянського перебіжчика. «Перебіжчик» або підлив отруту в каву під час зустрічі з Бандерою, або наніс її на шкіру жертві, що й спричинило смерть.

Ніколай Левінов, очевидно, має стосунок до цього вбивства, йшлося у статті, адже відомо, що він причетний до заходів, спрямованих проти української еміграції. Статті мала на меті не тільки заплямувати Левінова, а й засвітити гіпотетичного агента КДБ в оточенні Бандери: «Буде цікаво, якщо агенту зрадять нерви і він втече на схід, прочитавши цю статтю. А якщо не втече, то його скоро затримують». Текст статті передали з Вашингтона на бази ЦРУ у Франкфурті, Бонні, Берліні й Мюнхені 16 травня 1960 року з інструкціями розмістити матеріал у французькій пресі, щоб його помітили в Західній Німеччині. Матеріал містив як елементи правди, так і дезінформацію. Статтю підготува-

ли на основі відомостей, що їх передав один з найкращих агентів ЦРУ в радянському блоці під кодовим ім'ям «Снайпер»¹⁸⁰.

З початку 1959 року «Снайпер» постачав на Захід першокласну інформацію, але так і не відкрив ні свого справжнього імені, ні професії. За цим позивним ховався 37-річний начальник технічного відділу польської розвідки підполковник Міхал Голеневський. Багато років він був інформатором КДБ у польській розвідці, а потім вирішив відкрити ще один таємний фронт і почав працювати на ЦРУ – постачав інформацію про СРСР і соціалістичну Польщу. Він втече на Захід на початку 1961 року, і тільки тоді ЦРУ дізнається справжнє ім'я Голеневського. Принаймні на той момент. Через кілька років він назветься царевичем Олексієм, сином останнього російського царя Миколи II, який нібито дивом уникнув більшовицької кулі. Багато хто вважав, що Голеневський просто збожеволів. Але перед тим як втекти на Захід, а разом і від реальності, він постачав ЦРУ важливу інформацію, зокрема про кількість радянських шпигунів на Заході. Найціннішим таким агентом був Джордж Блек, радянський крит на базі МІ6 у Берліні. Голеневський також передав ЦРУ, що

¹⁸⁰ Director (CIA) to Bonn, Frankfurt. Info: Berlin, Munich, May 16, 1960, 3 pp., in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

чув про приналежність КДБ до вбивства Бандери¹⁸¹.

На початку 1960 року база ЦРУ у Франкфурті отримала звіт на основі інформації Голеневського. У ньому було сказано: «Немає сумнівів, що українського лідера Бандеру ліквідував КДБ. Впродовж останніх 15 років КДБ і Відділ II [польська розвідка] мають сильних агентів в українському націоналістичному русі. Управління КДБ у Москві і Києві багато років стежили за Бандерою і чекали слушного моменту, щоб його приборати. Операцією керував полковник “Пєрогов” (кодове ім’я офіцера КДБ у Карлсхорсті). Крім цього, операцію підтримували через канали КДБ у Празі. Прийом використано простий. Агент КДБ у близькому оточенні Бандери сказав йому, що з СРСР втекла людина, яка може зацікавити американську військову розвідку. Бандера прийшов на зустріч з цією людиною в ресторан у Мюнхені. Короткої розмови вистачило, що капнути в чашку кави отрути, яка подіяла через 10–15 годин. Це був не ціанід, а спеціальна отрута, зроблена КДБ для “особливих цілей”»¹⁸².

Голеневський припускав, що КДБ має агента у ре-

¹⁸¹ Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, p. 400.

¹⁸² To Chief of Station, Germany, Subject: Operational. Investigation of Bandera's Death, January 12, 1960, 1 p. in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

генсбурзькому відділенні армійської розвідки США, який нібито підкинув слідству хибні наводки. Однак оперативники ЦРУ розуміли, що тамтешні кадри майже не беруть участі в розслідуванні, і скептично поставилися до інформації про радянського «крота» у військовій розвідці. Інша справа – убивство Бандери, але й тут бракувало доказів. У травні 1960-го, гостро потребуючи пропагандистських матеріалів про радянський шпіонаж, ЦРУ розглядало варіант з публікацією окремих припущень Голеневського у пресі і сподівалося, що це спровокує агента КДБ в оунівському провіді втекти на Схід, якщо такий агент справді існував. З невідомих причин цю ідею не реалізували, жодної подібної статті преса не надрукувала¹⁸³.

ЦРУ тримало паузу. Можливо, не хотіло засвітити джерело цінної інформації, а можливо, боялося, що у статті, яка містила неперевірені або явно фальшиві факти, побачать пальці американського уряду. Застереження було сформульовано в меморандумі, що його 1 грудня 1959 року направив Алену Далесу Ричард Бісел, заступник директора ЦРУ з планування (евфемізм для таємних операцій). Автори меморандуму ін-

¹⁸³ To Chief of Station, Germany, Subject: Operational. Investigation of Bandera's Death, January 12, 1960, 1 p., *ibid*; Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 14, in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

формували шефа ЦРУ, що управління досі не використовувало вбивство Бандери в антирадянській пропаганді. Невдовзі після інциденту американці підготували радіопередачу про життя і смерть Бандери, її мала транслювати на радянську територію радіостанція ЦРУ в Афінах, але з політичних причин вихід в ефір притримали. Наприкінці вересня Радянський Союз порушив питання про спонсоровані ЦРУ західні «голоси» і заявив, що це перешкоджає культурному обміну між двома країнами¹⁸⁴.

Експерти радянського відділу ЦРУ виступали проти того, щоб використовувати смерть Бандери в пропагандистських цілях з двох причин. По-перше, до завершення розслідування в Німеччині було зарано покладати на СРСР якусь відповідальність. Причетність КДБ слідство могло й не довести. «Зараз, наприклад, – писав автор звіту, – справа постає так, що мотивом убивства могла бути помста емігранта». По-друге, на думку авторів, «натяк на всюдисущість і всемогутність російської розвідки щодо нерозкритого злочину підриватиме моральний дух українців і вдо-

¹⁸⁴ Chief of Soviet Russia Division, Memorandum for Director of Central Intelligence, VIA: Deputy Director (Plans), Subject: Stefan Bandera's Death and PP Exploitation Thereof, December 1, 1959, 2 pp, in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6; *Foreign Relations of the United States, 1958–60*, vol. 10, part 2, no. 19.

ма, і за кордоном». На той момент радянські фахівці ЦРУ обмежувалися підготовкою пропагандистських матеріалів спільно з українськими агентами на випадок, якщо обставини загибелі Бандери буде з'ясовано. Одна така стаття підводила під спільний знаменник смерть лідера ОУН-б і вбивства Симона Петлюри у 1926 році та Євгена Коновальця у 1938-му¹⁸⁵.

Німецька влада зі свого боку вирішила відштовхуватися від дрібки відомостей про можливий зв'язок Левінов – Бандера. 28 травня 1960 року Служба захисту конституції злила пресі компромат на Левінова. Контррозвідка виставила свідка, який опосередковано пов'язав Левінова з КДБ, а КДБ з убивством Бандери. Цим свідком був Костянтин Капустянський, українець-емігрант з Радянського Союзу. Вранці 25 жовтня 1959 року Капустянський нібито зустрівся у Штутгарті з майором КДБ зі Львова Антоном Червоним, який роз'їздив Німеччиною з українським ансамблем. (На момент убивства підготовча група цього ансамблю якраз працювала в Мюнхені.) Червоний нібито сказав своєму старому агенту Капустянському: «Ви, певно, думали, що ми не маємо сили й можливості провести на Заході якесь діло? А бачите, як наші товари-

¹⁸⁵ Chief of Soviet Russia Division, Memorandum for Director of Central Intelligence, VIA: Deputy Director (Plans), Subject: Stefan Bandera's Death and PP Exploitation Thereof, pp. 1–2.

ші змахнули Бандеру... Чиста робота, так що комар носа не підточить!»». Червоний хотів, щоб Капустянський поїхав до Мюнхена, зібрав інформацію про реакцію українських емігрантів на смерть Бандери та назвав його майбутнього зв'язкового – це був радянський аташе у Бонні Ніколай Левінов.

Аташе Левінов справді бачився з Капустянським у Штутгарті. Причому двічі – спершу в грудні 1959-го, потім у квітні 1960-го. Капустянський нібито передумав працювати на КДБ і здався західнонімецькій владі у травні 1960-го, якраз коли точилася шпигунська війна й виникла потреба у пропагандистській зброї проти СРСР. Чи справді Капустянський працював на КДБ і перебіг, а чи від самого початку був подвійним агентом західнонімецької розвідки, але, дізнавшись про його свідчення, Левінов виїхав з ФРН. Заяви про причетність КДБ до смерті Бандери з ентузіазмом зустріли його соратники на Заході – вони одразу показували були на зловісний Комітет державної безпеки. Їхні підозри поступово набували чітких обрисів¹⁸⁶.

КДБ був розлючений. У Києві генерал Никітченко на початку червня розіслав службову записку, у якій фігурував епізод з Червоним як приклад шкідливої са-

¹⁸⁶ “Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1960,” in *Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* (1963): 345–46; *Московські вбивці*, с. 44–46, 592–595.

модіяльності оперативника – Червоний зустрівся зі своїм агентом двічі, отримав від нього письмовий звіт і заплатив йому 300 марок, не усвідомлюючи, що Капустянський вже працював на західних німців¹⁸⁷.

Тим часом колишній куратор Сташинського полковник Деймон, а тепер начальник «еміграційного» відділу управління розвідки республіканського КДБ планував використати вбивство Бандери для головної мети – розколоти антирадянську еміграцію на Заході й скомпрометувати її лідерів в очах західних розвідок, особливо ЦРУ. Київський план на кінець 1960 року передбачав «заходи з використанням т. зв. “документа Бандери”»¹⁸⁸.

У січні 1961 року редакції двох еміграційних газет у Західній Німеччині отримали від канадського аноніма копію листа, нібито написаного Бандерою знайомому у Сполучені Штати. У листі йшлося, що в українського визвольного руху немає постійних союзників у боротьбі, не є таким союзником і уряд Сполучених Штатів. Тому, щоб фінансувати визвольну боротьбу в Україні, цілком допустимо для членів організації вести

¹⁸⁷ *Московські вбивці*, 44–46, 592–595; В. Никитченко, “Всем начальникам управления КГБ при СМ УССР”, 27 ноября, 1961, Архив СБУ, Киев, ф. 16, оп. 1, д. 928, л. 148–150.

¹⁸⁸ “План оперативных мероприятий управления КГБ при СМ УССР”, 15 ноября 1960, Архив СБУ, Киев, ф. 16, оп. 1, д. 926, л. 259–267, здесь 264.

шпіонаж у США і продавати дані СРСР. Бандера нібито просив адресата знайти людей, які можуть дістати секретну інформацію і зв'язати їх із Ярославом Стецьком, другою людиною в ЗЧ ОУН. Адресант цього листа просив у редакції заплатити йому 200–300 марок і дав реквізити банківського рахунка в Канаді. Він повідомив, що у нього є й інша цікава інформація.

Ясна річ, йшлося не про гроші. КДБ хотіло, щоб лист було оприлюднено, і тому надіслав його опонентам і ворогам Бандери. Одну копію отримали в редакції «Українського самостійника», газети покійного Ребета, а інший прийшов у газету «Посев», видання Народно-трудового союзу російських солідаристів у Франкфурті. Обидва видання нічого не заплатили і листа не надрукували, а Микола Лебедь у Нью-Йорку надав ЦРУ зразок почерку Бандери для графологічної експертизи – анонімний лист було надруковано на машинці, але кілька фраз і підпис зроблено від руки. Експерти ЦРУ з'ясували, що писав не Бандера.

Деймон і його київські колеги недовго були розчаровані невдачею – перша спроба опублікувати лист і посіяти недовіру між ЦРУ та бандерівцями не вдалася. Цей самий лист недовзі розіслали по інших адресах у Канаді. Адресант просив 2000 доларів за решту документів Бандери, якими він нібито володіє. Гроші слід було покласти під камінь в оттавському перед-

місті Рокліф – схованку, очевидно, підготували чекісти, що працювали в канадській столиці під прикриттям радянського посольства. ЦРУ звернулося до канадців, щоб ідентифікувати власника банківського рахунка і провести розслідування цієї справи¹⁸⁹.

У червні 1961-го, коли цеерушники все ще з'ясовували, справжній це лист чи ні і хто за ним стоїть, полковник Деймон отримав службовий подарунок – дорогий годинник із гравіруванням. Згідно з матеріалами його особової справи, подарунком його відзначили «за проведення активних заходів проти українських націоналістів за кордоном». Провал Червоного лишився в минулому. Начальство було задоволено тим, як використовують вбивство Бандери¹⁹⁰.

21. Ходіння по колу

Другого травня 1960 року начальник мюнхенської бази ЦРУ відправив у Вашингтон довгоочікуваний звіт

¹⁸⁹ Memorandum for Chief, WE/6. Subject: Letter allegedly written by Stepan Bandera, being sold by anonymous Canadian source, March 6, 1961, Aerodynamic, vol. 21: Operations, NARA, RG 263; Dispatch from Chief WE. Subject: Letter allegedly written by Stepan Bandera, being sold by anonymous Canadian source. Attention Required/References: Discussion with Liaison and ODACID, Ottawa, March 24, 1961, *ibid*.

¹⁹⁰ Личное дело № 301: майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев.

про розслідування смерті Бандери. Його підготував отець Майкл (Михайло) Коржан, головний агент ЦРУ по роботі з українською еміграцією в Європі у 1947–1961 роках. Він приїхав до Мюнхена з Парижа на запитання не тільки ЦРУ, а й свого колишнього учня в мистецтві шпіонажу, а тепер начальника служби безпеки ОУН Івана Кашуби.

В ієрархії служби безпеки о. Коржан посідав виняткове місце. Під наглядом Коржана ще в 40-ві роки робив перші кроки в контррозвідці Мирон Матвієйко. На допитах у КДБ він характеризував свого колишнього начальника як «дуже досвідченого агента». Коржан користувався повагою і довірою обох націоналістичних фракцій. Він вступив до ОУН дуже давно, після розколу організації на мельниківців і бандерівців став на бік Бандери, але в боротьбі Бандери з Лебедем не підтримав жодної сторони. Багато хто вважав, що він більше симпатизує опозиції, ніж бандерівцям. Водночас ходили чутки, що Коржан настільки близький з Іваном Кашубою, що той дає йому на перегляд свої звіти, призначені проводу ОУН¹⁹¹.

У Мюнхені Кашуба запропонував до послуг о. Коржана всіх своїх людей. Він знав, що Коржан має широкі зв'язки у світі розвідки і, можливо, працює на ЦРУ.

¹⁹¹ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки, т. 1, с. 119; інтерв'ю автора з Анатолем Камінським.

Будь-які висновки Коржана у справі загибелі Бандери стали б відомі американцям, які з підозрою ставилися до мотивів і дій Кашуби. Справді Коржан приїхав у Мюнхен із дорученням ЦРУ провести розслідування й підготувати звіт. Бувши головною людиною ЦРУ по зв'язках з українськими націоналістами, Коржан збирав про них інформацію, розвідувальні дані про СРСР і перешкоджав інфільтрації чекістів в емігрантські організації й церковні кола. Він мав свій бюджет і багато «навідників», які виявляли потенційних інформаторів серед українських емігрантів, які їздили в СРСР або мали там родичів. Кількість кодових імен, якими ЦРУ позначало о. Коржана, вражає, і з цього можна зробити висновок про його роль в операціях управління: Capelin 1, Aescapelin 1, Aebath 1, Petroclus. В організації Гелена він числився як V 9460.9 and V-13611¹⁹².

Михайло Коржан був священиком, що досить несподівано для спецслужб українських націоналістів. Багато провідників ОУН походили зі священицьких родин, але мало хто сам вибирав у житті церковну дорогу – найчастіше так траплялося тоді, коли родина не могла дати дітям іншої освіти, крім теологічної.

¹⁹² “Research Aid: Cryptonyms and Terms in Declassified CIA Files Nazi War Crimes and Japanese Imperial Government Records Disclosure Acts,” www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/second-release-lexicon.pdf.

Польська влада не пускала на адміністративні посади українців з вищою освітою, тому семінарія лишалася одним з небагатьох способів здобути освіту, а потім і роботу. Серед випускників львівської греко-католицької семінарії, яким світська діяльність пасувала б на-багато краще, був, наприклад, священник Іван Гриньох, наблизений до Миколи Лебедя. Та на відміну від Коржана, який перейшов у незалежну від Москви Українську автокефальну православну церкву, Гриньох лишився вірний греко-католицькій церкві.

Саме через роботу в ОУН Михайло Коржан вибрав автокефалів. Він вступив до організації 1930-го, маючи вісімнадцять років. Через п'ять років, коли поляки заарештували групу Бандери за вбивство Пєрацького, а потім ув'язнили наступне покоління лідерів організації, Коржан піднявся в ієрархії ОУН і взявся за роботу, яка рано чи пізно мала закінчитися тюрмою. На початку 1935 року він стояв близько до Лева Ребета і опікувався спочатку пропагандою, а потім організаційними справами. Ще одним членом оунівського проводу була тоді Дарія Ціцик, у майбутньому Дарія Ребет. Невдовзі Коржан почав працювати над втіленням давньої мети ОУН – поширити діяльність організації на сусідню Волинь, традиційно православний край.

У міжвоєнний період Галичина з Волинню перебували у складі польської держави, але довоєнна історія

цих земель, релігійна ідентичність і рівень націоналістичної мобілізації населення суттєво відрізнялися. До Першої світової Галичина належала Австро-Угорщині, а більшість українців ходили в греко-католицьку церкву. За Габсбургів почалося політичне й культурне пробудження галицьких українців. Волинь натовість була у складі Російської імперії, більшість населення становили православні, а національне відродження збіглося з буремними подіями революції 1917 року і ще буремнішою громадянською війною. Польська влада по-різному ставилася до цих двох регіонів. Поляки вважали Галичину колискою українського націоналізму й намагалися убезпечити Волинь від галицького впливу. З цією метою вони заохочували переселення поляків на Волинь та встановили внутрішній кордон між регіонами, що ускладнювало галицьким організаціям діяльність на Волині.

Михайло Коржан написав коротку записку про спроби організації перейти «сокальський кордон» і популяризувати націоналізм на Волині у другій половині 30-х років. Проникнення ОУН на «північні території» [тобто на Волинь] полягало в коротких нелегальних курсах для волинської молоді, на яких симпатиків організації ознайомлювали з принципами інтегрального націоналізму й засадами підпільної роботи. Коржан активно влаштовував такі курси в Почаєві, релігійній столиці

краю, де розташовано знаменитий монастир. Близько ста п'ятдесяти нових членів, здебільшого молодь, яка пройшла курси в Почаєві, Луцьку, Крем'янці та інших містах, вступили до лав ОУН. Коржан з товаришами добре розуміли, що далі будуть неминучі арешти й суди. У травні 1939-го, після двох років слідства, Коржану присудили дванадцять років виправних робіт. Це був майже рекордний вирок за порушення «сокальського» кордону і пропаганду націоналізму на Волині. Одній людині дали тринадцять років; п'ятьом, разом з Коржаном, – по дванадцять, ще одного засудили до меншого терміну. Один оунівець помер у в'язниці ще до суду в результаті голодування¹⁹³.

Коржану, Бандері, подружжю Ребетів та іншим оунівцям, ув'язненим у 30-ті роки, Друга світова війна відкрила шлях на свободу і дала надію визволити країну. У вересні 1939-го, за кілька місяців після оголошення вироку, Коржан був уже на волі. Волинь опинилася під радянською владою, і Коржан з іншими членами проводу ОУН переїхав у німецьку зону. До пакту Молотова – Ріббентропа німці були ворогами Радянського Союзу, і оунівці вважали їх союзниками в боротьбі

¹⁹³ Михайло Коржан, “Фрагмент діяльності ОУН на північних землях Західної України”, в кн. *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с. 537–551; Петро Мірчук, *Нарис історії ОУН* (Нью-Йорк, 1968), т. 1 (1920–1939 pp.), с. 171.

за майбутню українську державу. Коржана призначали головою ОУН на Перемишльщині. Сам Перемишль підпорядковувався радянській владі, але сусідні, переважно українські, села на лівому березі Сяну опинилися під контролем німців. Коржан та інші члени бандерівського крила встановили зв'язок з німецькою розвідкою. Він поєднував роботу в крайовому відділі ОУН з керівництвом мережею українських агентів абверу. Саме там під керівництвом Коржана Мирон Матвієйко вивчав основи розвідувальної і контррозвідувальної роботи¹⁹⁴.

Після проголошення бандерівцями незалежності України в червні 1941-го Коржан уникнув арешту і пішов у підпілля. 1944-го він вирішив повернутися до релігії, і його висвятили на священика православної церкви. Коржан одразу став однією з найвпливовіших фігур – митрополит Полікарп (Сікорський) призначив його начальником консисторії, головного адміністративного органу церкви. Після війни о. Коржан поєднав стару професію з новою і, не полишаючи духовного сану, очолив контррозвідку все ще єдиної бандерівської фракції. Мирон Матвієйко, як і Іван Кашуба, знову опинилися під його рукою. Матвієйко згодом свідчив, що в ці роки Коржан підтримував зв'язки з амери-

¹⁹⁴ Зиновій Книш, *Б'є дванадцята (Спогади і матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941)* (Торонто, 1961), розд. 3.

канською розвідкою, постачав їм оунівські матеріали та інформацію про життя організації, давав характеристики її членам, американці, мовляв, дуже цінували його послуги¹⁹⁵.

Коржан стояв ближче до Лебеда, ніж до бандерівців, хоча підтримував добрі стосунки з обома партіями, що й уможливило його розслідування в Мюнхені восени 1959-го. Коржан прибув до баварської столиці десь у середині листопада – у звіті ЦРУ він писав, що був на місці подій майже через місяць після смерті Бандери і повернувся до Парижа в січні 1960-го. У Мюнхені Коржан поговорив з багатьма провідниками й рядовими членами бандерівської фракції і двічі зустрівся з оберкомісаром Адріаном Фухсом, основним слідчим у справі загибелі Бандери. Коржан не збирався сидіти в Мюнхені довго, але наприкінці листопада або на початку грудня захворів і подав свій звіт незвично пізно. Звіт було написано українською мовою і потім перекладено англійською. Головний звіт датовано 22 грудня 1959 року, але в січні 1960-го, перед від'їздом у Париж, Коржан долучив до нього кілька додатків і поправок¹⁹⁶.

¹⁹⁵ *Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки*, т. 1, с. 119.

¹⁹⁶ Chief of Base, Munich, to Chief of Soviet Russia, Subject: AEDOGMA-1 Investigation of Death of Stefan Bandera, May 2, 1960, 1 p., in Stephen

Документ називався «За лаштунками смерті Степана Бандери». Коржан виклав і проаналізував факти й чутки. З усіх версій смерті Бандери, що їх він почув у Мюнхені, п'ять здалися йому «більш-менш логічними». Усі ці варіанти Коржан детально розглянув та перерахував аргументи «за» і «проти».

Перша версія: у смерті Бандери винні бундесміністр Теодор Оберлендер і люди Райнгарда Гелена.

Друга: Бандеру ліквідував КДБ через те, що той підтримував збройне підпілля в Україні.

Третя: до вбивства причетний Мирон Матвієйко, він нібито був у Мюнхені незадовго до загибелі Бандери.

Четверта: вбивство організував Микола Лебедь.

П'ята: це самогубство в результаті отруєння ціанідом.

Коржан писав, що усі ці версії однаково ймовірні¹⁹⁷.

Коржан припускав, що причиною радянської кампанії з дискредитації Оберлендера (міністра, нагадаю, звинувачували у причетності до єврейської різанини у Львові в червні–липні 1941 року і вбивстві Бандери) було те, що він протидіяв спробам СРСР переконати керівництво Західної Німеччини визнати комуністичні

Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

¹⁹⁷ “Delving Behind the Scenes of the Death of Stefan Bandera,” CIA report, July 14, 1960, pp. 1–2, in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

уряди в Польщі й Чехословаччині. «Радянська версія примітивна, – писав Коржан, – і не витримує критики: якщо Бандера брав участь у львівських убивствах або в “Нахтігалі”, організованому на його прохання, то зрозуміло, що він боронив би проф. Оберлендера, щоб захистити себе». У контексті радянської версії Коржан розглядав і обід Бандери з Гайнцом Гере за день до смерті, але не знайшов підтверджень радянським версіям, що Бандеру отруїла німецька контррозвідка. Адріан Фухс із кріпо запевнив Коржана, що поліція допитала присутніх на обіді німців і виключила їх із кола підозрюваних. Оберкомісар припустив, що якби ціанід ввели під час обіду, то він подіяв би набагато швидше, а Бандера помер через цілу добу після обіду. На цій підставі і Фухс, і Коржан відкидали радянську версію про причетність Оберлендера й Гелена¹⁹⁸.

Існувало дві версії вбивства Бандери радянськими агентами. Згідно з першою, отруту йому ввели силою в під'їзді будинку. За другою, ціанід підклав хтось із наближених до Бандери людей. Першу версію підтримували соратники Бандери, вони заявляли, що незадовго до інциденту в будинку бачили двох незнайомців. Вони нібито ходили слідом за Бандерою кілька днів перед його загибеллю, навіть коли він збирав гриби в горах, а 15 жовтня чатували на нього в ліфті. Полі-

¹⁹⁸ “Delving Behind the Scenes of the Death of Stefan Bandera,” pp. 4–6.

цейське розслідування, писав Коржан, не підтвердило цієї інформації, сусіди нічого не бачили, жодних сторонніх звуків, крім шуму падіння Бандери, на сходах не було. Чутки про двох незнайомців розпускали самі бандерівці – це вписувалося у версію героїчної загибелі їхнього лідера.

Слідчі приділили багато уваги гіпотезі, що отруту підклав хтось наблизений до Бандери. Цю версію рішуче заперечували бандерівці, вони навіть заважали Фухсу говорити з членами організації й підштовхували його до версії убивства. Коржан мав набагато кращий контакт з оунівцями і зміг відтворити останній день Бандери по хвиликах. Зрештою він виключив із кола зловмисників усіх, хто мав доступ до Бандери 15 жовтня – вважати їх головними підозрюваними резонів не було. Нез'ясованими лишалося близько двадцяти хвилин останнього дня Бандери. Дорога додому з Цепелінштрассе, де він висадив Євгенію Матвієйко після закупів на ринку, тривала хвилин сорок. Зазвичай на таку поїздку йшло не більше двадцяти хвилин. Коржан не знав, що Бандера робив решту часу. Після його смерті в торбі з покупками знайшли п'ять пучків кропу для маринування помідорів. Але Євгенія Матвієйко не пам'ятала, щоб він при ній купував кріп. Коржан попросив людей Кашуби проїхатися машиною Бандери цим маршрутом, але десять-п'ятнадцять хвилин все

одно випадали з картини.

Список «внутрішніх» підозрюваних і у Фухса, і у Коржана очолювала Євгенія Матвієйко, але вони не вірили, що саме ця жінка підклала отруту. Початкові повідомлення про двох незнайомців у будинку Бандери було спростовано, тож лишалося загадкою, хто саме через Євгенію міг вийти на Бандеру. Коржан не виключав, що чекісти могли тиснути на Євгенію через її чоловіка Мирона Матвієйка. Він давно підозрював, що той працює під контролем КДБ, але не міг зрозуміти, навіщо убивати Бандеру, якщо ним можна маніпулювати через Матвієйко. Коржан також не знайшов підтвердження, що Матвієйко був у Мюнхені перед загибеллю Бандери. Гіпотези про причетність радянських спецслужб до смерті Бандери не мали сенсу. Те саме і з причетністю Лебедея. Коржан дуже добре знав мюнхенських лебедівців і вважав, що людей, спроможних на таку операцію, серед них нема.

Отже, чотири гіпотези відпали, і Коржан зосередився на п'ятій – самогубство. Цю версію підтримував мюнхенський господар Коржана Іван Кашуба. Коржану вона здавалася найлогічнішою з усіх, але він мав свою думку про мотиви вчинку. Кашуба казав, що Бандеру до самогубства підштовхнуло нерозділене кохання, а Коржан вважав, що нестерпна психологічна ситуація вдома. «У результаті важкого життєвого до-

свіду і через страх, що за ними постійно стежать, дружина Бандери майже втратила глузд, – писав Коржан. – Якби не той факт, що це дружина лідера ЗЧ ОУН, її відправили б у божевільню ще рік тому. Всі друзі Бандери знали про цю ситуацію... Дружина Бандери компрометувала його кроки. Виставляла його людиною безхарактерною, деспотом, садистом, аморальним і безчесним брехуном... Бандера, який вважав себе (і, ймовірно, був) героєм та користувався повагою членів своєї організації, для яких був “богом”, мусив терпіти наклепи й звинувачення з боку дружини, яка бачила в ньому просто людину, чоловіка й батька своїх дітей. Він не міг цього витерпіти. Людям, обізнаним з ситуацією, здавалося, що моральні тортури (у них часто звинувачували самого Бандеру) були настільки жахливі, що будь-яка нормальна людина давно б наклала на себе руки».

Коржан припускав, що Бандера прийняв ціанід калію, а час вибрав з тим розрахунком, щоб його смерть утвердила образ народного героя. У Мюнхені якраз гастролював радянський хор, а служба безпеки ОУН непокоїлася планами Москви ліквідувати Бандеру, тож у його смерті неминуче побачать руку Кремля. Інформацію на підтримку «найлогічнішої», за словами Коржана, гіпотези озвучив Іван Кашуба, який знав про родинну ситуацію Бандери з перших уст. Коржан

написав, що, за словами оберкомісара Фухса, з яким він зустрічався у грудні, німецькі слідчі дійшли такого ж висновку. Коржан був настільки впевнений у своїй версії, що поставив на кін свою репутацію й кар'єру розвідника, написавши: «Якщо хтось доведе, що ситуація була іншою, ніж підсумовано в цьому звіті, я ніколи більше не вестиму політичну й розвідувальну роботу. Однак я упевнений, що помилки немає. Впевнений, що німецьке слідство, у якому працюють самі професіонали, дійде того самого висновку, хоча воно не мало всієї тієї інформації, яку мав я»¹⁹⁹.

Михайло Коржан повернувся до Парижа в січні 1960 року, пообіцявши підготувати детальніший звіт про своє розслідування. Поданий у Мюнхені документ налічував в англійському перекладі вісімнадцять сторінок, пізніше Коржан доповнив його кількома додатками. Схоже, що Коржун зазирнув у кожную шпарину, але так і не зміг достеменно з'ясувати, що ж сталося з Бандерою 15 жовтня 1959 року. На кінець року Адріан Фухс допитав майже сотню осіб, які могли щось знати про смерть Бандери, але до розгадки так і не наблизився.

¹⁹⁹ "Delving Behind the Scenes of the Death of Stefan Bandera," pp. 7–18; Attachment C to EGMA 48874, 4 January 1960, Subject: The Visit by Oberkommissar of the German Criminal Police, Adrian Fuchs, May 2, 1960, p. 3, in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.

Гіпотез не бракувало, чого не скажеш про надійні докази. У грудні 1959-го професор Лавес із Мюнхенського університету дав остаточні результати розтину тіла Стефана Попеля. Нові результати, так само як і жовтневі, залишали відкриті питання. У шлунку Бандери виявили сліди ціаніду, але певності, що він прийняв смертельну кількість отрути все одно не було. У слідчих виникла гіпотеза, що Бандеру могли убити однією отрутою, а іншу (ціанід) ввели, щоб збити поліцейських зі сліду. У лютому 1960-го експерти ЦРУ і БНД все ще сперечалися про конкретний вид отрути²⁰⁰.

Попри всі аргументи Коржана, що це самогубство, ЦРУ таки схилилося до версії вбивства. У записці, складеній на основі звіту Коржана 2 травня 1960 року, мюнхенський оперативник ЦРУ пов'язував те, що Кашуба вперто наполягає на версії самогубства з тим, що в минулому він мав тісний зв'язок з Мироном Матвієйком, а той, на переконання ЦРУ, працював під радянським контролем.

«Кашуба в оперативному плані пов'язаний з Матвієйком, який працює на росіян, – зазначав працівник ЦРУ. – Можливо, Кашуба поширює версію про самогубство через кохання, щоб прикрити причетність

²⁰⁰ *Московські вбивці*, с. 34–35, 592; Attachment C to EGMA 48874, 4 January 1960, Subject: The Visit by Oberkommissar of the German Criminal Police, Adrian Fuchs, May 2, 1960, pp. 1–2

росіян». У квітні 1960-го Матвієйко – він досі слав шифрограми з України – звернувся з несподіваним запитом. Він повідомляв британцям, що збирається повернутися в Німеччину, як було домовлено з Бандерою, і просив забрати його з радянської території підводним човном або літаком. «Поява Матвієйка прямо пов'язана зі смертю Бандери, – писав оперативник ЦРУ у травні 1960-го. – Якщо Бандеру прибрала радянська розвідка, то ця смерть і поява Матвієйка – частини одного плану росіян»²⁰¹.

Офіцери і американської, і західнонімецької розвідки тепер почали підозрювати Михайла Коржана у подвійній грі. Його теорії про самогубство Бандери здавалися як мінімум дивними. Того самого року ЦРУ позбулося послуг свого суперагента в українському середовищі. Його просто звільнили. Але правда про смерть Бандери від цього не стала ближчою. Слідство ходило по колу. Здавалося, що Сташинському вдалося додати ще одну сторінку до чорної книги успіхів КДБ, яка назавжди залишиться таємною для решти світу²⁰².

²⁰¹ Random Notes. The Oberlander Affair, May 6, 1960, 1p., in Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6.; Веденєєв і Биструхін, *Двобій без компромісів*, с. 408.

²⁰² Random Notes, "Role of Ivan Kashuba," May 2, 1960, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, EZZ-18, B 6; Chief of Base, Munich, to

Частина четверта. Втеча з раю

21. Московські «жучки»

У травні 1960 року в радянських газетах з'явилися повідомлення про суд у Східній Німеччині над бундесміністром Теодором Оберлендером, якого радянські і східноєвропейські джерела пов'язували з убивством Бандери. 28 квітня 1960 року Оберлендера заочно засудили до пожиттєвого ув'язнення за співучасть у знищенні львівських євреїв у червні 1941-го. Наступного місяця Оберлендер подав у відставку. Попри інспірований радянським блоком інформаційний вкид, убивство Степана Бандери у звинуваченні не фігурувало. КДБ лишило західним конкурентам гадати, хто ж стояв за цим убивством. Відділ дезінформації комітету, здавалося, втратив інтерес до цієї теми²⁰³.

Поки керівництво та розвідувальні служби Радянсь-

²⁰³ Кровавые деяния Оберландера. *Отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве 5 апреля 1960 года* (М., 1960); Hermann Raschhofer, *Political Assassination: The Legal Background of the Oberländer and Stashinsky Cases* (Tübingen, 1964); Володимир В'ятрович, "Як творилася легенда про Nachtigall", *Дзеркало тижня*, 16 лютого 2008.

кого Союзу і Сполучених Штатів вели пропагандистську війну, щасливі молодята Богдан Сташинський та Інґе Польш, тобто подружжя Леманів, почали підготовку до нелегальної агентурної роботи. Сусіди знали їх під прізвищем Алєксєєви. КДБ виділило їм однокімнатну квартиру в московських новобудовах, а коли Інґе почала протестувати, переселили у квартиру з меблями в Останкіно, де жили не тільки робітники, а також інтелігенція і службовці. У середині 60-х в Останкіно поставлять пам'ятник покорителям космосу і багатьом вулицям дадуть «космічні» назви: Зоряний бульвар, вулиця Корольова (конструктор супутника і перших радянських ракет), вулиця Фрідріха Зандера (піонер ракетобудування). У кінці 60-х в Останкіно збудували телевізійний центр і телевежу, певний час це була найвища споруда у світі²⁰⁴.

З центру міста в Останкіно Інґе з Богданом поверталися на метро до станції «ВДНГ». Виставка досягнень народного господарства була задумана як вітрина радянського науково-технічного й економічного прогресу. Знаменитий фонтан «Дружба народів», прикрашений фігурами жінок у національних костюмах, символізував єдність радянських республік. Наскільки демонстровані там інновації відповідали реаліям радянського повсякдення, відвідувачі виставки могли судити са-

²⁰⁴ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 217–218.

мі. Така ж різниця існувала між пропагандою і реальним життям. Інґе з Богданом досить довго прожили в радянській столиці і мали нагоду зважити всі «за» й «проти» радянського експерименту.

Богданове начальство добре знало різницю у рівні життя між Радянським Союзом і Європою, зокрема Східною Німеччиною, і намагалося пом'якшити контраст. Керівництво комітету не могло змінити повсякдення і тому робило ставку на ідеологію. КДБ розробив цілу програму індоктринації і реінтеграції Богдана в радянське суспільство. Його дружина мала стати «радянською людиною». Богдан двічі, а то й тричі на тиждень вивчав німецьку мову з репетитором, крім того мав прочитати багато літератури. Саме в Москві він почав активно читати газети. Його цікавила радянська і світова політика. Сташинський купував не тільки радянську, а й іноземну пресу, щоправда, закордонний асортимент обмежувався виданнями західних компартій.

Пізніше Богдан згадував, що місяці, проведені у Москві, стали для нього часом протверезіння, але не того, на яке розраховував КДБ. З книжок, виданих для перекладу, одна Богдана вразила особливо. «Це була книга призначена для німецьких переселенців, – її назви я тепер не пригадую, – що містила зведення інформацій про умови життя в Південній і Північній Аме-

риці, Африці, а також в Європі, – згадував Сташинський. – Я зробив переклад і при цьому вперше досить докладно ознайомився з умовами життя в інших країнах; з другого боку я знав умови життя в Москві, робив порівняння і завжди підраховував, скільки заробляють робітники там і тут. У першу чергу я звертав увагу не на гроші, а на політичну і господарську структуру. Я бачив перед собою соціалістичну і капіталістичну системи, але про злидні і страждання людей, які я в Москві з досвіду знаю, я нічого почути не міг»²⁰⁵.

Москва мала особливий статус – радянську столицю постачали товарами набагато краще за інші міста СРСР. Але й там постійним фоном життя були довжелезні черги за основними товарами, тому Виставка досягнень народного господарства здавалася суцільним блюзнірством. 1960-й склався більш-менш успішно у промисловості, але другий рік поспіль був неврожай. Якщо 1958-го колгоспи дали державі близько 42 мільйонів тонн пшениці, то 1959-го – майже 34 мільйони, а 1960-го – менше 31 мільйона. Дефіцит продовольства 1960 року відчувався по всій країні. Кореспондент «Лос-Анджелес таймс» Роберт Гібсон працював у Москві наприкінці 50-х і згадував, що коли в січні 1960-го виїхав за межі столиці, то побачив, що

²⁰⁵ Anders, *Murder to Order*, p. 69; Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 227.

«основні харчі взимку – це капуста, приморожена картопля, часник і хліб. Апельсин або шматок м'яса були цілою подією. Задоволень у житті було мало».

Багато радянських знайомих Гібсона мали упривілейований статус, адже їм було дозволено спілкуватися з іноземцями, але й вони мушили годинами стояти у довжелезних чергах. «Їм дуже хотілося матеріального комфорту, – писав згодом Гібсон. – Як і більшість росіян, вони зазнали великих страждань під час війни і сталінського терору, а в мирний час пріоритет постійно віддавали металургії, машинобудуванню і найбільше озброєнню. Цинізм став їхнім світоглядом. А часом і горілка». Цинізм виростав із прірви між обіцянками партійної пропаганди і життям простих людей. «Коли я працював тут кореспондентом, – згадував Гібсон, – Хрущов часто хвалився, що Радянський Союз дожене Сполучені Штати за рівнем промислового виробництва до 1970 року, а до 1980-го пережене і залишить далеко позаду. Лідерство СРСР у космосі, супутник і проби місячного ґрунту додавали цим заявам правдоподібності»²⁰⁶.

1961 року Радянський Союз почав купувати зерно

²⁰⁶ “Народное хозяйство СССР/1960/Сельское хозяйство” <[http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.](http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.;)>; Robert W. Gibson, “Reporter Returns: Soviet Life: Big Changes since 1960,” *Los Angeles Times*, April 17, 1986.

за кордоном, особливо в Канаді, щоб покрити внутрішній дефіцит. Наступного року перебої з харчами і підвищення цін на м'ясо й молоко спричинили масові протести по всій країні. У місті Новочеркаську Ростовської області страйк робітників перетворився на бунт. Хрущов відправив на місце делегацію, у складі якої був Олександр Шелепін, секретар ЦК партії і до недавня голова КДБ, але чиновникам не вдалося зняти напруження. Московській делегації довелося тікати від розлючених робітників, після чого солдатам наказали відкрити вогонь – загинуло понад два десятки протестувальників. Хрущов не збирався робити поблажки. Сотні людей було засуджено, сімом винесли смертний вирок і розстріляли. Про новочеркаські події заговорили тільки наприкінці існування СРСР²⁰⁷.

Інґе Поль на собі відчула усі радості радянського побуту та пропагандистську брехню і скаржилася чоловіку на нестачу продуктів у магазинах, зокрема картоплі. Антирадянськими настроями ситий не будеш, а якісні продукти завжди в дефіциті. «Ти не дурна людина, – казала Інґе чоловікові. – Як ти можеш всерйоз ставитися до всього цього?» Він розумів, що правда на боці дружині. «Ти ще прийдеш до себе. Усе це зовсім інакше, ніж ти собі вбив у голову», – казала Інґе. Під

²⁰⁷ “Растрелянный город”, *Труд*, 2 июля 2007 <http://www.trud.ru/article/02-06-2007/116699_rasstreljannyj_gorod.html>.

впливом Інґе Богдан почав порівнювати СРСР не тільки із Заходом, а й із нацистською Німеччиною. Чекісти дали Сташинському біографію Вільгельма Канаріса, начальника військової розвідки при Гітлері. Прочитавши книжку, він дійшов думки, що між спецслужбами нацистів і комуністів не було різниці. Потім він згадуватиме: «У розмовах з моєю дружиною ми дійшли переконання, що в загальному немає різниці між ґестапо і тим, що діється тут. Ґестапо можна порівняти з Комітетом державної безпеки»²⁰⁸.

КДБ навряд чи сподобалися б такі порівняння, тому Богдан робив усе, щоб розмови з Інґе лишилися між ними. Переїхавши у службову квартиру, Богдан одразу перевірів її на «жучки». Обдивився кожен кут і всю електропроводку, але нічого не знайшов. Якраз тоді шпигунська війна нагадала всьому світові про довгі вуха КДБ. Наприкінці травня 1960 року, намагаючись нівелювати радянську пропаганду після скандалу з «У-2», американський представник в ООН Генрі Кебот Лодж-молодший продемонстрував членам Ради безпеки «жучка», знайденого у дерев'яному макеті Великої державної печатки США, яку презентували американському послу в СРСР Аверелу Гаріману від імені радянських дітей ще 1946 року. Печатка роками висі-

²⁰⁸ Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 227; Anders, *Murder to Order*, p. 70.

ла прямо в кабінеті посла у Спасо-хаусі, перш ніж прослушку виявила служба безпеки посольства. Лодж заявляв, що понад сотню подібних пристроїв виявили в американських посольствах у Радянському Союзі і в Східній Європі²⁰⁹.

Сташинський прекрасно знав, що КДБ спроможний прослуховувати кого завгодно, але не був у цій справі спеціалістом і міг знайти щось тільки випадково. Такий випадок і стався десь через два місяці після переїзду у квартиру. Виявилось, що у квартирі вони живуть не одні – до їхньої компанії долучилися постільні клопи-блощиці. Наприкінці липня Інґе всерйоз взялася за непроханих гостей. Почистивши все і вся, вона попросила Богдана зняти зі стіни картину. За нею і виявилось основне гніздо блощиць. Богдан взявся їх душити, аж одна блощиця втекла у щілину між шпалерами. Він відшарував від стіни фрагмент шпалери – і серце його забилося частіше: два проводки за шпалерами вели через дірку в стіні у сусідню квартиру. Богдан зрозумів, що це не просто електропроводка, було зрозуміло, що їх прослуховують. Блощиці на цьому фоні здавалися дрібницею.

«Це відкриття мене, звичайно, цілком приголомши-

²⁰⁹ Peter Grier, "Cleaning the Bug House," *Air Force Magazine*, September 2012 <<http://www.airforce-magazine.com/MagazineArchive/Pages/2012/September%202012/0912embassy.aspx>>.

ло, але я не міг нічого змінити, – згадував Богдан. – Моя дружина лише співчутливо дивилася на мене. Я мовчав і взагалі нічого не казав». Їм вистачило обережності не засвітити знахідку розмовою про неї. На політичні теми вони воліли говорити поза квартирою. Але ж не виходити на вулицю щоразу, коли хочеш поговорити, тож подружжя згадувало вдома дефіцит продуктів і похмуре життя в Радянському Союзі. «Найкраще було б поїхати назад до Берліна... але це була думка без слів», – згадував Богдан ті часи.

Він гнав від себе похмурі думки: «Я відкрив кабель і сказав собі: може, тут нема мікрофона, може, це лише страх? Я не хочу, щоб було так». Коли до них завітав Богданів куратор Сергій Саркісов, Інґе спитала його, що за проводи у їхній квартирі. Богдан був зв'язаний свого роду військовою дисципліною, і вони вирішили, що незручне запитання чекістам поставить Інґе. Саркісов зіграв у здивування і сказав, що не знає, але напевно це телефонний провід. Він пообіцяв розібратися й повідомити Сташинському, але нічого не зробив. Під час наступної зустрічі Інґе знову спитала про це, але Саркісов відповів, що людина, яка може знати деталі, зараз у відпустці і треба почекати.

Чекати подружжя не хотіло. Вони були дуже роздратовані тим, що КБД підслуховує приватні розмови, і намагалися з'ясувати все якомога швидше. Богдан пока-

зав проводи електрикам, які лагодили щось у будинку, але ті нічим не допомогли. Тоді він вирішив розібратися сам і спробував знайти мікрофон: приєднав цей провід до магнітофона і почав ходити по кімнаті, рахуючи вголос. Голос на записі лишився, але мікрофона він так і не знайшов. Техніки КДБ знали свою справу. Судячи з того, що чекісти не стали прибирати кабель навіть після того, як Богдан його знайшов, вони хотіли й далі слухати, що відбувається у квартирі. Невдовзі Богдан остаточно переконався, що їх прослуховують: якимось куратор зауважив, що він потрапив під вплив дружини, а не навпаки.

«Тепер я цілком добре зрозумів, з ким я співпрацюю», – розповідатиме Сташинський. Настав день, про який міряла Інге – він протверезів від радянських ілюзій. Але сталося це надто пізно, до того ж у Москві²¹⁰.

22. Плани міняються

Кур'єр КДБ був у доброму гуморі і, протягуючи листа Інге, сказав: «Танцюйте». Він привіз звістки від німецьких родичів дівчини, переконаних, що вона з чоловіком живе в Польщі, – на конверті значилася їхня

²¹⁰ Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 217, 229–30; Anders, *Murder to Order*, pp. 70–71.

варшавська «адреса». Інґе російських звичаїв не знала, та й настрою жартувати не було. Конверти було розпечатано, але кур'єр жартома сказав, що не мав часу читати, і спитав, що пишуть.

«Я не міг стриматися і різко спитав його, що це має означати. Це ж наші листи, – згадуватиме Сташинський. – Він сказав, що листів не відкривав, вони вже в такому вигляді прийшли з Польщі. Я сказав, що коли справа піде так далі, то буду змушений вжити якихось заходів. Війна скінчилася сімнадцять років тому, і я не можу допустити, щоб мої листи хтось відкривав. Коли справа піде так далі, я цілком припиню листування або поскаржусь». Така бурхлива реакція спантеличила кур'єра. Інґе й Богдан було дуже розгнівані: спочатку прослуховування, тепер перлюстрація. Вони не збиралися цього терпіти й поскаржилися Богдановому начальству.

Повернувшись з відпустки і дізнавшись про цей випадок, Сергій Саркісов намагався заспокоїти Сташинських. Але його пояснення і запевняння звучали плутано. З одного боку, він казав, що КДБ повністю довіряє Сташинському; з іншого, визнав, що листи відкрили у Польщі за наказом комітетчиків. Куратор сказав, що вся іноземна кореспонденція підлягає цензурі, і він сам, мовляв, не виняток, якби листувався з кимось в Європі. Тут він мав слушність. КДБ нікому не

довіряв ї, як всяка інша розвідка, намагався повністю контролювати своїх агентів. Після цього Сташинські отримували листи у заклеєних конвертах. Але перлюстратори працювало недбало або просто погано знали німецьку. Подружжя не могло не помітити, що іноді листи приходять у неправильних конвертах. Саркісов валив усе на німецьку й польську владу, на них КДБ, мовляв, управи не має²¹¹.

Блощиці у квартирі, прослушка під шпалерами, розпечатані конверти – Богдан з Інґе були раді взяти паузу й відпочити від Москви на селі, подалі від КДБ і чужих вух. Наприкінці серпня вони вирішили поїхати в Богданове рідне село Борщовичі піді Львовом. Богдан хотів познайомити молоду дружину зі своєю родиною: батьком, матір'ю і двома сестрами. Але сказати легше, ніж зробити. Начальство не хотіло, щоб Інґе зустрічалася з Богдановою сім'єю або дізналася його справжнє ім'я. Богдан проігнорував застереження комітету і наполіг на поїздці. Вони провели в Борщовичах майже місяць і повернулися в Москву наприкінці вересня. Богдан сказав родичам і сусідам, що зустрівся з Інґе у Москві, де вона нібито вчилася. Вони закохалися й одружилися. Інґе справила сильне враження на місцевих жінок – елегантно одягнена іноземка,

²¹¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 230–31; Anders, *Murder to Order*, p. 71.

що завоювала серце їхнього симпатичного сусіда, викликала заздрість. «Я пам'ятаю, як Богдан приїжджав додому зі своєю жінкою, – згадувала потім сусідка його батьків. – Німкеня була високою, стрункою, з короткою зачіскою. Як нині бачу: на ній суконка в горошки, широкий пояс із бляшкою. Вона цікавилася всім, але нічого не розуміла, Богдан усе перекладав»²¹².

Стосунки Богдана з родиною не були безхмарні. Родина й сусіди були вражені, коли Богдан, студент львівського педінституту, почав працювати на КДБ. Родина, що спочатку підтримувала його харчами в напівголодному місті, перестала це робити й припинила стосунки з сином і братом. Коли НКВД почав арештовувати в селі людей, пов'язаних з підпіллям, підозри впали на Богдана. Він запевняв, що нікого не зраджував, але йому ніхто не вірив. Родичі заарештованих покладали вину не тільки на Богдана, а й на всю його сім'ю. Колись авторитетна родина стала ізгоєм. Їх погрожували вбити, Сташинські не наважувалися виходити з дому потемну й забили вікна дошками. Чекістська кар'єра завела Богдана у Львів, потім у Київ, і він нічим не міг зарадити²¹³.

²¹² Леся Федів, «Він убив Бандеру», *Щоденний Львів*, 22 травня 2008 <<http://dailylviv.com/news/16349>>.

²¹³ Федів, «Він убив Бандеру»; Ігор Дерев'яний, «Розстріли в'язнів в червні–липні 1941 р. Як це було», *Українська правда* <<http://>

Та родина й не прийняла б його допомоги. Він надсилав їм гроші із Києві, але відповіді не отримував. Врешті-решт він надіслав сім'ї сердитого листа і написав, що одного разу вже врятував їх від в'язниці, але вдруге цього не робитиме. На відновленні контактів із сім'єю наполог київський куратор Сташинського: відправляючи його за кордон, комітет хотів чимось прив'язати його до рідних, щоб у разі чого мати важелі впливу на агента.

Сестри й батьки не хотіли його й бачити. Врешті-решт у січні 1954 року він відновив стосунки з родиною через старшу сестру Ірину. Вона сказала, що він може приїхати додому, але без благословення батька він на це не наважився. Батько погодився зустрітися і сказав, що дозволяє синові приїздити додому. Тільки тоді Богдан ризикнув з'явитися в рідному селі. Та його стосунки з родиною все одно були далекі від теплих. Сестра Марія не сказала йому ані слова. Мати спитала, чи справді він убив Маріїного жениха Івана Лабу, але Сташинський відповів, що не може про це говорити. Мати примирилася із сином, сказавши, що Лабу все одно рано чи пізно вбили б. Вони старалися про все забути.

Богдан розповідав, що працює на секретній радіолокаційній станції і не може приїздити часто. Батько

Сташинського, однак, знав, що насправді він працює в КДБ – він регулярно зустрічався з офіцером КДБ, який передавав гроші й листи від Богдана. Якось батько навіть попросив цього чоловіка допомогти сестрі Сташинського Ірині, з якою у Богдана були особливо близькі стосунки, придбати квартиру у Львові. Йому пішли назустріч. Згодом Ірина назве свою доньку Богданою, можливо, на честь брата.

Тепер у сім'ї були гроші, що викликало заздрість сусідів і сприяло чуткам, що їм платять за зраду односельців. Новина про вбивство Степана Бандери дійшла в Борщовичі через західні радіоголоси й чутки, але ніхто в родині й уявити не міг, що смерть символу опору радянській владі на совісті їхнього Богдана²¹⁴.

Родина Сташинських не була в захопленні від шлюбу сина з Інґе, невістка, яка не говорила ні російською, ні українською, їм не сподобалася. Але нема куди

²¹⁴ Старший лейтенант Музика, Агентурная заметка, 2 февраля 1954 г., Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 2, л. 7–8; “Сводка 1 по объекту ХП-41, 27 января 1954 г., там же, т. 2, л. 13–43; Звіт Сташинського про відвідини родини, 24 червня 1954 р., там само, т. 2, арк. 246–224; Старший лейтенант Николаенко, “Оперативная заметка”, 5 ноября 1955 г., там же, т. 5, л. 174–175; Подполковник Будницкий полковнику Деймону, 2 июня 1960, там же, т. 6, л. 161. “Той самий Богдан”, 14 жовтня 2010 <<http://e2.expres.ua/article/1245>>; Юрій Луканов, “Три любові Степана Бандери. Сценарій документального телевізійного фільму” (1998) <http://www.oocities.org/yuriylukanov/start_files/dorobok/dorobok01.htm>; *Московські вбивці*, с. 143.

дітися. У селі їх приймали гостинно. Сусіди Сташинських згадували, що Богдан з Інґе багато часу проводили в саду. Ще вони з'їздили до Львова. Там Інґе мало сподобатися більше, ніж у Москві, – львівська архітектура, ратуша, площа Ринок могли нагадати їй рідну Німеччину. Не рахуючи двох передвоєнних років, польський, а до того австрійський Львів жив під радянською владою тільки з 1944-го, і тільки після війни, яка забрала поляків і євреїв, він став суто українським містом.

Радянські екскурсоводи підкреслювали давньоруське коріння міста, його українське минуле і нібито сильний зв'язок з Росією. Неодмінно завважували, що на початку XVIII століття у Львові побував Петро I – він вів переговори з польською шляхтою, щоб зібрати союз проти Карла XII. Українці справді віддавна жили у Львові, але більшість людей, яких Інґа бачила на вулицях у серпні–вересні 1960 року, перебралися в місто з довколишніх сіл після війни. Богдан Сташинський – один із десятків тисяч селян, які приїхали до Львова у пошуках освіти й кращої роботи. Це було місто його молодості, тут наприкінці 40-х років він вступив до педагогічного інституту. Дві його жертви також провели у Львові юні роки: Степан Бандера вивчав лісове господарство, а Лев Ребет і його дружина – право. Богдан цього не знав, а якби й знав, то не міг сказати Інґе –

вона гадки не мала, що робить її чоловік у КДБ²¹⁵.

Гуляючи вулицями старого міста й садками Борщовичів, подружжя вільно говорило про майбутнє – прослушки тут не було. Інґе чекала дитину. Цей факт від КДБ вони приховали, але невдовзі доведеться повертатися в Москву, а там цього не сховаєш. Тіло рано чи пізно викаже секрет (дитину зачали, ймовірно, наприкінці липня, коли подружжя знайшло загадкові проводки), крім того, у квартирі працювала прослушка.

Через день після повернення Сташинських-Леманів з України Сергій Саркісов порушив це питання. Він почав здалеку, нагадавши, що в їхній ситуації не може бути секретів від начальства, навіть якщо йдеться про особисте. Богдан зрозумів це як натяк: КДБ знає про вагітність, тож він «добровільно» повідомив новину. Здивування чекіст не виявив і сказав, що народження дитини може все змінити. Саркісов із притиском спитав, чи не хочуть вони зробити аборт.

Та Інґе й Богдан хотіли цю дитину. Саркісов не заперечував, але цим справа не закінчилася. «Пізніше він висловився ясніше. Хоч не у формі наказу, але все ж досить чітко він сказав, що було б краще, коли б моя дружина погодилася зробити аборт», – згадував Сташинський. Подружжя не збиралося цього робити, але

²¹⁵ Юлія Когут, “Львів у стратегічних планах російського царя”, Travel Lviv. Тури по Львову <http://travellviv.com/uk_statti_petro1.html>.

змінило тактику – ставити незручні питання почав Богдан. Він, як завжди, почав із пояснень, чому пропозиція КДБ добра в принципі, але неможлива на практиці. Інґе, мовляв, мала проблеми з вагітністю раніше, і лікар сказав, що їй доведеться робити операцію, якщо вона захоче народити. І от несподівано вона завагітніла, і вони дуже задоволені, що обійшлося без медичного втручання. У такій ситуації вони не хочуть ризикувати й робити аборт. Саркісов відмовився від ідеї аборт, але запропонував подружжю віддати дитину в дитячий будинок, запевнивши, що віддати дитину країні – це велика честь. Вони сказали рішуче «ні». Врешті-решт комітет поступився, і їм дозволили народити²¹⁶.

Сташинські опиралися і на якийсь час досягли свого, але Богдан невдовзі помітив, що ставлення начальства до нього починає мінятися. Уроки німецької припинилися – Ельвіра Михайлівна, репетитор з німецької історії, географії й етикету, раптом кудись зникла. Саркісов сказав, що її відправили на Захід. Сташинському не було що робити, крім як завершити кілька перекладів, замовлених комітетом. Богдану казали, що його вивчать на перукаря, і разом з дружиною вони зможуть відкрити свою справу на Заході. Але те-

²¹⁶ Див.: Anders, *Murder to Order*, pp. 71–72; “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 231–232;

пер припинилися постійні розмови із Саркісовим про їхнє майбутнє на Заході, вони більше не говорили про «легенду», яку агенти мали твердо засвоїти в найменших деталях. Коли у вересні 1960 року київські чекісти спитали московське начальство, чи переслати у столицю особову справу Сташинського, їм відповіли: хай поки що лежить у вас. Знадобиться вони чи, мало стати зрозуміло в середині жовтня. Існувала ненульова ймовірність, що справу доведеться здати в архів²¹⁷.

Богдан дізнався, що його статус у КДБ змінився, коли 3 грудня 1960 року, майже через рік після аудієнції в Шелепіна, куратор привів його на зустріч з іншим важливим чоловіком, який відрекомендувався Володимиром Яковичем, начальником відділу на Луб'янці. Насправді генерал-майор Володимир Якович Баришніков був заступником начальника управління «С» Першого головного управління КДБ. Створене 1957 року, це управління опікувалося нелегальною зовнішньою розвідкою. Його першим керівником був Олександр Коротков, майбутній голова апарату КДБ у Карлсхорсті, який повідомив був Богдану про нагородження орденом Червоного Прапора.

²¹⁷ Полковник В. Павлов, начальник специального отдела Первого главного управления КГБ УССР – полковнику Савчуку, начальнику Первого главного управления КГБ УССР, 1 октября 1960, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 6, арк. 163.

Впливовий співрозмовник Богдана був чоловіком приземкуватим, нижчого за середній зросту й мав на вигляд свої шістдесят років. Перед революцією він закінчив німецьке комерційне училище в Петрограді, наприкінці 20-х пішов служити в розвідку і уславився під час війни радіограм з абвером – прогрес у технологіях відкривав нові можливості. До Баришнікова з повагою ставилися у чекістських колах, він мав репутацію людини з науковою жилкою. Підлеглі запам'ятали, що він постійно нависав над заваленим паперами столом, – Баришніков був короткозорий, але відмовлявся носити окуляри²¹⁸.

Привітавшись зі Сташинським, Баришніков почав розмову у звичній м'якій манері. Спитав, як Інґе, чи справляється з новим життям і дефіцитом продуктів. Богдан розумів, звідки ростуть ці питання, але вирішив зробити добру міну і сказав, що жодних проблем нема. Він запевнив Баришнікова, що їм подобається жити в Москві і вони призвичаїлися до місцевого асортименту. Баришніков змінив тему. Зважаючи на близькі зміни в родині Сташинського, деякі робочі моменти слід організувати інакше: «Ви тривалий час вели життя во-

²¹⁸ “Барышников Владимир Яковлевич”, в кн. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности*, с. 182–183; Дмитрий Тарасов, *Большая игра* (М., 1997), гл. “У истоков Большой игры”, < http://militera.lib.ru/h/tarasov_dp/01.html >.

лоцюги і не мали ніколи постійного осідку. Тепер ви одружилися, матимете дитину, і, зрозуміла річ, коли вже буде дитина, ви повинні мати стале помешкання, де ви могли б постійно жити».

КДБ або відклало, або скасувало намір відрядити їх з Інгою закордон – жити вони мали в Москві. Баришніков запевнив, що Сташинському не доведеться думати про гроші: КДБ платитиме йому зарплатню 2500 рублів, і він матиме змогу продовжити навчання.

Богдан відреагував спокійно, але далі розмова повернула на гірше. Баришніков заговорив про плани Сташинських провести Різдво у Східній Німеччині з родиною Інґе. До поїздки все було готове, Богдан з куратором навіть купили подарунки для родини й замовили квитки. Подружжя також підготувалося провести якийсь час у Варшаві, щоб Інґе ознайомила з польською столицею і за святковим столом у Дальгові змогла відповісти на питання про тамтешнє життя. Богдан сподівався дістати остаточний дозвіл на поїздку від старшого чекіста, імені якого куратор не називав. Тепер йому сказали таке: «Ми пообіцяли вашій дружині, що вона може без труднощів їхати і може затриматися також у Варшаві. Але вас ми не можемо пустити до Берліна». Богдан був шокований. Найгірші сподівання ставали реальністю.

Перед зустріччю він не виключав, що КДБ дізнав-

ся про їхнє з Інґе ставлення до радянського режиму і можуть бути неприємності. Богдан не сказав про свої відчуття дружині, сподіваючись, що все буде добре, принаймні він якось викрутиться. Але слова Баришнікова все сильно ускладнили: генерал розповів, що, за повідомленням джерел КДБ, в американській і західнонімецькій розвідці почалося розслідування загибелі Бандери й Ребета і Сташинського можуть викрити, якщо він повернеться до Берліна. Показуватися в місті, де нема чіткого кордону, небезпечно, але в майбутньому він зможе їздити до Західної Німеччини, оминаючи Берлін, сказав Баришніков. Без дружини, яка, природно, захоче побачити батьків і в такий спосіб може підставити Сташинського. «Він хотів нас розлучити, – згадував Сташинський, – вся ситуація змінилася»²¹⁹.

Зустріч закінчилася. Богдан мав про що думати. Слова Баришнікова не залишали сумнівів, що КДБ хоче когось одного, Богдана або Інґе, лишити в Москві заручником. Чекісти відпускали Інґе в Берлін і розраховували, що кохання змусить її повернутися. Комітет був готовий відправити Богдана на Захід після народження дитини, сподіваючись, що він з любові до родини не втече з СРСР. Баришніков намагався перетво-

²¹⁹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 232–233; Anders, *Murder to Order*, p. 72; Steele, “Assassin Disarmed by Love,” in Dulles, *Great True Spy Stories*, p. 433.

рити проблеми зі Сташинським – його любов до німкені Інґе й народження дитини – на козир КДБ. Мозок Богдана свердлила й інша думка: вони йому більше не довіряють. Він був не тільки виконавцем, а й свідком злочинів КДБ за кордоном; Богдан добре знав, що КДБ може зробити з небажаним свідком. Невже їх з Інґе підозрюють? Невже їхні життя в небезпеці?

«Я мусив враховувати можливість, що з нами обома щось трапиться, – згадував Богдан. – Після розмови з генералом [Владіміром] Яковлєвічем я подумав, що треба попередити дружину, що з нею може щось трапитися. Так само й зі мною. Я розумів, що треба на щось зважитися. Я мусів вирішити, що робити. Інших варіантів для мене не лишалось».

Але що саме він міг зробити в тих обставинах? Наладити стосунки з КДБ? Втекти на Захід? Богдан дедалі більше боявся за їхні життя, і перший варіант поступово відпадав. Другий теж був малореалістичним – КДБ не відпускав його з країни. Попереду була безвихідь²²⁰.

23. Новий рік

Куранти на Спаській вежі відбили дванадцять – по-

²²⁰ Anders, *Murder to Order*, p. 61, 73; “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 233.

чався новий рік і нове десятиліття. В останній день 1960 року, готуючи святковий новорічний стіл, Богдан та Інґе Сташинські гадали, що він принесе їм, двом приреченим, які намагаються втекти з пастки. По телевізору Хрущов випромінював ентузіазм й обіцяв світле майбутнє. Через чотири місяці Радянський Союз відправить у космос першу людину, у серпні – другу. Країна вела перед у космічних перегонах зі Сполученими Штатами.

Виголошуючи тост перед радянською елітою і дипломатичним корпусом на новорічному прийнятті в Кремлі, Хрущов відзначав, що в радянсько-американських відносинах починається нова епоха. Він сподівався, що початок їй відкриє Джон Кеннеді, сенатор від штату Массачусетс, який на президентських виборах переміг республіканця Ричарда Ніксона, опонента Хрущова по кухонних дебатах 1959-го. «Під час виборчої кампанії містер Кеннеді сказав, що якби він був президентом, то перепросив би у Радянського Союзу», – заявив Хрущов. Він мав на увазі інцидент з «У-2» у травні 1960-го. Хрущов вважав, що посприяв перемозі Кеннеді, відхиливши прохання республіканської адміністрації до президентських виборів відпустити пілота «У-2» Гарі Пауерса і ще двох американських пілотів, збитих над Баренцовим морем через кілька місяців. «Ми віримо, що, голосуючи за містера

Кеннеді і проти містера Ніксона, американський народ висловив незгоду з політикою холодної війни і погіршенням міжнародних відносин», – заявив Хрущов²²¹.

Паризькі переговори з Ейзенхауером не відбулися попереднього року через реакцію СРСР на інцидент з «У-2», і Хрущов покладав великі надії на зустріч з новим американським президентом. В основі хрущовських розрахунків на покращення стосунків з американцями стояв розділений Берлін. Якось Хрущов порівняв Берлін з «яйцями» Заходу – варто їх стиснути, як Сполучені Штати закричать. Але тепер здавалося, що Східний Берлін перетворився на тестикули Радянського Союзу. І стискав їх не так Захід, як звичайні громадяни Східної Німеччини – вони масово тікали із соціалістичного раю через єдину діру в залізній завісі. Соціалізм втрачав обличчя, а східнонімецька економіка сотні тисяч молодих, освічених і мотивованих людей. Хрущов розраховував на сприяння Кеннеді і хотів задраїти пробоїну в кораблі східноєвропейського комунізму²²².

Пробоїна, яка так непокоїла радянське керівництво, була для Інґе й Богдана останньою надією. Інґе спер-

²²¹ Frederick Kempe, *Berlin 1961: Kennedy, Khrushchev, and the Most Dangerous Place on Earth* (New York, 2011), pp. 6, 9.

²²² David Reynolds, *One World Indivisible: A Global History since 1945* (New York, 2000), p.134.

шу не могла зрозуміти, чому КДБ не відпускає її чоловіка, і він вирішив розповісти їй усю правду, зокрема й про те, що він робив у Німеччині. Це рішення далось йому непросто. Богдан багато думав, чи розповідати Інґе про вбивства, і вирішив, що не треба, – їй же безпечніше, якщо вона нічого не знатиме. Розповісти дружині всю правду він не наважувався. Але тепер ситуація кардинально змінилася. Після зустрічі з генералом Баришніковим Богдан вважав, що життя Інґе в небезпеці, хоч вона нічого й не знала про його роботу в Західній Німеччині. Він відчував дедалі більший психологічний пресинг. Сташинський надто довго жив сам на сам із відчуттям провини, і тепер йому здавалося, що, якщо він розкаже Інґе правду, вона зрозуміє й допоможе йому²²³.

Інґе була шокована, але Богдан не помилився у своїх сподіваннях. Дівчина була людиною глибокоморальною і не відвернулася від нього. Він відчув колосальне полегшення, що не треба більше ховатися із секретами й почуттям провини. Коли Інґе й Богдан хотіли наодинці, без вух чекістів, поговорити, вони йшли на вулицю. Але в Москві стояла холодна зима, а Інґе була на шостому місяці вагітності, тому подружжю довелося спілкуватися записками. Вони сідали поруч із

²²³ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 210, 226; Anders, *Murder to Order*, pp. 72–73.

блокнотами й писали. Єдине майбутнє, яке їм тоді уявлялося, – Захід. Основна перешкода – КДБ і заборона Богдану на виїзд. Вони мусили знайти вихід із країни, яка відгородилася від Заходу не однією, а двома залізними завісами. Друга стояла між Радянським Союзом і Східною Європою, виїхати туди було так само важко, як і до Західної²²⁴.

Інґе відмовлялася їхати до Берліна сама. Подружжя думало, як натиснути на комітет, щоб їм дозволили поїхати удвох, і вирішило тягнути час. Не маючи змоги провести Різдво у Східному Берліні з родиною Інґе, вони вирішили провести його з Богдановою сім'єю в Україні. Сташинські святкували Різдво за православним календарем 7 січня, тобто уже в 1961 році. Для Богдана ця різдвяна поїздка додому дуже відрізнялася від минулорічної різдвяної подорожі додому, після нагородження орденом. Тоді за ним їхали скоєні гріхи, але він був повен оптимізму – кар'єра йшла вгору, і він отримав попередній дозвіл начальства одружитися з коханою дівчиною. Тепер вони були одружені, Інґе чекала на їхню першу дитину, але над кар'єрою Богдана і їхнім спільним життям громадилися хмари.

Це домашнє свято мало для Богдана особливе значення. Якщо їхній план утекти на Захід спрацює, то більше Різдва в родинному колі вони не святкувати-

²²⁴ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 233.

муть. Вони назавжди втечуть із Радянського Союзу, знайдуть притулок на Заході і ніколи більше не контактуватимуть з Богдановою сім'єю, щоб їх не вистежили агенти КДБ. Сташинський сфотографував дружину разом з членами своєї родини, окремо зняв сестер Марію й Ірину – на фотографіях добре видно овал їхніх облич і характерні для Сташинських носи, вони ніби соромляться себе й натужно посміхаються. Сестри одягнуті в однакові плаття – явна ознака дефіциту в країні, яка скоро здивує світ першою людиною в космосі, а гагарінська посмішка стане своєрідною емблемою Радянського Союзу.²²⁵

Як і минулого разу, коли подружжя приїхало у село восени 1960 року, подружжя скористалося відсутністю КДБ, щоб обговорити плани на майбутнє. Спочатку вони думали піти до посольства НДР у Москві по візи, але потім відкинули цю ідею. Радянський кордон контролював КДБ, а не східні німці. Відтак вони розробили інший план. Богдан розраховував на особисте знайомство з Олександром Шелепіним; можливо, шеф КДБ відпустить його слідом за Інґе у Східний Берлін. А звідти вони втечуть через Західний Берлін до Західної Німеччини. Богдан під іменем Йозеф Леман просить політичного притулку. Спершу Інґе була про-

²²⁵ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 218; фото сестер Сташинського у додатку до тому, після с. 695.

ти того, щоб звертатися безпосередньо до Шелепіна. «Моя дружина вважала, що це непорядно, – згадував Богдан. – Вона казала: ми підемо до нього, він дасть нам дозвіл, і тоді ми зникнемо. Він матиме неприємності». Богдан же не вважав це серйозним контраргументом і пропонував ставитися до КДБ так, як комітет ставився до них. Врешті-решт Інґе погодилася²²⁶.

Повернувшись у Москву, вони пішли на Луб'янку, щоб записатися до Шелепіна, але далі чергового зайти не вдалося. Богдан пояснив свою ситуацію черговому і попросив особистої зустрічі з головою КДБ. Натомість його завели в кімнати, де стояла скринька для особистих листів Шелепіну. Похід закінчився цілковитою невдачею. І з Шелепіним Богдан не зустрівся, і погіршив стосунки з безпосереднім начальством, яке в тіні спостерігало за маневрами агента. Якихось нових перешкод не виникло, але головна проблема лишалася: Інґе могла їхати у Східний Берлін, Богдан – ні.

Сташинські вирішили змінити тактику. Інґе погодилася їхати до Берліна сама. КДБ дозволяв їй коротку поїздку до батьків, але подружжя домовилося, що вона лишиться там до народження дитини – вони хотіли, щоб малюк мав східнонімецьке громадянство. В ідеалі Інґе й дитина більше не повернуться в Москву. А щойно Богдан знайде спосіб приєднатися до них у

²²⁶ «Процес у Карлсруге,» *Московські вбивці*, с. 234.

Берліні, – усі троє втечуть на Захід. Під час поїздки до Західної України й впродовж кухонного листування вдома подружжя розробило план втечі на свободу.

На першому етапі Інґе мала продовжити перебування у Східній Німеччині, покликаючись на проблеми з вагітністю. Випадок у Москві допоміг їм придумати правдоподібне прикриття. Перед поїздкою у Берлін Інґе ходила до лікаря: вона підняла щось важке й відчувала після цього біль. КДБ знало про цей візит. Сташинські вирішили, що невдовзі по приїзді у Східну Німеччину Інґе сходить до лікаря і, покликаючись на ускладнення після московського випадку, попросить довідку, що їй протипоказано довгі подорожі.

Другий етап плану – викликати Богдана, оскільки їй, мовляв, важко самій із дитиною у Берліні і потрібна допомога чоловіка. Вони знову сподівалися на Шелепіна. Якщо вийти на нього не вдасться у Москві, то, може, це буде легше зробити з Берліна. Інґе мала написати листа голові КДБ і послати його через радянське посольство у Східному Берліні. Подружжя справедливо розраховувало, що листи з-за кордону здобувають більше уваги. Якщо Шелепін на них не зважить, – а Богдан припускав, що це найімовірніший результат, – то Інґе спробує вийти на американців з допомогою фрау Шаде, приятельки її батька. Мовляв, її чоловік працював у КДБ, розійшовся у поглядах з

начальством, хоче втекти на Захід і просить допомоги в обмін на інформацію про КДБ²²⁷.

Богдан вирішив так: якщо Шелепін йому не допоможе і не вийде попросити політичного притулку під іменем Йозеф Леман, то він перейде на бік ЦРУ і в обмін на безпеку й прикриття розповість усе, що знає про комітет. Подружжя напружено думало. Інґе й Богдан домовилися про час і місце, де американці зможуть вийти на Сташинського в Москві, якщо приймуть його пропозицію. Точний день зустрічі Інґе мала погодити з американськими агентами, на яких вона збиралася вийти в Західному Берліні. Якщо їй чомусь не вдасться сконтактуватися з американцями, вона повернеться до Москви. У такому разі Сташинський збирався вийти на американську або західнонімецьку розвідку, коли його зашлють на завдання за кордон.

Подружжя домовилося про систему таємних кодів у листах, адже було зрозуміло, що їх читатимуть кадебісти. Шелепіна вони називали «дорогий бог». Надіславши через посольство листа Шелепіну з проханням дозволити чоловікові приїхати до неї в Берлін, Інґе мала написати Богдану, що «порізала палець». А якщо це нічого не дасть і треба буде шукати виходу на американців, Богдан порадить дружині «підти до

²²⁷ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 234; Steele, “Assassin Disarmed by Love,” p. 433; Anders, *Murder to Order*, p. 73.

кравчині». Усього вони домовилися про два десятки кодових слів, щоб тримати одне одного в курсі подій. Зокрема про фрази на випадок тиску КДБ на Богдана або якщо його переселять в іншу квартиру. Підготувавшись, Богдан сказав куратору, що Інґе готова їхати у Берлін сама. Начальство зітхнуло з полегшенням: ну, нарешті подружжя зрозуміло, що найкраще дотримувати порад та інструкцій.

31 січня 1961 року Богдан посадив Інґе в Шереметьєво на літак у Східний Берлін. У двох валізах вона везла майже все їхнє майно. Богданові лишилися найнеобхідніші в побуті речі і надія, що вони незабаром зустрінуться в місті, де нема кордонів²²⁸.

24. Телефонний дзвінок

За кілька днів до від'їзду Інґе Богдан Сташинський уперше за багато років отримав справжній документ. У паспорті, виданому московською міліцією 26 січня 1961 року, стояло його справжнє ім'я, місце й дата народження: *Сташинський Богдан Миколайович*, 4 листопада 1931 року, село Борщовичі Львівської області. Паспорт йому видали для вступу до Московського педагогічного інституту іноземних мов, де він мав учи-

²²⁸ Anders, *Murder to Order*, pp. 73–74.

ти німецьку й англійську мови. Колишній куратор Сташинського полковник Деймон особисто передав новому куратору капітану Саркісову документи й заліковку Сташинського часів навчання у Львівському педінституті²²⁹.

У комітеті Богдану видали потрібну для вступу характеристику. Документ підписав директор секретного дослідного інституту, там було сказано, що Сташинський числився на роботі з березня 1951-го – у цей рік він офіційно почав працювати в КДБ – по грудень 1960-го. Сташинського атестували як «чесного і добросовісного працівника», було згадано і про нагородження постановою Президії Верховної Ради СРСР від 6 листопада 1959 року абітурієнта орденом Червоного прапора «за успішну роботу з розробляння важливої проблеми». Ще кілька тижнів тому інформація про нагородження Сташинського становила державну таємницю, тепер це були просто конфіденційні відомості з особової справи: адміністрація педінституту, яка зарахувала Сташинського посеред навчального року, прекрасно знала, що він агент КДБ.

Богдан почав вивчати мови в березні 1961-го без

²²⁹ Полковник Деймон – генералу Барішникову, 14 января 1961, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 6, ф. 165; капитан Саркісов, “Перечень документов Сташинского Б. Н., полученных от т. Деймона (1 отдел Управления КГБ УССР), 23 декабря 1960, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 6, ф. 169.

обов'язкових вступних іспитів, скасованих для нього на прохання комітету. Посеред семестру він приєднався до групи студентів другого курсу. Раніше Сташинський опановував німецьку з першокласним репетитором і слухав радіозаписи з Німеччини, тепер же він вивчав мову у складі порівняно великої групи студентів. Деякі викладачі ніколи не бували у країні, мовою якої мали володіти досконало. Комітету потрібно було, щоб їхній агент отримав диплом про вищу освіту, а не вивчив мову. Підготовка Сташинського до нелегальних завдань на Заході припинилася, так само й розмови із Сергієм Саркісовим про роботу за кордоном і надійну шпигунську легенду²³⁰.

КДБ все ще мало плани щодо Сташинського, але вже іншого роду. Визнаючи його заслуги перед комітетом і державою, чекісти хотіли допомогти Богдану освоїтися в СРСР, випускати його за кордон ніхто не збирався. Сташинського, звісно, це не влаштовувало. Невдовзі по приїзді Інґе написала Богдану листа про складну вагітність. Як і було домовлено, вона сходила до лікаря й отримала медичну довідку про небажаність тривалих подорожей. Богдан, як і належало, доповів про це Саркісову і сказав, що Інґе зле почувалася перед від'їздом і, напевно, не зможе поверну-

²³⁰ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 234–235; фотокопії документів Сташинського див. у додатку після с. 695.

тися до народження дитини. Наприкінці лютого, вона написала, що порізала палець, – лист Шелепіну з проханням дозволити чоловікові поїхати у Східний Берлін відправлено. Лист «дорогому богу» Інґе надіслала через радянське посольство, і він дійшов Шелепіну напевно раніше, ніж паралельний лист Богданові, але тривалий час жодної відповіді від голови комітету не надходило.

КДБ, ймовірно, вивчав диспозицію. На Луб'янці ходили чутки, що в ситуацію зі Сташинськими втрутився Олександр Коротков. Генерал був проти поїздки Сташинського на Захід і пропонував створити йому оптимальні умови життя в СРСР, побудувати де-небудь дачу. На кінець березня відповідь дали. Саркісов повідомив Богдану, що Інґе написала листа Шелепіну з проханням випустити його у Східний Берлін. Прохання відхилили. Мало того, Саркісов попросив Богдана сказати дружині, щоб не докучала КДБ подібними листами. Богдан мусив погодитися. Іншого варіанта, крім американців, не лишалось²³¹.

Єдиний позитивний результат листа Інґе Шелепіну – начальство вирішило змінити Богдану куратора. Його стосунки із Саркісовим явно зайшли в глухий кут, і довіри між ними так і не виникло. Новим куратором розчарованого агента призначили підполковника

²³¹ Санников, *Большая охота* (2008), с. 17.

Юрія Александрова, він був старший і набагато впливовіший за Саркісова. Александров намагався бути зі Сташинським максимально чесним, наскільки це було можливо в тих умовах. Він сказав Богдану, що дізнався про напружені стосунки й непорозуміння і уповноважений все залагодити та забезпечити співпрацю в майбутньому. Він чітко дав зрозуміти, що добрі стосунки з комітетом в інтересах самого Богдана: вони, мовляв, пов'язані як голка з ниткою. Голкою, звісно, був комітет, ниткою – Сташинський.

Богдан був не проти зміни куратора. Він одверто сказав Александрову, що йому не подобається, що їх із дружиною прослуховують, відкривають їхні листи і явно не довіряють йому. І все це після того, що він зробив для комітету. Александров погодився і пообіцяв допомогти. Він також хотів, щоб Богдан написав Інґе і поквапив її повернутися до Москви. Александров навіть запропонував видати їй нові справжні документи для повернення в Радянський Союз. Як і з Богданом, КДБ не бачив причин далі маскувати особу Інґе.

Новий куратор Богдану сподобався, але він підозрював, що комітет невинно такий добрий: чекісти хотіли якомога швидше повернути Інґе. Він написав дружині, але порадив сходити до кравчині, а не у квиткову касу. «Нитка» шукала нової «голки», зробле-

ної у США²³².

Відіславши дружині листа із сигналом виходити на ЦРУ, Богдан провів кілька напружених днів. Раптом КДБ простежить за нею і виявить контакт із західною розвідкою? Як ЦРУ відреагує на її повідомлення? Як що оперативники ЦРУ погодяться зустрітися з ним у Москві, де гарантії, що їх не вистежать? У голові роїлися питання, а в серці панувала тривога. Кілька днів сумнівів і гризот змусили його зупинити всю справу. Він запанікував. У порушення всіх домовленостей і протоколів безпеки він зателефонував їй по відкритій лінії з Москви і сказав не йти до кравчині. Невдовзі Сташинський отримав з Берліна приємні новини.

31 березня 1961 року Інґе народила сина, хлопчика назвали Петером. Богдан дізнався про народження сина того ж дня з телеграми, яку Інґе відправила на явку КДБ у Москві: Ленінський проспект, 87, квартира 178. Інґе народила на місяць раніше від очікуваного терміну, можливо, позначився пережитий у Москві стрес. Богдан вирішив скористатися цією обставиною й попросити дозволу поїхати до дружини і сина в Берлін. Він звернувся до нового куратора підполковника Александрова, але йому відмовили. У телеграмі Інґе було сказано, що вони почуваються добре, крім того,

²³² “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 235; Anders, *Murder to Order*, pp. 75–76.

КДБ не збирався випустити Сташинського в Берлін.

Минула весна, почалося літо, Богданові листи ставали дедалі сумніші. Інґе зрозуміла, що доведеться повертатися до Москви – альтернатив нема. Шансів, що Богдану дозволять поїхати в Берлін, не лишилося. «Мої опікуни з Карлсхорсту, з якими я мусила мати постійний контакт, – згадувала Інґе, – дуже зраділи з моєї постанови і ще того самого дня повідомили про це Москву». На початку серпня Інґе почала готуватися до повернення в Москву. Плани життя на Заході довелися відкласти, а то й забути про них. Жінка не хотіла їхати на Захід сама й прагнула зберегти сім'ю. Отже, Москва²³³.

У вівторок ввечері, 8 серпня, до Богдана несподівано прийшов підполковник Микола Кравченко, один із двох чекістів, у компанії яких Сташинський у грудні 1959-го святкував нагородження орденом. Кравченко зайшов сказати, щоб Богдан зателефонував дружині в Берлін. Навіщо – підполковник не пояснював, очевидно, це було пов'язано з поверненням Інґе в Москву. Приватні телефони 1961 року були в столиці розкішшю, і люди часто заходили до інших без попередження, як оце Кравченко. А коли треба було подзвонити в інше місто, посилали наперед телеграму й домов-

²³³ Steele, "Assassin Disarmed by Love," p. 434; "Інґе Поль про свого чоловіка", *Московські вбивці*, с. 620–621; Anders, *Murder to Order*, p. 76.

лялися про час: людина йшла на переговорний пункт або на пошту й чекала на міжміський дзвінок через телефоністку. Кравченко сказав Богданові домовитися з Інґе про дзвінок на сьому вечора за центральноєвропейським часом, у Москві це була десята. У зазначений час Богдан був на поштампті²³⁴.

Новина, яку Богдан почув по телефону, прозвучала, мов грім серед ясного неба. Його чотиримісячний син Петер... помер. Богдан був шокований. Він так і не побачив свою дитину, навіть не зможе її поховати. Інґе хотіла, щоб він приїхав до Берліна. Про це вона вже попросила чекістів у Карлсхорсті. Богдан лише зміг їй сказати, що поговорить з начальством. Сташинський провів жахливу ніч. Наступного ранку він доповів про все своєму кураторові Юрію Александрову. Виявилося, що Александров про смерть дитини вже знав, але хотів, щоб Богдану про це сказала дружина. Очевидно, він дізнався про нещастя з телеграми, яку вчора Сташинському відправив батько Інґе. Тесть повідомляв про смерть дитини і просив Богдана приїхати в Берлін. Її принесли тільки наступного ранку.

По телефону співчуття Александрова звучали цілком щиро, він спитав, чим може допомогти. Богдан відповів, що хоче одного – поїхати в Берлін до дружини.

²³⁴ “Процес у Карлсруге”, “Інґе Поль про свого чоловіка”, *Московські вбивці*, с. 235, 621.

Безсонної ночі після дзвінка Інґе Богдан придумав хід, який міг відкрити йому дорогу до Берліна: зіграти на убитій горем дружині. Він сказав Александрову, що у стані відчаю вона може наробити яких-небудь дурниць, які зашкодять КДБ. Наприклад, звернеться до німецької влади, щоб чоловік міг приїхати до неї, і це засвітить їхню легенду. Александров відповів, що Інґе сама винна, – не треба було тягнути з поверненням у Москву, але пообіцяв поговорити з начальством²³⁵.

За кілька годин Богдан подзвонив куратору і почув добрі новини – йому нарешті дозволили їхати. КДБ не хотіло, щоб Інґе вчинила скандал у ситуації, яку чекісти повністю не контролювали. Ймовірно, рішення по Сташинському прийняли на найвищому рівні, можливо, сам Шелепін. (За кільканадцять років наступник Шелепіна Володимир Семичастний засуджуватиме його за те, що Сташинському дозволили виїхати з СРСР.) Богдану не терпілося поділитися новиною з Інґе, того ж дня вони поговорили по телефону – завтра або післязавтра вони побачаться, пообіцяв він дружині. Увечері Александров повідомив Сташинському, що для поїздки все готово. Він полетить у Німеччину не пасажирським рейсом, а військовим літаком наступного ранку. О п'ятій ранку Александров за ним

²³⁵ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 235–236; Anders, *Murder to Order*, p. 89.

заїде. Він попросив Богдана перед від'їздом здати всі документи і пропуски – летітиме він тільки з документами на ім'я Александра Крилова, як завжди.

На збори у давно омріяну путь лишалася одна ніч і та затьмарена жахливою подією. Сташинський так і не побачив сина, переживав за дружину, але іншої нагоди вирватися могло й не трапитися. Назад вони не повернуться, а спробують разом втекти на Захід. Сташинський завжди планував тікати зі старими документами на ім'я Йозефа Лемана. Всупереч інструкціям Александрова він взяв із собою паспорт на Лемана, дійсний до квітня 1970 року, і водійські права на це ім'я. Сташинський захопив ще радянський паспорт і студентський квиток педінституту іноземних мов – усе на його справжнє ім'я, а також характеристику, видану КДБ для вступу до інституту. У ній згадувався орден Червоного Прапора – доказ важливих службових завдань Сташинського. Сташинський був готовий не тільки втекти на Захід і попросити політичного притулку, а й назвати своє справжнє ім'я і розповісти про роботу на КДБ.

10 серпня о п'ятій ранку Богдан уже чекав під будинком на Александрова. Перед виходом він прибрав у квартирі і знищив список кодкових фраз для листування з Інґе. Виказати наміри Сташинського могли тільки документи на інші імена, які, всупереч інструкціям, він

захопив із собою. Сташинський ішов на ризик.

Александров приїхав вчасно. Він був явно задоволений відрядженням у Берлін: добові видавали у східнонімецьких марках, тож можна було привезти презенти й закупити дефіцитні товари. Дізнавшись, що Александров супроводжуватиме його в Берлін, Сташинський занервувався. Це зменшувало шанси на втечу і збільшувало ймовірність, що його спіймають. Він дав Александрову конверт із документами і паспортами, крім тих, що лежали в кишені. Про документи на Лемана і Сташинського Александров не спитав.

Вони поїхали на військовий аеродром під Москвою і кілька годин чекали на виліт. Сташинського шокували слова Александрова. Той сказав, що комітет розглядає дві версії смерті хлопчика. Перша: не обійшлося без американської або західнонімецької розвідки, які могли вбити дитину, щоб виманити Сташинського в Берлін і схопити його. Друга: до смерті сина якимось причетна Інґе, можливо, вона хотіла в такий спосіб викликати Богдана в Берлін після того, як попередні спроби не вдалися. Богдан не знаходив собі місця: після всього, що він пережив у КДБ, це була остання крапля. Невже ці люди справді думають, що мати може вбити дитину заради здійснення своїх бажань?!

Богдан перепитав: «Ви ж не стверджуєте, що моя дружина замордувала дитину?» Куратор почав його

заспокоювати. Мовляв, вони професійні розвідники, треба берегти холодну голову і зважувати всі можливості. Незабаром вони все дізнаються. Зараз у них недостатньо інформації, тож слід бути обережними: всяке можливе. «Він сказав мені, що, зважаючи на обидві можливості, необхідно, щоб мене весь час охороняли, і з цією метою він вислав автомашину зі співробітниками КГБ», – згадував Сташинський. Шанси втекти танули на очах. Було зрозуміло, що за ним наглядатиме не тільки Александров, а й цілий загін чекістів.

У польоті Богдан мав про що подумати. Вони приземлилися на аеродромі Шпремберг' за сто сорок кілометрів на південний схід від Берліна. Там їх зустріли працівники КДБ, один із них вів зв'язок з Інґе. Імені цього сивого чоловіка Богдан так і не дізнався. Він був не задоволений тим, що Богдан уже зателефонував Інґе з Москви і попередив про свій приїзд, – це, за його словами, було передчасно. Далі ще одна неприємна новина: Богдан весь час житиме у Карлсхорсті, але Інґе може ночувати у нього скільки завгодно. Сивий оперативник сказав, що ситуація у Берліні постійно погіршується, те саме говорив генерал Баришніков у грудні. Місто стало «злочинним кублом», сказав він Сташинському. Крім того, про нього ніби наводили довідки якісь підозрілі люди, що збігалося з версією Баришні-

кова, ніби на слід Сташинського вийшла західна розвідка. І туманні обставини смерті хлопчика тільки заплутували ситуацію. Наостанок – Богданові не можна зупинятися у родичів дружини в Дальгові²³⁶.

Богдан змирився з обставинами, але не збирався чекати, доки КДБ вирішить, що йому можна зустрітися з Інґе. Він хотів зателефонувати їй і побачитися одразу. Хіба не для цього його відпустили в Берлін? Сивий мусив погодитися. Ввечері 10 серпня Сташинського відвезли в Дальгов на «зовнішній» околиці Західного Берліна²³⁷.

25. Берлін

У вівторок 10 серпня 1961 року, якраз коли Сташинський вилетів у Східну Німеччину, москвичі жадібно читали ранішні газети. Преса рапортувала про урочисту зустріч на Красній площі Германа Титова, майора військово-повітряних сил СРСР. Титов став другим радянським космонавтом. Першим 12 квітня того ж року планету облетів Юрій Гагарін – він провів у космосі 108 хвилин. Титов пробув на орбіті двадцять п'ять годин і облетів Землю сімнадцять разів – новий

²³⁶ Anders, *Murder to Order*, pp. 90–91.

²³⁷ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 236; Anders, *Murder to Order*, pp. 90–91; Леонид Млечин, *Железний Шурик* (М., 2004), с. 240.

радянський рекорд. Американці запуснуть свою людину в космос тільки в лютому 1962-го.

На Червоній площі Титова вітав і Микита Хрущов, досягнення радянської космічної індустрії він ставив у заслугу й собі. Хрущов наголошував, що радянська космічна програма має мирний характер: «Космический корабль “Восток 2” нес на борту не атомные бомбы, не какое-либо другое смертоносное оружие. Как на других советских искусственных спутниках земли и космических кораблях, на его вооружении находились мирные научные приборы». Генсек натякав на подвійне призначення радянських ракет: «Наши мощные ракеты, равных которым нет ни в одной стране, используются для решения мирных задач». У тому ж номері «Правди» надруковано рапорт Титова; якщо читати між рядків, він закінчувався словами, які не обіцяли нічого доброго західним країнам: «Готов выполнить любое задание партии и правительства». Вирішувати, що буде в наступному завданні – «мирные научные приборы» чи ядерні бомби, мало радянське керівництво²³⁸.

Це була вже друга велика промова Хрущова за яки-

²³⁸ «Задание Родины выполнено! Рапорт героя-космонавта Германа Титова товарищу Н. С. Хрущеву на Внуковском аеродроме, 9 августа 1961 г.» *Правда*, 10 августа 1961, с. 1; «Гений и труд народа творят чудеса. Речь Н. С. Хрущева», *Правда*, 10 августа 1961, с. 2.

хось три дні. Сьомого квітня він виголосив на телекамеру набагато довший і войовничіший спіч. Два тижні тому, 25 липня, Джон Кеннеді (минуло півроку його каденції) теж виступив з промовою, і виступ Хрущова був реакцією на слова американського президента. Кеннеді констатував дедалі більше напруження довкола Берліна. Він сказав американській аудиторії, що розуміє занепокоєння Радянського Союзу безпекою в Центральній Європі і готовий до переговорів про Берлін, але відкидає мову ультиматумів, яку постійно вживає Хрущов, домагаючись, що західні союзники вийшли із Західного Берліна. Щоб продемонструвати, що Сполучені Штати не залякаєш, як це намагався зробити Хрущов на віденському саміті на початку червня, Кеннеді оголосив, що звертається до Конгресу з проханням виділити додатково понад три мільярди доларів на оборону і створює вісім нових дивізій армії США. «Ми хочемо миру, але не здамося», – войовничим тоном заявив президент. Кеннеді прагнув покращити свою репутацію всередині країни, його вважали слабким і нерішучим політиком: він не наважився підтримати з повітря збройне висадження кубинських емігрантів на «острів свободи», та операція проти Фіделя Кастро закінчилася нищівною поразкою.

Промова Кеннеді розлютила Хрущова. У телевізійному зверненні від 7 серпня посвіжілий після чор-

номорської відпустки Хрущов порівняв Берлін із Сараєвом 1914 року. Згадав генсек і Другу світову, налякнувши, що радянські дивізії можуть зупинити американську загрозу ще на західному кордоні країн соціалістичного табору. Він згадав недавню московську зустріч керівників країн Варшавського договору, які підтримали вимоги СРСР вивести західні війська із Західного Берліна і дати столиці статус «вільного міста» у складі НДР. Не згадав він іншого, зокрема того, що на цій зустрічі було ухвалено рішення збудувати стіну довкола Західного Берліна та раз і назавжди розділити місто.

Коли Хрущов записував цю промову, лідер Німецької Демократичної Республіки Вальтер Ульбрихт розбирався з планами обнести «вільне місто» колючим дротом і бетонною стіною. Він давно повідомив Хрущову, що не бачить іншого способу зупинити потік своїх громадян на Захід. Хрущов погодився. Він сказав комуністичним лідерам Східної Європи, що на кону власне існування НДР, а отже й існування всіх країн народної демократії. Хочеш не хочеш, вони мушили підтримати ініціативу Ульбрихта. Їх непокоїла реакція Заходу – економічні санкції, а то й військове втручання. Хрущов у цьому плані був налаштований оптимістично. Якщо він правильно зрозумів сигнали президента Кеннеді, американці не втручатимуться. Хру-

щов був готовий ризикнути. Вони домовилися про дату закриття кордону – вночі на суботу 12 серпня²³⁹.

Увечері 10 серпня берлінські вулиці жили, як завжди, нічого не свідчило, що за два дні Східний Берлін буде відрізано від Західного. Сташинський і гадки про це не мав. Богдана на машині КДБ везли окružною дорогою в село Дальгов, де жили батьки Інґе. Вони не бачилися сім місяців. Відтоді стільки всього трапилось, їм було про що поговорити. Але скрізь були оперативники КДБ, відверто не поговориш. Об одинадцятій вечора чекісти відвезли подружжя на квартиру до Карлсхорсту. Там теж не було можливості поговорити, ймовірно, у квартирі стояли «жучки». Більше ризикувати вони не хотіли. Наступного ранку Богдан побачив, що всю ніч за ними стежили. Під їхнім будинком стояла машина з дипломатичними номерами. Вона поїхала, щойно неподалік припаркувалася радянська «Волга». Потім її змінила третя машина. У ній сиділи Александров і сивий чоловік²⁴⁰.

Александров сказав Богдану, що вони досі не з'ясу-

²³⁹ “Выступление Н. С. Хрущева по радио и телевидению 7 августа 1961 г.”, *Правда*, 8 августа 1961, с. 1–2; John F. Kennedy, “The Berlin Crisis,” July 25, 1961 <<http://www.presidentialrhetoric.com/historicspeeches/kennedy/berlincrisis.html>>; Kempe, *Berlin, 1961*, pp. 269–322.

²⁴⁰ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 236; Anders, *Murder to Order*, pp. 90–91.

вали точних причин смерті дитини, і оперативники про всяк випадок будуть прикривати Богдана й Інґе цілий день. Він хотів, щоб Богдан сховався до лікарні, де помер хлопчик, і поцікавився причиною смерті. Їх відвезуть туди службовою «Волгою». Домовилися зустрітись о четвертій пополудні у кафе «Будапешт» у центрі Східного Берліна. Подружжя попросило відвезти їх у Дальгов. Під'їхавши до будинку тестя, Богдан помітив автомобіль, припаркований так, щоб з нього було видно будинок і цілу вулицю. Знадвору їх було видно, але Сташинські були впевнені, що «жучків» у будинку нема і вперше за цілий рік можна поговорити вільно. Найбільше їх непокоїло, що робити: все інше могло почекати. Була п'ятниця, 11 серпня. Похорони Петера призначили на неділю, 13-те. Вони вирішили тікати на Захід одразу після похорон. «Моя дружина віддала вирішення в мої руки, вона сказала, що всюди піде слідом за мною», – згадував потім Богдан.

Службова машина відвезла подружжя до лікарні. Богдану сказали, що син помер від пневмонії. Такий діагноз не стикнувся з підозрами комітету, що до смерті хлопчика якось причетні Інґе або західні розвідки. Потім вони поїхали на цвинтар, у каплиці Богдан уперше побачив свого неживого вже сина. О четвертій Сташинські були в кафе «Будапешт». Александров уже знав причину смерті дитини, можливо, він знав це

ще до того, як відправив Богдана до лікарні. Вони домовилися, що Інґе з Богданом проведуть решту дня в місті, машина забере їх із цього ж кафе об одинадцятій вечора і відвезе на квартиру до Карлсхорсту. Це давало ще трохи часу вільно поговорити. Вони гуляли вулицями Берліна й говорили про все, що відбулося із січня. Хоч КДБ й дізналося причину смерті дитини, з подружжя не спускали очей.

Лише вранці наступного дня Александров дав зрозуміти, що «захист» КДБ знімуть. Він відвіз їх у Дальгов і лишив готуватися до похорон. За ними заїдуть о десятій вечора і відвезуть у Карлсхорст, сказав куратор. Ранок 12 серпня Богдан з Інґе провели в будинку її батьків. Удень вони вирішили піти в будинок неподалік, де винаймала кімнату Інґе, і забрати звідти деякі речі. Цих кількасот метрів далися їм непросто – чотири останні місяці жінка провела там із новонародженою дитиною, ця кімната викликала болісні спогади. У Богдана були свої гризоти. Дорогою у той будинок він завважив, що, попри слова Александрова, за ними все одно стежать чекісти.

На вулиці Сташинський помітив припаркований «Фольксваген», раніше він бачив його на залізничній станції. Це була оперативна машина, яка їздила за ними минулого дня. КДБ працював грубо: машина з людьми, схожими на іноземців, самотньо стояла в

невеличкому кварталі. Коли молодший брат Інґе Фріц спитав, що то за люди, Богдан відповів, що вони його охороняють. З тону Сташинського Фріц зрозумів, що вони за ним стежать. Перед четвертою годиною суботи 12 серпня подружжя повернулося до батьків Інґе. Богдан оцінював ситуацію. За ними все ще стежили, це означало, що після похорон у неділю свободи маневру не буде. Але до десятої вечора суботи у стеженні будуть прогалини. Якщо вони хочуть втекти до Західного Берліна, то слід діяти негайно. Завтра, після похорону, буде пізно.

Богдан сказав про це Інґе. «Я дуже боявся, що вона цього не витримає, – згадуватиме він, – але вона зрозуміла, що це життєво важливо і що ми нічим не допоможемо нашому сину, навіть якщо прийдемо на похорон». Інґе, як завжди, довірилася чоловікові. Фріц запідозрив, що сестра щось задумала, коли вона попросила взяти на похорон вінок не тільки від себе й батьків, а й від неї і Йоші – родина Полів все ще не знала, що Йозефа Лемана звать інакше. Фріц здогадувався, що сестра із чоловіком хочуть втекти на Захід, але не міг уявити, що вони зроблять це до похорону. Інґе запросила брата прогулятися утрьох. Він був схвильований.

Перед тим, як вийти з будинку, Богдан спитав Фріца, який приніс був вінки, що той бачив на вулиці. Авто

«Вартбург», яке Фріц помітив у кварталі, щойно проїхало у напрямку залізничного мосту. Богдан спитав, скільки людей було в машині, і, поміркувавши, дійшов висновку, що вона ще не повернулася. Сташинський велів усім вийти на вулицю, повернути праворуч і пройти, не озираючись, уздовж паркану до будинку, де Інґе винаймала кімнату. Вони пішли вздовж рову, ховаючись за кущами, щоб їх не помітили з вулиці. За кілька хвилин Богдан відправив Фріца вперед перевірити обстановку. Машин не було. Вони перейшли вулицю й увійшли в будинок Інґе.

Вороття в будинок батьків не було – попереду на них чекала дорога з невідомим фіналом. Богдан змінив сорочку і взяв плащ. Інґе теж переодягнулася. Із собою вони взяли всього кілька речей, щоб не привертати уваги. Інґе спитала, чи можна взяти ковдру, якою вона вкривала дитину, – відмовити Богдан не міг. Вони вийшли з будинку бічними дверима, і почалася найнебезпечніша частина їхньої одиссеї. «Втеча в Західний Берлін справді була втечею, – згадувала Інґе. – Іншого виходу ми не мали, хоча через напруження, стрес і емоційний тягар останніх днів ми не дуже усвідомлювали наслідки нашого рішення»²⁴¹.

Якщо подивитися на карту Берліна з передмістями,

²⁴¹ Anders, *Murder to Order*, pp. 92–97; “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 238, 621.

поїздка з Дальгова у західну частину міста мала бути простою – село лежало одразу на захід, по сусідству з англо-американською окупаційною зоною. До 1951 року СРСР і Східна Німеччина тримали пропускний пункт на автомобільній дорозі з Дальгова у Західний Берлін. Ходила там і електричка, це був найпростіший варіант доїхати. Через дві зупинки пасажирів потрапляли у західний сектор. Але Сташинські не наважилися з'являтися на залізничній станції – там на них могли чекати кадебісти. Крім того, Фріц сказав, що чув від приятеля, ніби поліція перевіряє документи на станції Штаакен, на самому кордоні Західного Берліна. За примхою долі східна частина Штаакена стала частиною Західного Берліна, а західна – Східної Німеччини. Східнонімецька поліція завертала багато пасажирів, які їхали у Західний Берлін.

Невже це якимось стосується Сташинських і КДБ? Інґе з Богданом нічого не знали про нові обмеження. Східнонімецька влада відчайдушно намагалася зупинити потік біженців на Захід. Тільки того дня політичного притулку в Західному Берліні попросили майже дві тисячі східних німців. Із Західного Берліна до Західної Німеччини вилетіло понад двадцять рейсів з утікачами. І це ще була крапля в морі. Приміщення для біженців були переповнені, західноберлінська влада звернулася до американської армії по допомогу з харча-

ми. Влада по обидва боки завіси не могла впоратися з потоком біженців. Східнонімецька поліція одразу за-вертала пасажирів на залізниці, тим самим допомагаючи Західному Берліну втримати ситуацію під контролем²⁴².

Так чи так, а прямий шлях у Західний Берлін через Штаакен був для Сташинських закритий. Богдан не хотів ризикувати й наражатися на перевірку документів одразу після Дальгова. Жодна легенда не переконала б КДБ, що він не тікає на Захід. Та й не було у нього легенди. Слід було знайти інший шлях. Він вирішив піти в сусіднє село Фалькензеє, що за п'ять кілометрів на північ від Дальгова, і випробувати удачу там. Богдан, Інґе і Фріц вийшли з чорного ходу через сад. Їх прикривали високі кущі. Якщо їх зупинять і спитають, сказав Богдан, то вони йдуть у Фалькензеє по морозиво. День стояв сонячний, 25 градусів – справжнє полегшення після тижня дощу. Історія про морозиво мала звучати правдоподібно. Але їх ніхто не зупинив. На дорогу пішло хвилин сорок п'ять.

Сташинські рушили в напрямку залізничної станції. Богдан не хотів ризикувати й вирішив взяти таксі. На маленькій вулиці знайшовся таксист, який погодився відвезти їх у Східний Берлін. Він поїхав по берлінській окружній дорозі, яка оперізувала місто з півночі. Під

²⁴² Kempe, *Berlin 1961*, pp. 337.

час переїзду кордону між Східною Німеччиною і Східним Берліном – формально місто було під радянською окупацією – у них спитали документи. Богдан сказав, що він живе у Східному Берліні і повертається додому, та показав паспорт на ім'я Йозефа Лемана. Документ видали 14 квітня 1960 року, за кілька тижнів до того, як вони з Інґе виїхали в Москву. Прикордонники махнули – проїжджайте. Йозеф Леман врятував Сташинському життя. Він дорого заплатив би, знайди «охоронці»-чекісти у Богдана цей паспорт. Брати із собою в Берлін ці документи було дуже небезпечно, але ставка зіграла²⁴³.

Дорогою в центр вони проїхали через район Панков. Там жила політична еліта НДР, і ця назва стала епонімом східнонімецького режиму, як Кремль у Радянському Союзі. Минула шоста вечора, але не всі відомі жителі Панкова повернулися додому. Того вечора Вальтер Ульбрихт влаштував прийом у колишній мисливській резиденції Германа Герінга за сорок кілометрів на північ від Берліна. У розпал вечірки Ульбрихт запросив уже не зовсім тверезих гостей в окрему кімнату і зробив оголошення, яке багатьох миттю протверезило.

²⁴³ “Процес у Карлсруге”, “Інґе Польш про свого чоловіка”, *Московські вбивці*, с. 238, 621; Anders, *Murder to Order*, pp. 94, 97; Kempe, *Berlin 1961*, pp. 336; Steele, “Assassin Disarmed by Love”, pp. 434–35.

За три години, оголосив Ульбрихт міністрам, все ще відкритий кордон між соціалістичною і капіталістичною Європою буде закрито. Східна Німеччина повністю готова відокремити Східний Берлін від Західного й зупинити потік біженців, який знекровлює східнонімецьку економіку. Ульбрихт сказав гостям, що з міркувань безпеки до завершення операції всі залишатимуться тут. Лише тоді стало зрозуміло, чому в лісах довкола вілли незвично багато солдатів. Заперечень ніхто не мав, усі присутні були достатньо досвідчені, щоб не виказувати своїх думок вголос. Гості повернулися до напоїв і наїдків. Вечірка тривала до глибокої ночі²⁴⁴.

Сташинські теж здивувалися незвичній кількості солдат на вулицях, але й гадки не мали, чим це пояснити. З таксі вони вийшли на розі Фрідріхштрасе і Райнгардштрасе. Якщо б таксиста поліція запитала, куди пішла трійка пасажирів – чоловік, жінка і хлопець-підліток, – він би не знав, що відповісти. Сташинські вирішили тут попрощатися з Фріцем. Він сильно їм допоміг, але настав час повертатися додому. Хлопець хотів поїхати з ними, але Сташинські відправили його назад. Інґе дала Фріцу триста марок на похорон і сказала, що тепер вони довго не побачаться. Якщо його спитають вдома, куди вони пішли, то хай скаже, що до

²⁴⁴ Kempe, *Berlin 1961*, pp. 339–340, 345–346.

родичів у Берлін. Фріц розумів, що вони прямують у Західний Берлін, але нічого не сказав. Хлопець пішов на електричку і купив квиток до Штаакена через Західний Берлін – це була найкоротша дорога у Дальгов.

Попрощавшись із Фріцом, Сташинські пішли на Шонгаузер-алеє, віддаляючись від Західного Берліна. І тільки там сіли на електричку в потрібному напрямку. Якби їх спинили, то Богдан міг сказати, що йде на стару квартиру, де лишив черевики. Про старі черевики Йоші згадав у таксі Фріц. «Прекрасно», – сказала брату Інґе. Тепер у них була легенда. Але вона працювала тільки до певного моменту, стара квартира все одно розташовувалася у Східному Берліні. Потім вони побачили, що східнонімецька поліція перевіряє документи в сусідньому вагоні. Хтозна як поведуться поліцейські, зайшовши у вагон, де сиділо подружжя. У Сташинських були східнонімецькі паспорти, робити в Західному Берліні їм було нічого, їх могли запросто завернути, а то й затримати. Але їм пощастило: поліція не зайшла в їхній вагон. Вони вийшли з електрички в Гезундбрюнені, на першій зупинці після кордону. Їм вдалося пробратися у Західний Берлін!

Сташинські взяли таксі й попросили відвезти їх на квартиру до тітки Інґе, яка жила в Західному Берліні. Однак тітки з чоловіком вдома не було. Тоді Богдан попросив таксиста відвезти їх на північ, у район Бер-

лін-Любарс, де жила інша тітка Інґе. Западали сутінки. Сонце зайшло о сьомій тридцять, і в небі над Берліном спалахнули феєрверки – це закінчилося дитяче свято в одному з прикордонних районів міста. А в генштабі армії Східної Німеччини, за тридцять кілометрів від Берліна, міністр оборони НДР генерал Гайнц Гофман зібрав підлеглих і роздав їм запечатані конверти з наказом. Рівно опівночі вони мали виставити людей і техніку в Берліні і зробити те, що західнонімецькі політики й розвідки вважали неможливим, – повністю заблокувати Східний Берлін.

На радість Сташинським кордон тепер був надійно закритий. Східнонімецька поліція їх більше не зупинить, але для агентів КДБ це не було перешкодою – раптом чекісти йдуть їхніми слідами. Александров мав заїхати за ними тільки о десятій вечора. А що як наружка раніше помітила, що Сташинські зникли?

На щастя, друга тітка Інґе була вдома. Насправді дві тітки з родинами проводили той вечір разом. Сташинські нарешті зайшли з вулиці у квартиру й опинилися більш-менш у безпеці. У них не лишилося грошей заплатити за таксі. «Дядьку Гайнце, – сказав Богдан чоловікові тітки, – заплати за таксі. Ми мусимо, можливо, швидше поїхати до поліції, до американської таємної поліції». Гайнц Фільвок, п'ятдесятиоднорічний службовець, потім згадував, що «Йоші» (всі ро-

дичі Інґе знали його під цим іменем) «був дуже знервований, так само як і моя племінниця, у них був дуже поганий вигляд, і вони були зморені». Сташинські провели у родичів півгодини і пішли у відділок поблизу аеропорту Темпельгоф, звідки Сташинський багато разів літав до Мюнхена. Доти він за всяку ціну уникав поліції, тепер же поліція була порятунком. Утім, поліцейські не поспішали.

Радянський розвідник хоче здатися американцям? Справді? Гайнцу Фільвоку – саме він домовлявся про здачу – довелося чекати офіцера поліції хвилин двадцять. Потім ще. Зрештою, вони з Інґе змогли поговорити з поліцейськими. Вони переконали поліцію зателефонувати американцям. Була вже дев'ята вечора. За годину приїде Александров і про зникнення Сташинських стане відомо. Через три години східнонімецька армія і поліція почнуть перекривати кордон і ставити колючий дріт. Богдан чекав на американців, а ті все не їхали...²⁴⁵

26. Зрадник

Прощання з Петером Леманом на цвинтарі в Даль-

²⁴⁵ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 245; Anders, *Murder to Order*, pp. 94–95; Kempe, *Berlin 1961*, pp. 343–345; Steele, “Assassin Disarmed by Love,” pp. 434–435.

гові було дуже сумне й водночас дивне. Ніколи в історії на похорони п'ятимісячної дитини не приходило стільки агентів КДБ і Штазі. Усі вони з нетерпінням чекали на батьків хлопчика, які загадково зникли попереднього вечора. Інґе попросила молодшого брата принести вінок з траурною стрічкою, але Фріц теж десь подівся. Зникли й триста марок, які дала хлопцеві Інґе для оплати похорону. З усієї родини на похорон прийшов тільки батько Інґе.

Чекісти все ще сподівалися на диво, але Богдан з Інґе уже були в Західному Берліні. Так само й Фріц Поль. Хлопець підозрював, що Інґе з чоловіком зібралися зіскочити з корабля, і собі вирішив зробити те саме. Після того як Сташинські відправили його додому, він сів на електричку в Дальгові, але передумав, повернувся назад і пішов до тітки Грети Фільвок. І теж не застав нікого вдома, як і Сташинські. Тоді він поїхав у Берлін-Любарс до іншої тітки Лотте Кугов, але сестру з чоловіком не застав – вони вже пішли в поліцейський відділок. Наступного дня він попросив притулку в Західному Берліні.

Георгій Санніков, тридцятидворічний офіцер КДБ під дипломатичним прикриттям у Берліні, згадуватиме, який шок охопив чекістів, коли вони зрозуміли, що Богдан Сташинський втік на Захід. «Находившиєся на похоронах ребенка сотрудини КГБ недоумевали по

поводу отсутствия родителей, – писав Санніков. – В конце дня 13 августа 1961 года стало ясно, что Сташинские ушли на Запад. Все те, кто знал, какие задания выполнял агент в 1957 и 1959 годах в Мюнхене и что может произойти, если Сташинский заговорит, пришли в шоковое состояние». Чекісти відчайдушно кинулися шукати перебіжчика, поки він не вийшов на американців. За кілька днів після інциденту Саннікова викликали в Карлсхорст і разом зі ще одним чекістом (у спогадах Санніков називає його «А. С.») відправили на спецзавдання. Вони зайняли позиції за сто метрів від входу в будинок ЦРУ на Кляйалеє в Західному Берліні. «Это наблюдение мы вели два дня, – згадував Санніков. – А. С. надеялся на чудо. В первый же день, заняв выбранную позицию, А. С. заявил мне: “Георгий, у меня с собой пистолет. Если мы увидим Богдана, уходи, я буду стрелять. Мне терять нечего. Я убью Богдана и себя”»²⁴⁶.

Покласти життя, аби тільки Сташинський не заговорив, був готовий, судячи з усього, Александр Святогоров. Це був досвідчений сорокачотирирічний розвідник. Під час Другої світової він провів багато небезпечних операцій у тилу німців, після війни працював під дипломатичним прикриттям у Чехословаччині, а потім

²⁴⁶ Санніков, *Большая охота* (2002), с. 16–18; Anders, *Murder to Order*, р. 98.

у статусі нелегала в Німеччині. Від 1957 року він служив у Карлсхорсті і був одним із кураторів Сташинського. Він підпорядковувався розвідувальному управлінню КДБ у Києві, яке опікувалося українською еміграцією й вистежувало Бандеру. Якось Київ повідомив Святогорова про перехоплене листування між сестрами Бандери, яких заслали були в Сибір. У грудні 1959 голова українського КДБ Віталій Нікітченко нагородив заступника начальника Першого управління підполковника Святогорова пам'ятним подарунком за успішні операції проти українських націоналістів за кордоном. Чи мали при цьому на увазі вбивство Бандери, не зрозуміло.

За словами Саннікова, «А. С.» особисто доповідав якомусь генералу в Карлсхорсті, що Сташинському не можна довіряти, і пропонував посилити стеження за Богданом та Інге. Його не послухали. Генерал послався на те, що Юрій Александров повністю довіряє Сташинському, і прохання не задовольнив. Сташинський втік, Святогоров мав рацію і, можливо, навіть розраховував на підвищення. Саннікова вибрали для цієї операції, бо він мав дипломатичний імунітет і міг впізнати Сташинського, з яким колись бачився на курсах КДБ у Києві. Але той не вірив, що вони з «А. С.» знайдуть зрадника. Американці вже мали вивезти Сташинського з Берліна. «Конечно же, это было никому не нуж-

ное и заранее обреченное на неудачу мероприятие, годившееся только для доклада в Москву о принятых мерах», – писав Санніков²⁴⁷.

Москва поки що ніяк не реагувала на зраду Сташинського, через це багато людей у Карлсхорсті втрапили сон: вгадати реакцію начальства було неважко. Усі операції КДБ в Карлсхорсті віднедавна очолював старий знайомий Сташинського генерал Олексій Крохін, колишній заступник начальника відділу зовнішньої розвідки. Крохін був присутній під час нагородження Сташинського орденом у кабінеті Шелепіна й намагався переконати його не одружуватися з Інґе Поль. Його відрядили до Берліна після того, як генерал Олександр Коротков несподівано помер прямо на корті, граючи в теніс з Іваном Сєровим, екс-головою КДБ. Коротков помер у вчасний, з погляду начальства, момент. Коли 1957 року зі складу політбюро вивели Георгія Жукова, а 1958-го прибрали з КДБ близького до маршала Івана Сєрова, Коротков почав відчувати

²⁴⁷ Степан Бандера у документах, 3: 590–593; “Умер непосредственный руководитель операции по убийствам Степана Бандеры и Льва Ребета”, *Новости Украины*, 25 июня 2008 <<http://rus.newsru.ua/ukraine/24jun2008/sviatohorov.html>>; Анатолий Терещенко, *Командир разведгруппы. За линией фронта* (М., 2013); Санников, *Большая охота* (2002), с. 15–17; Георгий Санников, “Генерал Зубатенко”, *Лубянка*, № 8 (2008): 228–235; “Приказ председателя Комитета государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР”, № 00158, 19 декабря 1959, Архив СБУ, Киев, ф. 9, д. 250, л. 296.

уколи конкурентів, наближених до Олександра Шелепіна. Влітку 1961-го його викликали в Москву для пояснень, чому він довірив більшу частину розвідувальної роботи східнонімецькій розвідці, яку очолював Маркус Вольф. Саме під час цього відрядження Коротков і помер, імовірно, від серцевого нападу. Дізнавшись про його смерть, німецькі колеги на чолі з міністром державної безпеки Еріхом Мільке вилетіли в Москву на похорон і були дуже здивовані, що попрощатися з генералом не прийшов шеф КДБ Олександр Шелепін²⁴⁸.

Наступник Короткова в Карлсхорсті генерал Крохін був досвідченим апаратчиком, ворогів у комітеті він майже не мав, керівництво йому довіряло. Та після втечі Сташинського захитатися могло навіть крісло Крохіна. Хай навіть сам Шелепін дозволив Сташинському поїхати у Східний Берлін, за все інше відповідали люди з Карлсхорста, а вони його проґавили. Ніхто й не чекав, що шеф КДБ візьме провину на себе. Крохін розумів, що винуваті його люди. Щоб врятувати свою шкуру, він мав здерти її з підлеглих. Першим у списку винуватих ішов підполковник Юрій Александров, куратор Сташинського, який надто довіряв своєму агенту. Коли в Берлін приїхала спеціальна комісія для розслідування справи, Александрова відправили

²⁴⁸ Гладков, *Лифт в разведку* (2002), с. 571–574; Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 301–4.

в Москву й невдовзі заарештували. Усі думали, що на нього чекає трибунал.

Потім настала черга особового складу Карлсхорста. За деякими повідомленнями, було в різний спосіб покарано сімнадцять офіцерів КДБ, окремих узагалі звільнили. Зокрема й підполковника Святогорова, якому так і не довелося загинути, ліквідуючи Сташинського. Його товариш по засідці на Сташинського під будинком ЦРУ Георгій Санніков потім згадував, що «А. С.» розраховував на допомогу генерала, якому він пропонував посилити нагляд за агентом. Але генерал нічого не зробив. Єдиним генералом у Карлсхорсті був Крохін.

Усе ж Святогорову пощастило більше за колег. Після короткого ув'язнення у Лефортово, пониження у ранзі та звільнення з КДБ його колишні колеги з Києва влаштували його у відділ боротьби з крадіжками соціалістичної власності (ОБХС) до українського міністерства внутрішніх справ, а згодом знайшли посаду у відділі безпеки Інституту кібернетики Академії наук УРСР, заснованому 1962 року. Святогорова звільнили з комітету без пенсійної вислуги, але він знайшов спосіб заробити: підпрацьовував консультантом фільмів про війну і шпигунів.

Після розпаду СРСР його навіть пропонували нагородити званням Героя України за подвиги часів війни.

Казали, що Сталін особисто викреслив його зі списку представлених до звання Героя Радянського Союзу, бо там, мовляв, і так багато українців. Перемога Помаранчевої революції у грудні 2004 року зруйнувала ці плани: у нові часи заслуги перед Радянським Союзом не конче вважалися заслугами перед Україною. Святогоров помер 22 червня 2008 року, так і не дочекавшись нагороди.

Син Святогорова після смерті батька згадував, що 1961 року його відкликали з Берліна саме через втечу Сташинського. Святогоров-молодший заперечив, що його батько якоюсь мірою стосувався Сташинського і вбивства Степана Бандери. За його словами, якби батько справді був його куратором у Берліні, то його після зради агента його судили б, а не просто звільнили з КДБ. За втечу Сташинського насправді нікого з чекістів не судили. Підполковник Александров примудрився знайти адвоката, і виникав ризик розголосу. Комітетське начальство воліло не відкривати секретних документів чужому адвокату, етнічному єврею, який мав зв'язки з молодим дисидентським рухом, і просто звільнило винного з роботи без збереження пенсії, так само як і Святогорова²⁴⁹.

²⁴⁹ Санников, *Большая охота* (2002), с. 16–17; Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story* (London, 1990), p. 386; Шуневич, “Леонид Святогоров: в конце войны отца представили к званию Героя

Жодна кара не судилася й старому кураторові Сташинського «Сергію» Деймону. Повернувшись у квітні 1961-го з Москви у Берлін для того, щоб одружитися, Сташинські дізналися, що Деймона перевели в Київ. Тоді ж у республіканському КДБ з'явився офіцер на ім'я Олексій Деймон, він очолив відділ по роботі з еміграцією. Як стало відомо після розвалу СРСР, у відомчому фольклорі КДБ був такий епізод. Якось Сташинський був у Києві, очевидно, їдучи до батьків, або повертаючись від них. КДБ встановив за ним нагляд, що Сташинський одразу помітив. Підстерігши оперативника в арці якогось будинку, Сташинський несподівано схопив його за горло, припер до стіни й сказав переляканому колезі: «Скажи Деймону, хай забере хвіст, інакше я уб'ю тебе і всіх ваших виродків. Деймон знає, що я не люблю жартів і виконую обіцянки».

На момент втечі Сташинського на Захід, його колишній керівник у Карлсхорсті був далеко від Берліна, нагород його не позбавили, чистки його не зачепили. Він і далі отримував відзнаки за успішну службу. У березні 1962-го, коли його колишні колеги перебували під службовим розслідуванням, Деймон отримав пам'ятний подарунок від комітету до ювілею – його

му виповнилося п'ятдесят. 1968 року він із почесними пішов на пенсію, віддавши службі в КДБ тридцять років життя. Крім нагород, він взяв із собою цілий букет хвороб, зокрема хронічну гіпертонію, яка, ймовірно, і стала причиною виходу у відставку. Та попри підірване здоров'я, Деймон прожив довге життя, а в кінці 1980-х написав статтю про операції радянської розвідки в окупованому німцями Києві, яка вийшла у 2000-му²⁵⁰.

Коли Александр Святогоров і Георгій Санніков чатували на перебіжчика під дверима берлінської штабквартири ЦРУ, американські розвідники відходили від потрясіння, спричиненого будівництвом Берлінської стіни. Чекіст-перебіжчик – це було останнє, що вранці 13 серпня цікавило Вільяма Грейвера, начальника берлінської бази. Він проґавив підготовку до будівництва стіни. За кілька днів до того заступник Грейвера Джон Дімер, виступаючи на засіданні Берлінського спостережного комітету, внутрішньої розвідувальної групи ЦРУ, спростував повідомлення про намір СРСР ізолювати Східний Берлін і сказав, що будівництво стіни буде політичним самогубством Вальтера

²⁵⁰ Anders, *Murder to Order*, p. 68; Личное дело № 301: майор Деймон, Алексей Филимонович, ф. 12, д. 17587, Архив СБУ, Киев; Жан Коцький [Іван Котовенко], "Бузиновий дискурс. Інтермеццо". Майдан. Архіви форумів Майдану <<http://maidanua.org/arch/arch2004/1083958049.html>>; О. Деймон, "В окупованому Києві", *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*, № 1 (12) (2000): 245 прим.

Ульбрихта. А вранці 13-го з'ясувалося, що символічне самогубство вчинив якраз Дімер.

Грейвер програв під нуль. А що як СРСР перейде кордон і захопить Західний Берлін? Він поцікавився планами евакуації, але виявилось, що евакуація неможлива – радянська армія повністю оточила Берлін, а в західних союзників замало ресурсів стримати вторгнення. Коли стало зрозуміло, що СРСР не вторгатиметься, оперативники ЦРУ в Берліні почали активацію запасних каналів зв'язку з агентами по той бік стіни, яка росла на очах. Доводилося стежити і за ситуацією в Західному Берліні, місцеве населення було дуже роздратоване тим, що Захід мляво реагує на дії СРСР. У пасивності звинувачували передусім Сполучені Штати і молодого президента Джона Кеннеді, здавалося, що зовнішньополітичні катастрофи переслідують його одна за одною²⁵¹.

Сташинському неймовірно пощастило. Почекай він ще кілька годин – залишився б на вокзалі, як тисячі східних німців, що не встигли перейти кордон. Чекісти припускали правильно: тільки-но вщухла початкова паніка на берлінській базі ЦРУ, Сташинського одразу переправили з обложеного міста в Західну Німеч-

²⁵¹ Trento, *The Secret History of the CIA*, pp. 185–88; Kempe, *Berlin, 1961*, pp. 354–58; Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 378–81.

чину. Вільям Гуд, розвідник з досвідом роботи у Відні, Мюнхені й Берліні, розповідав, що ЦРУ оперативно переправляло перебіжчиків подалі від чекістів. «За найпершої можливості, – писав Гуд про роботу в австрійській столиці, яка до 1955 року розташовувалася в глибині радянської окупаційної зони, – перебіжчиків вивозили з Відня, щойно їх готові були прийняти в Західній Німеччині. Хай там як довго перебіжчик виношував свій план, втеча завжди відкривала душу демонам, найчастіше це була глибока тривога й депресія. Не додавав спокою і той факт, що довкола на сто п'ятдесят кілометрів була радянська окупаційна зона».

Допити в безпечній Західній Німеччині могли тривати місяцями, але починалися, зазвичай одразу, ще у Відні чи в Берліні. «Перше, що обов'язково питали кожного перебіжчика, – згадував Гуд, – чи є в нього інформація (так зване “раннє попередження”) про напад на Сполучені Штати або НАТО?» Це питання було зумовлене синдромом Перл-Харбора – японці у грудні 1941-го абсолютно несподівано напали на американську військово-морську базу в Тихому океані. «На жаль, перебіжчики у Відні знали про початок війни не більше, ніж база. Таке серйозне запитання зовсім не лестило їхньому самолюбству, вони радше вважали допитувача ідіотом». Гуд писав: «Максимум, що можна було зробити в Австрії, – переконатися, що люди-

на та, за кого себе видає, оцінити стратегічне значення переданої інформації й дізнатися, що їй відомо про американську армію в Австрії»²⁵².

У випадку Сташинського американська розвідка і в Берліні, і у Франкфурті натрапила на багато проблем, але перш за все вони не могли з'ясувати його особу. Перебіжчик мав документи на три різних імені – Богдан Сташинський, Йозеф Леман і Олександр Крилов, – і оперативники не знали, яке з них справжнє. Було не зрозуміло, у якому напрямку рухатися, коли справа дійшла до роботи Богдана в КДБ. Свідчення перебіжчика, що він убив Бандеру і Ребета, звучали дивно: навіщо шкодити собі? Крім того, ніхто не думав, що Ребета вбили, а те, що Сташинський розповідав про вбивство Бандери, суперечило доказам слідства у цій справі і сформованим на їхній основі гіпотезам. Судячи з документів ЦРУ на Бандеру, його отруїв хтось наблизений, а не самотній кілер, який ходив вулицями Мюнхена з дивним циліндром у кишені²⁵³.

Західнонімецька розвідка теж вважала цю версію найімовірнішою, її представник у травні 1961-го зустрівся з оперативниками ЦРУ у Вашингтоні. На зустрічі

²⁵² Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, 2; Hood, *Mole*, p. 118.

²⁵³ Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, 2.

йшлося передусім про емісара Бандери в Україні Мирона Матвієйка: восени 1960 року він почав з'являтися на публіці і заявив, що працював на КДБ ще від часу засилання в Україну влітку 1951-го. Розвідка не виключала, що смерть Бандери пов'язана з публічною «появою» Матвієйка в Радянському Союзі. Німецька контррозвідка була готова передати старшим партнерам все, що з'ясувала у слідстві про смерть Бандери.

У звіті ЦРУ «теорії» БНД підсумовано так: «1. Причина смерті – отруєння ціанідом. 2. Час введення отрути невідомий. 3. Версію самогубства спростовано. 4. Бандеру майже напевно отруїла російська розвідка. 5. Людина, яка ввела отруту, імовірно з української імміграції. 6. Не виключено, що Бандеру отруїла дружина Мирона Матвієйка Євгенія Мак»²⁵⁴.

Найімовірнішою версією подій ЦРУ не стало ділитися з німцями. Її висловив американський кріт у польській розвідці Міхал Голеневський. Він перший повідомив у своїх таємних звітах, що чув, ніби КДБ ліквідува-

²⁵⁴ CIA Memo, Subject: Meeting with UPHILL representative, Friday, 26 May 1961, p. 2, Stephen Bandera Name File, vol. 2, National Archives and Records Administration (NARA), RG 263, E ZZ-18, B 6. Michał Goleniewski personal file, Archives of the Polish Ministry of Internal Affairs, Instytut Pamięci Narodowej (Warsaw), IPN BU 01911/97/1; Tennent H. Bagley, *Spy Wars: Moles, Mysteries and Deadly Games* (New Haven, CT, 2007), 48–49; Leszek Pawlikowicz, *Tajny front zimnej wojny: Uciekinierzy z polskich służb specjalnych, 1956–1964* (Warszawa, 2004), 217ff.

ло Бандеру. 4 січня 1961 року Голеневський зі своєю східнонімецькою коханкою приїхав на таксі в американське консульство на Кляйалее у Західному Берліні і попросив політичного притулку. Наступного дня його перевезли в Західну Німеччину, а потім у Сполучені Штати на допит. Він здав багатьох радянських агентів у західних розвідках, зокрема Джорджа Блейка, який вдень працював у Берліні на МІБ, а вночі на КДБ. Це все, що Голеневський сказав про вбивство Бандери, але в контексті його нових свідчень, які виявилися правдою і закінчилися арештом Блейка та інших зрадників, до цієї інформації варто було поставитися серйозніше²⁵⁵.

24 серпня 1961 року, коли Сташинського допитували у Франкфурті, начальник радянського відділу в Ленглі отримав службову записку про старе повідомлення Голеневського стосовно вбивства Бандери. Записку, очевидно, замовили у зв'язку зі Сташинським, у ній було сказано, що Голеневського після втечі на Захід у цій справі не допитували. Згідно з повідомленням Голеневського від 1959 року, таємний агент КДБ в колі Бандери переконав лідера націоналістів зустрітися з радянським перебіжчиком, який насправді теж був агентом КДБ. Під час цієї зустрічі агент і капнув повільну отруту в каву Бандері. Отрута подіяла за

²⁵⁵ Murphy, Kondrashev and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 343–46.

десять-п'ятнадцять годин. Смерть Бандери нібито дала змогу піднятися в ієрархії ОУН іншому агенту КДБ. Це все, що оперативники ЦРУ мали на момент втечі Сташинського. Історія про пістолет-спрей і самостійне стеження агента КДБ за провідником ОУН звучала підозріло й безглуздо²⁵⁶.

Франкфуртські оперативники ЦРУ вирішили позбутися Сташинського. Їм здалося, що тут надто багато ризиків і замало вигоди. «Після першого допиту Сташинського у Франкфурті-на-Майні в серпні 1961 року, – йшлося у звіті ЦРУ, – було зроблено висновок, що він не становить оперативного інтересу як подвійний агент, не є справжнім перебіжчиком і не той, за кого себе видає». Допити справжніх перебіжчиків тривали у Франкфурті місяцями. Судячи з протоколів допиту Миколи Середи, двадцятичотирирічного українського інженера-електронника, який втік на Захід через Відень і якого допитували у Франкфурті восени 1961-го, перебіжчиків, зокрема, питали про політичну ситуацію в Радянському Союзі, ставлення народу, особливо молоді, до радянської влади, вплив західних радіоголосів на масові настрої й поширення українського націоналізму. Але Сташинського не вважали справжнім перебіжчиком, і його допити тривали менше трьох

²⁵⁶ Memorandum for Chief, S[oviet] R[ussia Division], August 24, 1961, 1–2, Stephen Bandera Name File, vol. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 6.

тижнів. ЦРУ вирішило передати його західним німцям. У протоколах допитів, що їх вони потім передали німецькій владі, йшлося про два вбивства, у яких зізнався Сташинський²⁵⁷.

Це не могло не шокувати самого Сташинського. Йому не довіряли ті, від кого залежала його безпека. Інформація, яку він злив американцям і за яку чекісти готові були вбити, здалася ЦРУ брехнею. Виходить, що вони з Інґе даремно ризикнули життям і втекли на Захід? Надія на допомогу Америки, на те, що у США вони знайдуть безпеку і свободу, все те, що вони виношували в думках тривалі місяці у Москві, тануло на очах. Сташинського мав охопити жах, коли ЦРУ повідомило, що передає його владі Західної Німеччини і його судитимуть за злочини, які він, за його ж словами, вчинив. «Сташинський повідомив працівникам управління, – ішлося у звіті ЦРУ, – що на момент втечі на Захід не вважав свої минулі вчинки злочином. Це були патріотичні дії, здійснені в ім'я держави. Він сказав,

²⁵⁷ Chief of Station, Germany, to Chief of S[oviet] R[ussia Division], EGOA 15811, October 10, 1961, Aerodynamic: Operations, vol. 22, f. 1, 1–2, NARA, RG 263, E ZZ-19, B 14; Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 5; Юрій Луканов, «Він називав себе 'Микола Среда, українець з Сумщини'», *Газета по-українськи*, 18 грудня 2012 <http://gazeta.ua/articles/comments-newspaper/_vin-nazivav-sebe-mikola-sereda-ukrajinec-iz-sumschini/473040>; «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 256.

що розуміє, що німецький закон вважає по-іншому. Він сказав, що не хоче сідати у в'язницю, але готовий до наслідків»²⁵⁸.

Лишається тільки здогадуватися, що коїлося в голові Богдана, коли він це казав. Західним німцям він не довіряв і не хотів мати з ними справи. Мало того, він прагнув угоди з американцями – безпека й захист в обмін на інформацію, а німці збиралися переслідувати його за злочини, у яких він добровільно зізнався. Усе це нагадувало якусь пастку. Він не міг скасувати свої зізнання. Якщо американці його віддадуть, а німці виправдають, то він не матиме куди йти і потрапить у руки чекістам, а Сташинський добре уявляв, що на нього там чекає. Вибору не було. Німецька в'язниця за тих обставин здавалася найбезпечнішим місцем. Він віддасть своє життя в руки німецькому правосуддю. Тривога, яку він відчував перед втечею, подвоїлася.

27. Слідство

У п'ятницю 22 вересня в Мюнхені було тепло й сонячно. Газети писали про несподіваний візит генерала Люсіуса Клея у Штайштюкен, ізольований анклав Західного Берліна, відрізаний від американської зони

²⁵⁸ Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 2.

стіною. Штайнштюкен був мініатюрою Західного Берліна. Із Західною Німеччиною Берлін пов'язувала одна дорога, яку контролювали СРСР і НДР, так само одна дорога через радянський сектор вела зі Штайнштюкена в Західний Берлін.

Коли виросла Берлінська стіна, президент Кеннеді наказав американському корпусу пройти колоною по цій єдиній дорозі із Західної Німеччини в Західний Берлін, щоб продемонструвати, що американці не залишать міста. 1948–1949 року генерал Клей врятував західних містян під час Берлінської блокади, прибувши в місто у статусі спеціального радника президента Кеннеді. І от у вересні 1961-го він прилетів на вертольоті до Штайнштюкена, демонструючи, що Захід захищатиме найменший клаптик своєї території, якщо раптом СРСР і НДР вирішать його анексувати.

Під шум німецької преси, яка висвітлювала символічний візит Клея у крихітний анклав, де жило всього сорок дві сім'ї, генерал наказав постійно розташувати там невеликий загін армійської поліції США. Клей був готовий дати бій СРСР будь-де і будь-коли. Через місяць він відправить американські танки на «Чекпойнт Чарлі» в центрі Берліна, наполягаючи на праві американців їздити по східній частині міста. Пovoєнний світ завмер у дуже небезпечній точці, але більшість німців захоплювалася ковбойською тактикою ге-

нерала Клея. Сигнал був зрозумілий: американці не відступлять. Якщо треба, вони воюватимуть.

Того самого дня конгрес постановив створити Корпус миру і виділив на це сорок мільйонів доларів. Ідея полягала в тому, щоб випускники коледжів їздили з гуманітарними місіями у країни третього світу, заводили там друзів, позначали американську присутність і в такий спосіб протидіяли поширенню комунізму²⁵⁹.

Тепла погода нагадала Богдану ще один погожий осінній день, проведений у Мюнхені: 12 жовтня 1957 року, коли він убив Лева Ребета. Вісім агентів привезли Сташинського на місце злочину для з'ясування деталей. Останній раз він бачив вулиці Мюнхена два роки тому, коли ліквідував Степана Бандеру. Серед агентів, які займалися Сташинським у Мюнхені, був старший інспектор кріпо Адріан Фухс. Після довгих місяців кружляння по колу в пошуках убивці Бандери нарешті він виходив якийсь результат. Присадкуватий сорокадворічний баварець Фухс тримав мікрофон і нагадував Богдану, що, описуючи деталі убивств, йому не можна згадувати жодних імен.

Вони відвідали обидва місця злочинів: Карлсплятц,

²⁵⁹ Kempe, *Berlin 1961*, pp. 405–7; John F. Kennedy, “Remarks on Signing Peace Corps Bill,” September 22, 1961, John F. Kennedy Presidential Library and Museum <<http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKPOF-035-045.aspx>>.

8, де Сташинський убив Ребета, і Крайтмайрштрассе, 7, де від його руки загинув Бандера. Сташинський детально описав свої дії і відтворив картину обох злочинів, пройшовши на поліцейську кінокамеру тим самим маршрутом і піднявшись тими ж сходами. На фотографіях, зроблених того дня, видно худорлявого високого чоловіка з коротким темним волоссям, у сорочці без краватки, темно-сірому піджаку і трохи світліших штанях.

На Карлсплятц провели слідчий експеримент: Богдан піднявся на другий поверх і спустився назустріч поліцейському; порівнявшись із ним, Сташинський дістав скручену у трубку газету, зімітував постріл і сховав газету у внутрішній карман піджака. У під'їзді будинку Бандери Сташинський теж повторив свої дії, навіть зав'язав шнурки, як тоді. На фотографіях видно його чорні туфлі й білі шкарпетки. Жодних емоцій на знімках нема: він був спокійним і незворушним. Сташинський змирився з долею. Натовп агентів був потрібний радше для того, щоб його захистити, а не стерегти. Йому нікуди було тікати²⁶⁰.

Головним слідчим у цій справі був інспектор Вангауер з Федерального карного розшуку. Це перший німецький чиновник, який допитував Сташинського, ко-

²⁶⁰ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 252–254, фото у додатку після с. 695; Anders, *Mord auf Befehl*, фото після с. 32.

ли 1 вересня 1961 року ЦРУ передало його німецькій владі. Якби ЦРУ побачило в особі Сташинського або в його інформації якусь оперативну цінність, то Богдана передали б німецькій розвідці (БНД) або контррозвідці (Управління захисту конституції), а не карному розшуку. Вангауер теж не повірив словам Сташинського. «Спершу я поставився до справи скептично, адже ми вперше почули про ці вбивства, – згадував Вангауер. – Після допитів ми допізна обговорювали справу, зважували всі “за” і “проти”. Згодом ми почали схилитися до того, що Сташинський каже правду».

Поворотний момент настав 12 вересня 1961 року. На допиті, крім Вангауера, були присутні головний комісар поліції і кілька офіцерів, імовірно контррозвідників. У протоколі було сказано, що «спокій Сташинського, впевненість і точність його свідчень про події, які передували убивству, хід часу, опис місць і дій підводять до висновку, що Сташинський міг бути убивцею Ребета і Бандери». Слідчі мали перевірити кожну дрібницю цієї справи. За день до того, 11 вересня, інспектора Фухса викликали в цій справі у Федеральний карний суд у Карлсруе і попросили перевірити автоматичний замок на вході в будинок по Крайтмайрштрассе, 7. Сташинський казав, що двічі ламав ключі, намагаючись відчинити двері. Фухс виявив у замку відповідні сліди. Дати поїздок і ночівель Сташинського у готелях

збігалися з тим, що з'ясували слідчі. Сташинський не брехав. Слідчі експерименти за обома адресами 22 вересня теж підтверджували його слова²⁶¹.

Останні сумніви зникли. Схоже було, що підозрюваний говорить правду і шкодує про свої дії. «Судячи з його поведінки, – згадував інспектор Вангауер, – він хотів розказати все, що його гнітило, записати похвилинно в усіх подробицях». Напевно, Сташинський відчув полегшення – нарешті йому вірять. На прохання Вангауера він намалював карту-схему рідного села, план свого будинку і квартири у Москві, устрій пістолета-спрея. Усе це далось Сташинському нелегко. Очевидно, він страждав від безсоння. На одному допиті він сказав Вангауеру, що якось у нього був нервовий зрив і він кілька тижнів мучився безсонням. Слідчий помітив і ознаки депресії. «В окремі дні він був дуже пригнічений, і було видно, що він дуже шкодує про ці вбивства»²⁶². Агент КДБ, що сидів одній в'язниці зі Сташинським, згадував, що той «був блідим і серйозним. Очевидно, він не чекав, що по його справі вестимуть процес чи що американці передадуть його німецькій

²⁶¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 178, 255; Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, р. 2.

²⁶² “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 255–256.

владі»²⁶³.

На кінець вересня ЦРУ почало усвідомлювати, що знехтуваний розвідкою Сташинський – це справжні поклади інформації. Він не брехав, дедалі більше даних слідства підтверджували його слова. У листопаді 1961-го кореспондент «Шпіґеля» написав, що американці тиснуть на владу ФРН, щоб оприлюднити свідчення Сташинського. Але західні німці не хотіли цього робити. Після федеральних виборів 17 вересня країна лишилася без уряду. Канцлер Аденауер намагався створити коаліцію в новому парламенті і зберегти своє крісло. Ніхто в перехідному уряді не хотів брати відповідальність за публікацію скандальної інформації, яка могла спричинити кризу у відносинах з Радянським Союзом. Мало того, генеральний прокурор не хотів нічого заявляти до завершення слідства й висунення офіційних звинувачень. Німці воліли, щоб всю цю історію оприлюднили американці, але вона сталася не на території США, тому ЦРУ заперечувало²⁶⁴.

²⁶³ Julia Lalande, “‘Building a Home Abroad’: A Comparative Study of Ukrainian Migration, Immigration Policy and Diaspora Formation in Canada and Germany after the Second World War,” PhD diss., University of Hamburg (Düsseldorf, 2006), pp. 347–52; *Московські вбивці*, 255–256; Свідчення «Курта» [Гайнца Фельфе], копія підписана майором Чубенком 23 липня 1969, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т.7, л. 214–216.

²⁶⁴ “Geheimdienste. Bart ab,” *Der Spiegel*, November 29, 1961 <<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43367666.html>>.

Допити Сташинського тривали з вересня по листопад. «Моє теперішнє ставлення до обох вчинків кардинально інше, – сказав Сташинський слідчим. – Це пояснюється змінами, які сталися в моєму житті з листопада 1959 року. Саме в цих змінах пояснення моєї втечі на Захід. Я хотів очистити свою совість і показати світу, що “мирне співіснування” означає на практиці. Я більше не хотів, щоб мені наказували вбивати. Я хотів попередити всіх, кому загрожувала ліквідація, як от Ребету і Бандері, щоб вони були обережні. Я сподіваюся, що мою втечу на Захід буде сприйнято як пом’якшувальну обставину, адже я взяв на себе чималий ризик. Це вплине, а можливо, вже вплинуло, на долю моїх батьків і родичів. Моя втеча вже позначилася на тестеві, який живе в радянській зоні: його сім тижнів протримали у в’язниці. Очевидно, його не переслідуватимуть серйозніше, коли мій випадок набуде розголосу. Ми з дружиною завжди житимемо під страхом, що рано чи пізно нас наздожене помста зі Сходу. Крім всього цього, ми не маємо засобів до існування на Заході. Але я все одно вибрав Захід, бо вважаю, що цей мій крок відповідає інтересам всього світу»²⁶⁵.

Богдан боровся за своє життя. Його стратегія полягала в тому, щоб, нічого не приховуючи, пояснити, чому він пішов на вбивство і чому шкодує про це. Він був

²⁶⁵ Anders, *Murder to Order*, pp. 115–16.

готовий говорити публічно. Спершу в його планах цього не було, і важко сказати, сам він дійшов такої думки чи йому підказали слідчі, які хотіли зірвати маски з Радянського Союзу на міжнародній сцені. Сташинський був не проти розголосу, якщо нові господарі ситуації вирішать, що так краще. Він змирився з тим, що це може зашкодити його родині та сім'ї Інге, і нічого не міг з цим вдіяти. Богданові заяви почали розкручувати маховик міжнародного скандалу, хотів він цього чи ні.

Поки західні німці вирішували, публікувати свідчення Сташинського чи ні, радянська сторона завдала удару першою. У п'ятницю 13 жовтня 1961 року Курт Блеха, прес-секретар голови уряду НДР Отто Гротеволья, скликав у Східному Берліні прес-конференцію. «Сьогодні ми стали свідками злочинних інтриг боннської федеральної розвідки, яка підпорядковується [директору федеральної канцелярії] [Гансу] Глобке, убивці євреїв, і якою керує [Райнгард] Гелен, колишній генерал таємної служби нацистів», – повідомив Блеха журналістам. Глобке, який в уряді Аденауера відповідав за спецслужби, справді певною мірою стосувався Нюрнберзьких законів, за якими євреїв позбавляли громадянських прав, а Гелен служив у розвідці вермахту. Темне минуле робило їх зручною мішенню для радянської і східнонімецької пропаганди. Блеха натякав, що Глобке з Геленом продовжували свою зло-

чинну діяльність після війни і він має докази. «Гер Ліпольц, – відрекомендував Блеха, – на конкретних прикладах ознайомить вас із методами цих політичних убивць. Ми допоможемо викрити в очах німецької публіки і цілого світу злочинні інтриги боннських “ультрас” і їхні політичні методи, зокрема знищення окремих людей і масові убивства».

Стефан Ліпольц, лисуватий чоловік в окулярах, якому на вигляд було трохи за п'ятдесят, почав із вибачень за свою німецьку. Потім розповів про себе, що й пояснювало, чому він не дуже добре знає мову. Ліпольц народився 1907 року в родині німецьких колоністів на Волині, яка тоді була у складі Російської імперії. Коли Радянський Союз за пактом Молотова – Рібентропа анексував Волинь (у міжвоєнний період вона належала Польщі), Ліпольц подався на статус фольксдойче і переселився у Третій рейх. Невдовзі його призвали в армію і відправили в розвідувальну школу. Після навчання він служив перекладачем у різних розвідувальних загонах, зокрема під командуванням Гелена. 1945 року він ненадовго потрапив у радянський полон. До 1953-го Ліпольц жив у Східній Німеччині, потім через берлінську лазівку перебрався на Захід. Оселився в Мюнхені, відкрив ресторан і подружився з українцями, багато з них були членами ОУН-б. Саме там, за словами Ліпольца, на нього вийшов

такий собі доктор Вебер, представник геленського БНД, який попросив його збирати відомості про Степана Бандеру. Невдовзі він отримав наказ убити лідера націоналістів, підмішавши отруйний порошок йому в їжу. Люди Гелена хотіли прибрати Бандеру, бо той нібито віддав перевагу британській розвідці і заважав німцям використовувати своїх людей у розвідувальних операціях проти Радянського Союзу. Ліпольц не зміг виконати наказ. Він сказав доктору Веберу, що не має зручного виходу на Бандеру, і порадив знайти кращу кандидатуру. За словами Ліпольца, доктор Вебер знайшов таку людину в особі його друга Дмитра Мисківа, наближеного до Бандери. Ліпольц боявся, що геленські агенти його тепер приберуть, і вирішив виїхати із Західної Німеччини, але наприкінці грудня 1959 року приїхав до Мисківа, заставши друга у повній прострації. Мисків сказав Ліпольцу, що убив Бандеру, підмішавши йому отруту за обідом у той самий день, коли Бандера помер. Ще Мисків сказав, що начальник бандерівської служби безпеки Іван Кашуба розшукує його. Ліпольц знову виїхав із ФРН, цього разу в Норвегію. Саме там він дізнався про несподівану смерть Мисківа у березні 1960-го.

«Можете уявити, яке враження це на мене справило? – сказав Ліпольц журналістам. – Я був так само спантеличений, пригнічений і заляканий, як і Дмит-

ро Мисків кілька місяців тому. Очевидно, федеральна розвідка готувала мені таку саму долю. Я поспіхом залишив Норвегію і виїхав до Німеччини. Усвідомлюючи, що інших варіантів сховатися від убивць із геленської розвідки нема, я перейшов кордон НДР і здався владі». Після цієї заяви він відповів на запитання, акуратно стараючись не суперечити заявам, що раніше звучали у східнонімецькій і радянській пресі.

Ліпольц припустив, що Бандеру убили, бо він перейшов дорогу бундесміністру Теодору Оберлендеру і той боявся, що український лідер може свідчити на суді про участь Оберлендера у львівських погромах червня – липня 1941 року. За словами Ліпольца, Мисків зізнався йому, що агенти Гелена, які наказали прибрати Бандеру, сказали, що той має нарешті замовкнути, бо в цьому зацікавлені й поважні люди в ХДС. Йшлося про Оберлендера. На цій прес-конференції прозвучала і заява представника міністерства державної безпеки (Штазі), який напався, що провідні посади в геленському БНД обіймають нацисти, і підкреслив зв'язок між людьми Бандери і Оберлендером. Він пообіцяв провести всебічне розслідування обставин смерті Бандери²⁶⁶.

²⁶⁶ *Who Actually Killed Ukrainian Nationalist Stepan Bandera*, pp. 3–13; *Правда про те, хто справді вбив Степана Бандеру. Чорні діла геленівської розвідки* (Toronto: Canadian Slavonic Committee, 1961), с. 5–

Маючи в розпорядженні архіви Третього рейху, Штазі і КДБ могли легко вистежувати колишніх нацистів у західнонімецьких спецслужбах і вербувати їх шантажем. ЦРУ вважало, що саме від перевербованого екснациста радянська сторона дізналася, що Сташинський на допитах не мовчить, і вирішила завдати удару першою. Колишнього есесівця в геленівських структурах, який став на бік комуністів і передавав інформацію Радянському Союзу, звали Гайнц Фельфе. Оберштурмфюрер СС Фельфе почав працювати у спецслужбах ФРН 1951 року і швидко зробив кар'єру, очоливши відділ контррозвідки. Вдень він ловив радянських шпигунів. Але головним його заняттям був шпіонаж на користь СРСР. Він узявся за це того самого 1951 року. Фельфе здав КДБ чимало агентів БНД і ЦРУ на сході. Генерал Коротков особисто кілька разів зустрічався з Фельфе і приховував його особу від конкурентів у радянській і східнонімецькій розвідці.

Інформація про Сташинського – одна з останніх передач Фельфе. Він потрапив під ковпак ЦРУ після того, як потрібний агент ЦРУ Міхал Голеневський, утікши в січні 1961-го року на Захід, видав радянського «крота» в західних спецслужбах. 20 жовтня 1961-го влада перехопила повідомлення зі Сходу, адресоване Фельфе: «Негайно повідомте, чи доцільно спитати

Буша про реакцію на прес-конференцію Ліпольца від 13.10.[1961]». Через тиждень прийшло ще одне повідомлення: «Негайно повідомте, чи доцільно продовжувати пояснювальну кампанію. Ваша думка про питання, поставлені Бушу 20.10.[1961]». КДБ хотів зрозуміти, чи досягають мети «активні заходи», тобто кампанія дезінформації²⁶⁷.

«Активні заходи» були фішкою Шелепіна на посаді голови КДБ. Створений у січні 1959-го спеціальний відділ «Д» – тобто «дезінформація» – у складі управління зовнішньої розвідки одразу ж взявся за Західну Німеччину. Справа бундесміністра Оберландера, що тісно переплелася з справою Бандери, була тільки одним з його «досягнень». Відділ мав створити ФРН репутацію колиски антисемітизму. Однак першу пробу сил було зроблено в Радянському Союзі: кадебешники вночі розбили могили на єврейському цвинтарі

²⁶⁷ “Spione,” *Der Spiegel*, June 27, 1962; “Процес в Карлсруге,” *Московські вбивці*, с. 265–266; Norman J. W. Goda, “CIA Files Related to Heinz Felfe, SS Officer and KGB Spy,” <<http://www.fas.org/sgp/eprint/goda.pdf>>; Murphy, Kondrashev, and Bailey, *Battleground Berlin*, pp. 435–39. Евгений Примаков и др., *Очерки истории российской внешней разведки*, в 6-ти тт. (М., 2002), 5:127; Chief of Base, Bonn, to Chief, E[astern] E[urope Division], EGMA27257, March 23, 1964, Subject: Protocol of Felfe Trial, 36–37, Heinz Felfe Name File, vol. 3, f. 2, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 16; CIA Report, “KGB Exploitation of Heinz Felfe: Successful KGB Penetration of a Western Intelligence Service,” 120–122, NARA, RG 263, CIA Subject Files, Second Release, Box 1.

у провінції. Більшість селян негативно відреагувала на акт вандалізму й антисемітизму, але знайшлася група молоді, яку подібні «активні заходи» підштовхнули до хуліганської самодіяльності. Потім східнонімецьких агентів відправили у Західну Німеччину паплюжити єврейські цвинтарі там. Операція мала успіх: хвиля антисемітських дій прокотилася всією країною. Радянська пропагандистська машина тут же підхопила нову тему і знайшла собі нові мішені на Заході²⁶⁸.

Улітку 1959-го Шелепін скликав у Москві велику раду, щоб обговорити пріоритети розвідки в нову епоху. Відділу «Д» на чолі з Іваном Агаянцем веліли координувати свою роботу з міжнародним відділом ЦК і урядом. «Активні заходи» стали елементом державної політики СРСР. У звіті Шелепіна Хрущову про результати діяльності КДБ у 1960 році значилося багато досягнень відділу «Д». Оперативники КДБ підготували і зробили десять «вкидів сфальсифікованих документів» і 193 «інших дезінформаційних матеріалів», помилково приписаних західним інституціям. Чекісти поширили 3 мільйони 221 тисячу листівок, допомогли надрукувати 126 книжок і брошур та 3097 газетних статей, спрямованих проти політики Сполучених Штатів і

²⁶⁸ Andrew and Gordievsky, *KGB: The Inside Story*, pp. 384–385; Marc Fisher, “E. Germany Ran Antisemitic Campaign in West in 60s,” *Washington Post*, February 28, 1993.

їхніх союзників. За фінансування КДБ за кордоном виходило 15 газет і журналів²⁶⁹.

Після скандалу зі збитим «У-2» у травні 1960-го КДБ почав «активні заходи» стосовно ЦРУ і його директора Алена Далеса. 7 червня того року Шелепін подав на розгляд Хрущова записку з пропозицією заходів щодо дискредитації ЦРУ в очах американської публіки. Кінцевою метою заходів була відставка директора управління, який вважався одним з головних ворогів Радянського Союзу в американській адміністрації.

Помітне місце в записці посідала українська тема. Шелепін пропонував розкрити оперативну гру «Зв'язок», яку КДБ вело з ворогами, і організувати в пресі, адресованій західній аудиторії, заяви агента «Майського», колишнього керівника «служби безпеки» Закордонних частин ОУН, засланого на українську територію 1951 року й використаного у цій грі. Операція «Зв'язок» – це радіогра, яку КДБ вело з бандерівцями з 1951 року. Агент «Майський» – Мирон Матвієйко. Наприкінці року Матвієйку справді веліли публічно розповісти про закордонних лідерів націоналістів, шокованих заявою колишнього оунівця, що він працював на КДБ ще з 1951 року. Ця несподівана поява Матвієйка у публічному просторі дала підстави ЦРУ підозрюва-

²⁶⁹ Vladislav M. Zubok, "Spy vs. Spy: The KGB vs. the CIA," *Cold War International History Project, CWIHP Bulletin* 4 (Fall 1994): 22–33.

ти, що смерть Бандери і «легалізація» Матвієйка були пов'язані.

Прес-конференція Ліпольца, поспіхом організована КДБ і Штазі у жовтні 1961-го, мала всі ознаки політики «активних заходів»: агента, який колись працював на Заході, використали для запуску дезінформації. Ці матеріали було опубліковано у східній пресі і поширено на Заході. 1962-го КДБ організувало публікації англійською та українською через лівих українських емігрантів у Канаді. Важко сказати, скільком розвідкам встиг послужити Ліпольц: схоже, що в якійсь ролі він працював і на американців. Згідно з пізнішим звітом ЦРУ, Ліпольц повідомив управління, що на початку 1957 року КДБ наказало йому вбити Бандеру отрутою уповільненої дії, яку неможливо виявити. Саме про таку отруту, нібито видану йому західнонімецькою розвідкою, Ліпольц сказав на прес-конференції. Головна проблема полягала не в агенті, а в легенді, яку йому придумали в КДБ. За даними ЦРУ, Ліпольц був не тим, за кого себе видає, і з 1929 року працював на радянські спецслужби²⁷⁰.

Прес-конференція Ліпольца була частиною широкої операції «Тотальне вбивство», покликаної допо-

²⁷⁰ *Who Actually Killed Ukrainian Nationalist Stepan Bandera*, pp. 13–16; *Bandera File*, Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 9.

могли КДБ з наслідками втечі Сташинського на Захід. Але прес-конференція Ліпольца нічим не допомогла. Невдовзі з'ясувалося, що Дмитро Мисків, який нібито зізнався Ліпольцу у вбивстві Бандери, не міг цього зробити: у день смерті Бандери він відвідав велике зібрання в українській церкві у Римі. ОУН-б швидко це довела, ще до того, як західна преса клюнула на версію КДБ, що провідника убили свої ж²⁷¹.

Попри прес-конференційні обіцянки, Штазі так і не розповіла про розслідування звинувачень Ліпольца. 10 листопада 1961 року міністерство держбезпеки скликало ще одну прес-конференцію, на якій звинуватило Гелена і БНД у політичних убивствах, але нічого нового про вбивство Бандери не сказало²⁷².

28. Велика політика

Західні німці відповіли на «активні заходи» СРСР у п'ятницю 17 листопада 1961 року: федеральний прокурор з особистої санкції канцлера Аденауера зробив заяву у справі Сташинського. На той момент агент КДБ у БНД Гайнц Фельфе, який інформував Москву про хід допитів Сташинського, уже сидів у в'язниці –

²⁷¹ *Московські вбивці*, с. 50–55.

²⁷² Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 9; *Московські вбивці*, с. 50–55.

його заарештували 6 листопада. Після невиразних вересневих виборів нарешті було сформовано керівну коаліцію, і Аденауер взяв на себе відповідальність оприлюднити результати розслідування смерті Бандери. Канцлер озвучив сенсаційну новину й поїхав у Вашингтон обговорити з президентом Кеннеді становище зі східним блоком, на які кидала густу тінь Берлінська стіна²⁷³.

Західнонімецька влада, попри все інше, вкрай неприємне для СРСР, розповіла й про те, що Сташинський отримав орден особисто з рук шефа КДБ Олександра Шелепіна. За кілька днів до того Шелепін залишив кабінет на Луб'янці і перейшов на посаду секретаря ЦК КПРС. Багато хто вважав, що Хрущов бачить у ньому свого наступника. А раптом радянський лідер і сам причетний до справи Сташинського? Німецькі посадовці були обережні і підозр про причетність радянського керівництва до вбивства Бандери не висловлювали, але українські націоналісти в Мюнхені одразу звинуватили Хрущова.

«Немає сумніву, що пляни скритовбивства були відомі й апробовані головою Ради міністрів СРСР

²⁷³ "Geheimdienste. Bart ab," *Der Spiegel*, November 29, 1961; "Germans Hold Russian. Ex-Soviet Agent Reported to Admit Bandera Killing," *New York Times*, November 18, 1961; "Ex-Red Agent Admits Killing 2 Exile Chiefs," *Chicago Daily Tribune*, November 18, 1961.

Нікітою Хрущовом, якому підлягає шеф КГБ», – йшлося в заяві ОУН-б у день, коли німецька влада оприлюднила зізнання Сташинського. Тему Шелепін – Хрущов підхопили кілька західноєвропейських газет. «Ілюстрейтед Лондон ньюз» писала, що, судячи з призначення Шелепіна на важливу посаду в ЦК, Хрущов був у курсі подій і схвалив убивство. У гарячій пропагандистській війні західна преса отримала сильний козир, який не поб'єш «активними заходами» КДБ²⁷⁴.

Навряд чи випадково таку скандальну інформацію оприлюднили саме напередодні поїздки Аденауера до Вашингтона. Багато місяців західнонімецькі лідери у Бонні марно намагалися схилити молодого й недосвідченого президента США до свого погляду на стосунки зі східним блоком. Прийшовши до влади в січні 1961-го, Кеннеді одразу дав зрозуміти Аденауеру, що не підтримує його бачення і не вважає об'єднання Німеччини передумовою для безпеки Європи. Радники президента виступали за те, щоб визнати повоєнні кордони й домовитися з Радянським Союзом, тим самим послабивши напруження в Центральній Європі. Ще одна ложка дьогтю: американці обговорювали німецьку політику з французами і британцями, ігноруючи західних німців. Недовіра між Кеннеді й Аденау-

²⁷⁴ *Московські вбивці*, с. 55–57, 62–63; Леонид Млечин, *Железний Шурік* (М., 2004), гл. 5.

ером зросла після будівництва Берлінського муру: у Вашингтоні вважали, що стіна розрядила потенційно вибухову ситуацію, а Бонн сприймав її як цвях у труну возз'єднання Німеччини. Аденауер жадав різкої реакції, зокрема міжнародного бойкоту Лейпцизької виставки, але Кеннеді обмежився тим, що пообіцяв захищати Західний Берлін від гіпотетичної радянської агресії, у кожному разі малоймовірної²⁷⁵.

На публіці Кеннеді з Аденауером воліли не афішувати розбіжностей, але напередодні листопадової зустрічі стосунки між ними були як ніколи прохолодні. За повідомленнями преси, за кілька днів до того ФРН запропонувала Хрущову «велике примирення». Можливість сепаратних радянсько-німецьких переговорів без участі американців, британців чи французів поновила в пам'яті радянсько-німецькі переговори в Рапалло 1922 року. Той дипломатичний маневр повернув обидві країни на міжнародну арену і заклав передумови для Другої світової війни. Газети писали, що німці, не знайшовши порозуміння на Заході, знову намагаються домовитися з комуністами. Того ж дня Аденауер оголосив, що країни НАТО не мусять діставати згоду США на використання ядерної зброї. Розмова

²⁷⁵ Frank A. Mayer, "Adenauer and Kennedy: An Era of Distrust in German-American Relations?" *German Studies Review* 17, no. 1 (February 1994): 83–104.

була дуже жорсткою, і заява федерального прокурора була її частиною²⁷⁶.

Аденауер хотів, щоб Кеннеді теж натиснув на СРСР, але президент не послухав. Затятий антирадянщик директор ЦРУ Ален Далес, чиї люди в Німеччині хотіли використати Сташинського в пропагандистських цілях, уже залишав політичну сцену. У листопаді на радість КДБ він подав у відставку – чекісти охоче записали це собі в плюс. 17 листопада, паралельно з войовничими заявами Аденауера, американські газети надрукували текст вчорашнього виступу Кеннеді. Про радянсько-американські відносини довкола Берліна Кеннеді сказав: «Прийняти той факт, що переговори не є змаганням, у якому є переможець і переможений, – це перевірка на нашу національну зрілість». Він хотів розчистити простір для дипломатичного маневру, що його Аденауер, навпаки, прагнув ліквідувати²⁷⁷.

²⁷⁶ Sydney Gruson, “Kroll Proposed Thaw to Moscow. German Asked Khrushchev for ‘Grand Reconciliation,’” *New York Times*, November 18, 1961, pp. A1, 6; “*New York Times Chronology (November 1961)*,” John F. Kennedy Presidential Library and Museum <<http://www.jfklibrary.org/Research/Ready-Reference/New-York-Times-Chronology/Browse-by-Date/New-York-Times-Chronology-November-1961.aspx>>.

²⁷⁷ “President Kennedy delivers major policy speech at UW on November 16, 1961,” HistoryLink.org <http://www.historylink.org/index.cfm?DisplayPage=output.cfm&File_Id=968>.

Давно очікувана зустріч вісімдесятип'ятирічного, але повного сил Конрада Аденауера і сорокачотирирічного Джона Кеннеді, хворого, попри молоді роки, на спину, відбулася в Білому Домі вранці 21 листопада. Кеннеді спитав Аденауера про актуальне становище німецько-радянських відносин. Президент особливо цікавився можливим зближенням Бонна й Москви і згадав у цьому контексті Рапалло. Аденауер заперечив будь-які натяки на сепаратні угоди з Москвою в ім'я об'єднання Німеччини. «П'ятдесят три мільйони західних німців не хочуть стати рабами, не хочуть вони й об'єднуватися в рабстві з шістнадцятьма мільйонами східних німців, – сказав він президенту. – Вони хочуть свободи». Переговори закінчилися непростим компромісом. Кеннеді погодився з Аденауером не ставити питання про визнання кордонів у контекст переговорів про Берлін, а в їхньому спільному комюніке об'єднання Німеччини значилося стратегічною метою, а не поточним завданням. Лідери двох країн обговорили випадок з Кролем (про контакти західнонімецького посла з Хрущовим у Москві) і не дійшли до справи Сташинського²⁷⁸.

²⁷⁸ *FRUS*, 1961–63, volume 14, *Berlin Crisis, 1961–1962* (Washington, D.C., 1993), nos. 218, 219; White House Photographs, “Luncheon in honor of Konrad Adenauer, Chancellor of West Germany,” November 21, 1961, 1:00 p.m., John F. Kennedy Presidential Library and Museum <<http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/Archives/JFKWHP-1961-11-21-A.aspx>>.

Американо-західнонімецьке «порозуміння», досягнуте у Вашингтоні 21 листопада, проіснувало всього чотири дні. 25 листопада Кеннеді дав інтерв'ю Олексію Аджубею, головному редактору газети «Известия» і зятю Хрущова. Президент сказав, що поділяє занепокоєння Радянського Союзу тим, що Західна Німеччина може розвинути ракетну зброю або створити потужну армію. Західні німці були шоковані. Кеннеді й Аденауер через необхідність лишатимуться партнерами, але сповідуватимуть різні підходи до відносин схід – захід, аж поки Аденауер не відійде від влади у жовтні 1963-го. Німецька влада не дістала суттєвої підтримки від Вашингтона у підготовці до відкритого суду над Сташинським. Використати цю справу в пропагандистській війні з Радянським Союзом хотіло передусім праве антикомуністичне крило американського істеблішменту, а не адміністрація Кеннеді чи його прихильники²⁷⁹.

Перший приклад, що одкровення Сташинського справили якийсь політичний вплив поза ФРН, дали не Сполучені Штати, а Канада. На початку грудня 1961 року – не минуло й трьох тижнів від публікації свідчень Сташинського – сорокадворічний Артур Малоуні, депутат канадського парламенту й один з головних ав-

²⁷⁹ *FRUS*, 1961–63, vol. 14, no. 219; Mayer, “Adenauer and Kennedy: An Era of Distrust in German-American Relations?”

торів канадського Біля про громадянські права, відвідав офіс федерального прокурора в Карлсруе. Це місто було столицею західнонімецької юриспруденції, там розташовувалися Конституційний і Головний карний суд. Федеральний прокурор зустрівся з Малоуні і підтвердив повідомлення преси про Сташинського – журналісти висвітлювали справу більш-менш акуратно. Сташинський справді убив Бандеру і Ребета за наказом московського КДБ зі спеціального пістолета-спрея. Німецька влада готує судовий процес, який має початися у квітні 1962-го, і вирішує, де його провести – у Мюнхені чи Карлсруе²⁸⁰.

Візит Малоуні до Західної Німеччини, висвітлюваний у канадській пресі, повністю відповідав жорсткій антирадянській лінії канадського прем'єр-міністра Джона Діфенбейкера. 1960 року Діфенбейкер, лідер країни, яка все ще розробляла декларацію незалежності від Британської імперії, тільки через п'ять років отримає свій прапор і аж через двадцять два роки повноцінну конституцію, воював з Микитою Хрущовим у питанні деколонізації, що його СРСР традиційно розігрував проти західних країн, здобуваючи собі союзників у колишніх колоніях.

Діфенбейкер заявив, що Радянський Союз –

²⁸⁰ *Московські вбивці*, с. 67–68; Charles H. Pullen, *The Life and Times of Arthur Maloney: The Last of the Tribunes* (Ingram Pub Services, 1994).

справжня колоніальна імперія, яка відмовляє у праві на свободу і національну незалежність десяткам мільйонів неросіян. Прем'єр-міністр розвинув цю тему на форумі з етнічних питань, скликаному з ініціативи Малоуні в Торонто 22 листопада 1961 року. Виступаючи перед восьмитисячною аудиторією – представниками двадцяти дев'яти різних етнічних груп – Діфенбейкер заявив, що від часу Другої світової війни повну незалежність здобули 37 країн з населенням 850 мільйонів, а радянська влада й далі тримає в неволі 96 мільйонів неросіян, які не мають змоги навіть висловитися про свою національну долю – хочуть вони жити в СРСР чи ні.

Такі заяви звучали цілком природно в устах лідера правоцентристської Прогресивно-консервативної партії, яка не приховувала своїх антирадянських поглядів. Звертати увагу на національне питання в СРСР уряд Діфенбейкера змушувала ще одна річ. Прогресивні консерватори прийшли до влади за активної підтримки канадських українців, які мали сильний вплив в їхній електоральній вотчині – аграрних провінціях західної Канади.

Помітну роль українці грали і в Торонто. Артур Малоуні – один із багатьох прогресивних консерваторів, що пройшли були в парламент завдяки голосам українців. У його виборчому окрузі Паркдейл у То-

ронто розташовувалися дві українські церкви і чимало українських організацій. У зовнішній політиці українці хотіли, щоб канадський уряд підтримував боротьбу за свободу їхньої історичної батьківщини. Попри політичні розбіжності, всі вони сприйняли убивство Бандери як удар по омріяній незалежності України²⁸¹.

Новини про одкровення Сташинського дійшли до Північної Америки, якраз коли на Генеральній Асамблеї ООН точилися непрості дебати про колоніалізм. 26 листопада 1961 року на асамблеї виступив американський посол Адлей Стівенсон, який назвав «китайсько-радянський» блок найбільшою колоніальною імперією в історії. За його словами, комуністи керують нерадянськими народами силою. Серед «поневолевих народів» він назвав і Україну. Резолюцію про Тиждень поневолевих народів Конгрес вперше прийняв 1959 року.

Тема підкорених комуністами народів стала важливим елементом зовнішньополітичної риторики Ейзенхауера, і президент оголосив Тиждень поневолевих народів у липні 1959-го. Його відтоді проводили щороку в третій тиждень липня. Радянська сторона бурхливо протестувала проти цієї ініціативи, і деякі радники Кеннеді пропонували президенту дистанціюватися від

²⁸¹ *Московські вбивці*, с. 82–83, 89; Denis Smith, *Rogue Tory: The Life and Legend of John G. Diefenbaker* (Toronto, 1997).

вигадки республіканської адміністрації, яка грала проти комуністичних режимів у Східній Європі й ускладнювала відносини з Москвою. Незважаючи на поради Джорджа Кенана, архітектора східної політики Вашингтона, президент Кеннеді продовжив традицію. Біженці зі Східної Європи, зокрема українці, боронили символічну спадщину Ейзенхауера.

У січні 1962 року д-р Лев Добрянський, професор економіки у Джорджтауні, головний автор резолюції про поневолені народи, голова Українського конгресового комітету Америки і голова Національного комітету для поневолених Москвою народів, оприлюднив звернення до сенаторів і конгресменів із закликом підтримати визвольну боротьбу всіх поневолених народів, зокрема найбільшого – українців. Він згадав шум у країнах радянського блоку від виступу Адлея Стівенсона в ООН і свіжі новини з Німеччини. «Недавні зізнання московського агента Богдана Сташинського, – писав Добрянський, – що він з наказу Москви замордував патріотичних українських лідерів на вигнанні – д-ра Льва Ребета в 1957 році і Степана Бандеру в 1959 році – дають черговий доказ хрущовського тероризму та його страху перед українським націоналізмом». Свідчення Сташинського прекрасно вписалися у Сполучених Штатах в загальну концепцію «понево-

лених народів»²⁸².

Українська еміграція привертала увагу західного світу до політичного тероризму Москви і не обмежувалася звертаннями до політиків. Лідери ОУН-б почали мобілізувати прихильників в українських громадах у Німеччині й Північній Америці одразу після оприлюднення свідчень Сташинського в листопаді 1961-го. У наступні кілька тижнів вони організували понад сотню демонстрацій, майже вісімдесят у Західній Європі і Британії і близько п'ятдесяти у США й Канаді. Найбільш резонансні мітинги відбулися перед радянським посольством у Лондоні 25 листопада і перед радянською місією в ООН у Нью-Йорку 2 грудня. Сто нью-йоркських полісменів захищали радянську місію від чотирьох сотень розсерджених протестувальників – усе почалося з карикатур на Хрущова, а закінчилося проривом поліцейського кордону і спаленням радянського прапора. За кілька днів відбувся радянський мітинг протесту перед американським посольством у Москві – москвичі начебто обурювалися «хуліганями» й «фашистами», які підривають мирну співпрацю між країнами. Про Бандеру чи Сташинсько-

²⁸² “Stevenson Lashes at Russian Colonialism,” *Ukrainian Weekly*, December 2, 1961; *Московські вбивці*, с. 84; Joe Holley, “Lev E. Dobriansky. Professor and Foe of Communism, 89,” *Washington Post*, February 6, 2008; “Dobriansky, Lew E.,” in *Ukrainians in North America. A Biographical Directory*, ed. Dmytro M. Shtohryn (Champaign, Ill., 1975), pp. 60–61.

го у Москві не згадували²⁸³.

Однак Сташинський фігурував у новій порції «активних заходів», розроблених КДБ і Штазі. 19 листопада, через два дні після прес-релізу федерального прокурора ФРН, східнонімецькі газети надрукували інтерв'ю зі Стефаном Ліпольцем, у якому той заявив, що Сташинський – мутний тип, найнятий для кривосвідчень з метою відвернути увагу від справжніх убивць Бандери. Ліпольц гнув стару лінію, що Бандеру убив Дмитро Мисків за наказом генерала Гелена. Ліпольц доводив, що повернути таке вбивство просто не могла людина не з Мюнхена і не член ОУН-б, який мав доступ до Бандери. На Заході заяви Ліпольца інтересу не викликали, Мисківа вже давно викреслили зі списку гіпотетичних убивць. Історію Сташинського наприкінці листопада надрукував респектабельний журнал «Шпігель», і в публіки не лишилося сумнівів, хто справжній убивця й замовники²⁸⁴.

Невідомою лишалася історія самого вбивці, мотиви й деталі злочину. Публіка дізналася про це лише на

²⁸³ *Московські вбивці*, с. 68–72; “Soviet Agent Confesses Killing Bandera and Rebet as ‘Enemies of Soviet Regime,’” *Ukrainian Weekly*, November 28, 1961; “Yaroslav S. Stetsko Was Next on the KGB List,” *Ukrainian Weekly*, December 2, 1961; “Ukrainians Picket Soviet U.N. Mission in Protest Over Murder of Bandera,” *Ukrainian Weekly*, December 9, 1961.

²⁸⁴ *Московські вбивці*, с. 80–81; “Geheimdienste. Bart ab,” *Der Spiegel*, November 29, 1961.

суді, якого з нетерпінням чекали навіть ті, хто не цікавився міжнародними відносинами. Але юридична машина крутилася дуже повільно. Допити Сташинського завершилися в листопаді 1961-го, але багато часу пішло на перевірку фактів і психіатричну експертизу, тож звинувачення йому висунули тільки 21 грудня того року. У лютому 1962-го Сташинського перевели на обстеження до психіатричної клініки Гейдельберзького університету. Чекісти скористалися затримками, щоб підлаштувати свою історію під нові обставини. Навесні 1962-го, не відкидаючи формально версії Ліпольца, агенти КДБ почали поширювати на Заході інформацію, що Сташинський і справді міг бути убивцею Бандери, але зробив це не з наказу Москви, а з волі ворогів Бандери в Організації українських націоналістів²⁸⁵.

КДБ запустив нову версію вбивства на прес-конференції у Східному Берліні 2 квітня 1962 року. Цього разу головним «свідком» чекістів був Осип Вергун, український емігрант, який багато років був членом ОУН-б у Мюнхені й нібито втік до Східної Німеччини. Вергун заявив, що Богдан Сташинський «зовсім не радянський громадянин, як про це писали західнонімецькі газети. Багатьом українцям він відомий як член ОУН (організаційні псевда “Олег”, “Тарас” та “Ігор”). У минулому він перебував в Україні у загонах т. зв. УПА,

²⁸⁵ *Московські вбивці*, с. 267, 622.

а попросту кажучи, у бандерівських бандах, котрі були на службі у фашистів і чинили жорстокі злочини проти своїх же братів по крові». Вергун розповів, що Сташинський діяв від імені членів бандерівської організації, які вирішили пожертвувати життям свого лідера заради пропагандистської війни з Радянським Союзом. Саме вони хотіли перекласти всю вину на Оберлендера і генерала Гелена. У новій версії ці двоє були не зловмисниками, а жертвами безпринципних лідерів націоналістів²⁸⁶.

Вергун, як і Ліпольц, був людиною справжньою, хоч і розповідав сюрреалістичну історію. Він справді довго жив у Мюнхені. Там його знали як колишнього працівника абверу, який переживав непрості часи і загруз у боргах. Бандерівські оперативники пізніше заявляли, що на Вергуна виходив агент КДБ і запропонував йому гроші за відомості про лідерів націоналістів. У березні 1962-го Вергун пішов на зустріч з чекістом-зв'язковим і не повернувся. Усі його речі лишилися, і служба безпеки ОУН-б вважала, що його викрали. Добровільно Вергун перебрався у Східний Берлін чи ні, але його прес-конференція невідповідно збіглася з початком процесу над Сташинським, запланованим спершу на

²⁸⁶ Осип Вергун розповідає (К., 1962); М. Максименко, М. Давидяк і О. Вергун, *Провокатори на Заході продовжують діяти* (К., 1963); *Московські вбивці*, с. 92–94.

квітень 1962 року. КДБ не сумнівався, що Сташинського звинуватять у двох вбивствах, і приготував новий сюжетний хід. Але карта не зіграла: квітневий процес відклали на невизначений час²⁸⁷.

Тим часом київські чекісти, зокрема колишній куратор Сташинського полковник Деймон, гарячково збирали матеріали, які підтверджували б слова Вергуна, ніби Сташинський – зятий український націоналіст. Вони намагалися хоч якось запобігти катастрофічним наслідкам зради зіркового агента, встановивши спостереження за рідним селом Сташинського на Львівщині і його родиною – КДБ контролювало всю міжнародну кореспонденцію в селі і всі контакти Сташинських. Працівник КДБ зустрівся з родиною і запевнив, що з Богданом все добре. Рідні ж сказали йому, що на Богданове прохання спалили всі його листи і квитанції про грошові перекази. Він ніколи не надсилав їм своїх фотографій.

Але в листопаді у чекістів виникла нова проблема. «Голос Америки» почав передавати, що це Сташинський убив Ребета і Бандеру. Деймон запропонував влаштувати в будинку у Сташинських демонстративний обшук, щоб показати селянам ніби Богдан насправді працював на іноземну розвідку – тоді ж чекісти змінили його кодове ім'я з «Тарас» на «Скорпіон», але

²⁸⁷ Мудрик, *У боротьбі проти московської агентури*, розд. 14.

в Москві цей план не схвалили. Начальство все ще сподівалося, що українські родичі зможуть вплинути на поведінку Сташинського в Німеччині²⁸⁸.

Українське КДБ чекало можливої реакції на зізнання Сташинського з боку залишків націоналістичного підпілля. Чекісти припускали, що помстою за Бандеру можуть бути теракти. У листопаді 1961 року Віталій Нікітченко розіслав меморандум по обласних управліннях комітету із застереженням, що «в закордонній пресі і по радіо поширюються провокативні наклепи, нібито смерть одного з ватажків зарубіжних українських націоналістичних центрів Бандери настала в результаті заходів, вжитих з боку органів державної безпеки Союзу СРСР». Усе це слід було спростовувати: «У разі отримання повідомлення від агентури з цього питання оперативний працівник має сказати агенту, що це чергова провокація».

У лютому 1962 року начальники обласних управлінь КДБ в Україні отримали нове повідомлення з Києва. Нікітченко застерігав, що ворожа інформація може надходити із Заходу звичайною поштою. Іронія полягає

²⁸⁸ Полковник Деймон, Справка по документу № 1701, там же, Справка по документу № 1702, 28 ноября 1961, там же, Справка по документу № 1707, 29 ноября 1961, там же, Справка по документу № 2135, 29 ноября 1961; там же, Справка по документу № 193, 8 декабря 1961, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас», т. 6, л. 193, 211, 214–217, 239–243.

в тому, що записку про «провокативні повідомлення про причетність радянської розвідки до смерті Степана Бандери» на підпис Никитченку подав не хто інший, як полковник Деймон. Слова «смерть Степана Бандери» було вписано від руки – машиністка не мала знати, про що йдеться²⁸⁹.

29. Американські адвокати

Серпень видався важким місяцем у житті Степана Ленкавського, п'ятдесятисемирічного наступника Степана Бандери на посаді голови Організації українських націоналістів. «Професор», як його називали колеги, у 1929 році склав «Декалог» – десять заповідей українського націоналіста, що їх кожен член організації мав знати напам'ять. П'ята заповідь веліла: «Пісти смерть великих лицарів». Перші роки перебування Ленкавського на чолі організації було присвячено цій заповіді – він заповзвся з'ясувати загибель Бандери і судити його убивць²⁹⁰.

²⁸⁹ В. Никитченко, "Всем начальникам управлений КГБ при СМ УССР", 27 ноября 1961, Архив СБУ, Киев, ф. 16, оп. 1, д. 930, л. 210; В. Никитченко, "Всем начальникам управлений КГБ при СМ УССР", 14 февраля 1962, Архив СБУ, ф. 16, оп. 1, д. 932, л. 37–39.

²⁹⁰ Олександр Сич, *Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН* (Івано-Франківськ, 1999); "Decalogue," in *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath*, ed. Yury Boshyk (Edmonton, 1986),

Одразу після смерті Бандери члени організації з відома ЦРУ підготували брошуру, у якій смерть їхнього провідника значилася в низці інших убивств лідерів української еміграції. Симона Петлюру, чільного діяча української революції, застрелили в Парижі 1926 року, потім убили Євгена Коновальця, попередника Бандери у проводі ОУН, – у травні 1938-го в Роттердамі йому передали бомбу, замасковану під коробку цукерок. Щойно про втечу Сташинського дізналися на Заході, як оунівці провели нові паралелі між убивством Бандери й загибеллю Петлюри. Багато хто пам'ятав суд 1927 року над убивцею Петлюри Шаломом Шварцбардом, якого затримала французька поліція одразу після вбивства. Шварцбард заявив, що мстився за єврейські погроми, влаштовані петлюрівцями під час революції.

Самі петлюрівці були переконані, що Шварцбард діяв за наказом радянського ЧК, але адвокатам підсудного вдалося його виправдати, переключивши увагу суду на єврейські погроми в Україні. Петлюрівські загони справді брали участь у погромах, але сам Петлюра, ветеран соціал-демократичного руху, не був антисемітом і багато разів намагався зупинити насильство своїх неконтрольованих загонів. «Докази», що за погроми відповідальний Петлюра, охоче надала радянська влада. Вона подала листа за підписом понад

тисячі вцілілих «свідків» з України, що у погромах винен особисто Петлюра²⁹¹.

Ленкавський мав на меті не допустити, щоб суд над убивцею Бандери перетворився на поразку української справи, як це було зі Шварцбардом. Родина загиблого, особливо його вдова Ярослава Бандера, потребувала представника на суді, який мав відбутися у Карлсруе. З прес-конференції Осипа Вергуна у Східному Берліні Ленкавський зрозумів, що радянська сторона готова до суду, а оунівці – ні. Ленкавський скористався затримкою з початком процесу для активної підготовки. Організація вже почала збирати гроші на юристів, залучила до справи мюнхенського адвоката доктора Ганса Нойвірта, але вважала, що цього замало. Нойвірту мав допомогти хтось, обізнаний в українських справах, людина з авторитетом у світі, найкраще – американець.

19 квітня 1962-го Ленкавський написав такій людині. Це був Ярослав Падох, український юрист, який здобув освіту у міжвоєнній Польщі, емігрував у Сполучені

²⁹¹ *Murdered by Moscow: Petlura, Konovalts, Bandera, Three Leaders of the Ukrainian National Liberation Movement, Assassinated at the Orders of Stalin and Khrushchov* (London, 1962); "Petlura Trial," *Time*, November 7, 1927; Saul S. Friedman, *Pogromchik: The Assassination of Simon Petlura* (New York, 1976); Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge, Mass., 1999), chapter 4.

Штати після Другої світової і працював в Українському народному союзі, найстарішій українській фінансовій установі країни. 1958-го Падох став головним секретарем УНА, а 1962-го обійняв на громадських засадах посаду секретаря Українського конгресового комітету Америки, лобістської української організації, яку очолював доктор Лев Добрянський, автор резолюції про «Тиждень поневолених народів». Падох брав активну участь у діяльності українського скаутського руху. Мало того, він був давнім приятелем Бандери – вони колись були членами однієї ланки українських пластунів «Червона калина». Падох поновив членство Бандери в пластунах після війни на еміграції²⁹².

Ленкавський хотів, щоб Падох взяв участь у суді над Сташинським як консультант Нойвірта і запропонував покрити його витрати, але без гонорару. Відсутність грошей Падоха не злякала. Він був готовий допомогти безкоштовно і з почуття патріотизму, і через дружбу зі Степаном Бандерою²⁹³.

²⁹² “Jaroslav Padoch, dedicated community leader, dead at 89,” *Ukrainian Weekly*, September 6, 1988; Юрій Юзич, “Пластовий характер Степана Бандери”, *Київський Пласт. Статті київських пластунів*, 19 січня 2009 <<http://kyiv.plast.org.ua/about-plast/articles-by-kyiv-plast/268-plastovy-harakter-stepana-bandery.html>>.

²⁹³ Stepan Lenkavsky to Jaroslav Padoch, April 14, 1962; Jaroslav Padoch to Stepan Lenkavsky, April 19, 1962 (Ukrainian Museum and Library of Stamford, Jaroslav Padoch Archive, Correspondence, no. 238).

Падох знав Бандеру з дитинства, вони разом навчалися в школі і були пластунами. Останній раз вони спілкувалися в лютому 1959-го, за рік до смерті Бандери. Провідник націоналістів надіслав Падоху лист подяки за пожертву у двадцять доларів на діяльність ОУН. Ймовірно Падох зробив тоді кілька різдвяних пожертв: ОУН, Науковому товариству ім. Шевченка, яке згодом очолить, та іншим українським організаціям. Бандеру зворушила жертва від людини, яка не належала до організації²⁹⁴.

Новина про смерть Бандери стала шоком для Падоха. Як і всі інші, Падох мучився загадкою, хто ж убив їхнього друга²⁹⁵. Тепер Ярослав Падох дістав нагоду з перших уст дізнатися про обставини цього убивства. Єдина проблема полягала в часі: суд, за повідомленням Ленкавського, призначили на другу половину травня. А в третій декаді місяця Падох мав на щорічних зборах Української національної асоціації звітувати про діяльність організації за минулі чотири роки. Він не міг приїхати до Німеччини до кінця весни, але був готовий прилетіти до Мюнхена одразу після зборів. Невдовзі Ленкавський написав, що суд знову

²⁹⁴ Stepan Bandera to Jaroslav Padoch, February 7, 1959 (Jaroslav Padoch Archive, Correspondence, no. 208).

²⁹⁵ Padoch to Osyg Tiushka, January 4, 1960 (Jaroslav Padoch Archive, Additional materials, File 52 [volume 81]).

перенесли, і пообіцяв тримати його в курсі справи²⁹⁶.

Після того як канцлер Аденауер озвучив головні моменти свідчень Сташинського, судові чиновники постаралися перекрити інформаційні витоки. Але журналісти майже одразу дізналися про офіційне обвинувачення Сташинському. Наприкінці квітня про це написав «Кріст унд вельт», найбільший тижневик країни, чим породив чутки, ніби процес почнеться наприкінці травня. Однак Сенат Верховного суду повернув справу на дорозслідування, переніс дату на літо, а потім на осінь. Ленкавський з колегами запідозрили в затримках руку КДБ²⁹⁷.

Лише у вересні Ленкавський написав Падоху, коли ж нарешті почнеться суд: 8 жовтня 1962 року. На той момент вони вже перестали переживати, що радянська сторона організує Сташинському свого адвоката замість призначеного судом. Ленкавський просив Падоху приїхати на початку жовтня. О дев'ятій ранку 1 жовтня 1962 року Падох сів на літак «Люфтганзи» до Мюнхена²⁹⁸.

Того самого дня ще один представник юридичної

²⁹⁶ Lenkavsky to Padoch, May 17, 1962 (Jaroslav Padoch Archive, Correspondence, no. 238).

²⁹⁷ Lenkavsky to Padoch, May 17 and July 16, 1962 (Jaroslav Padoch Archive, Correspondence, no. 238).

²⁹⁸ Lenkavsky to Padoch, September 26, 1962 (Jaroslav Padoch Archive, Correspondence, no. 238).

команди Бандери ходив по високих кабінетах у Вашингтоні. Це був Чарльз Керстен, адвокат з Мілуокі, штат Вісконсін, і впливова фігура на вашингтонській політичній сцені 50-х років – його тричі обирали конгресменом. Керстен очолював Спеціальний комітет Конгресу з розслідування комуністичної агресії і був радником президента Ейзенхауера у психологічній війні з СРСР. Керстену виповнилося п'ятдесят дев'ять років, однак він, попри зайву вагу, був сповнений енергії й активно обходив впливові кабінети. Як і Падох, він погодився консультувати західнонімецького адвоката. Керстен мав летіти до Мюнхена наступного дня і хотів поговорити з якомога ширшим колом старих друзів і знайомих, щоб переконати їх у важливості судового процесу в далекому Карлсруе.

Перед поїздкою у столицю Керстен написав міністру юстиції США, молодшому брату президента Роберту Кеннеді з проханням про зустріч. Але не вийшло. Міністр був надто зайнятий, і Керстен поговорив з його помічником. У Капітолії Керстен зустрівся із заступником голови підкомітету Сенату з внутрішньої безпеки Томасом Додом, сенатором-демократом від Коннектикуту. Попри різну партійну приналежність (Керстен був республіканець), у двох політиків було багато спільного. Обидва католики, тверді патріоти Америки, а значить, і борці з комунізмом по всьому світові. Дод

став відомою людиною завдяки участі в Нюрнберзькому трибуналі. Він допитував таких чільних нацистів, як Вільгельм Кейтель і Альфред Розенберг, і опікувався ходом процесу, коли суддя Верховного суду Роберт Джексон у жовтні 1946-го залишив Нюрнберг. 1952-го його обрали в Конгрес, він працював під керівництвом Керстена у Спеціальному комітеті з розслідування комуністичної агресії.

Комітет Керстена, створений 1953 року для вивчення обставин анексії прибалтійських республік і методів утвердження радянської влади у Східній Європі, опитав майже триста свідків, переважно біженців з країн східного блоку і національних республік СРСР. Це був апогей післявоєнної червоної істерії у США – перемога комуністів у Китаї, Корейська війна плюс запальна риторика Джозефа Маккарті. Ті дні давно минули, але Керстен однаково вважав, що Радянський Союз – головна загроза Сполученим Штатам. Томас Дод був його політичним однодумцем і важливим союзником. 1947-го Дод відмовився від нагороди польського комуністичного уряду за діяльність у Нюрнберзі²⁹⁹.

²⁹⁹ *Memorial Addresses for Thomas Joseph Dodd*, 92nd Cong., 2nd sess., 1972 (Washington, D.C., 1972); *Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.: Third interim report of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, second session, under authority of H. Res. 346 and H. Res.*

Чарльз Керстен був не просто ветераном, а й основоположником американського антикомунізму. Вісконсінські виборці вперше обрали його у Конгрес 1947-го, того самого року Джозефа Маккарті обрали від цього штату в Сенат, а президент Трумен попросив у Конгресу фінансування на боротьбу з комунізмом у Греції і Туреччині. Народилася доктрина Трумена, і почалася війна з комунізмом по всьому світові. Вашингтонська каденція сорокап'ятирічного Керстена закінчилася в Комітеті з питань освіти і праці. Саме там він зустрівся з двома молодими конгресменами – тридцятичотирирічним Річардом Ніксоном від Каліфорнії і тридцятирічним Джоном Кеннеді від Массачусетса.

Керстен і Кеннеді були ревними католиками і легко знайшли спільну мову на ґрунті антикомунізму. Вони разом з'їздили в Мілуокі розслідувати проникнення комуністів у тамтешні профспілки. Відвідали засідання у справі страйку 1941 року на оборонному заводі компанії «Еліс Челмерс», інспірованому, як вважали конгресмени, з Москви, коли Сталін і Гітлер ще були союзниками. Молодий Кеннеді здобув першу перемогу на фронті боротьби з комунізмом – одного з комуністів-організаторів страйку засудили³⁰⁰.

438 (Washington, D.C., 1972).

³⁰⁰ Christopher Matthews, *Kennedy & Nixon: The Rivalry that Shaped Postwar America* (New York, 1997), pp. 52–54.

1948 року Керстена призначили головою підкомітету Конгресу з розслідування проникнення комуністів в американські профспілки. Кеннеді був одним з членів цього підкомітету. Того самого року Ніксон почав діяльність як член Комітету з розслідування антиамериканської діяльності. Керстен відіграв помітну роль у злеті Ніксона. «Від нього я довідався більшість того, що знаю про комунізм», – згадував Ніксон свою першу зустріч з Керстеном. Керстен познайомив Ніксона зі своїми радниками з комуністичної тематики – католицькими священиками монсиньйором Фултоном Шіном і Джоном Кроніном. Ніксон з Керстеном раз по раз їздили у Балтімор на зустрічі з отцем Кроніном, який, з благословення Едгара Гувера, дав їм доступ до справ на людей, запідозрених у комуністичній діяльності. Серед головних підозрюваних був Елджер Гіс, улюбленець американської ліберальної еліти, уособлення епохи Франкліна Рузвельта, східнобережного елітаризму й інтелектуалізму, якому заздрили провінційні юристи типу Керстена й Ніксона.

Саме Керстен порадив нерішучому Ніксону озвучити отримані від о. Кроніна докази й поговорити про Гіса з Джоном Фостером Далесом, майбутнім держсекретарем і молодю зіркою республіканської партії, який протегував Гісу. Без санкції Далеса у Ніксона нічого не вийшло б, респектабельний член східнобе-

режного істеблїшменту був не по зубах молодому конгресмену від Калїфорнїї.

Джона Фостера Далеса і його молодшого брата Алена, майбутнього директора ЦРУ, докази Нїксона переконали, і вони перестали підтримувати Гїса. Порада Керстена спрацювала, що дало можливість ударити по Гїсу й відкрило Нїксону шлях до вершин американської влади. Через п'ять років Нїксон стане віце-президентом.

Коли 1960 року Нїксон змагався за президентське крісло з Джоном Кеннеді, ще одним колегою-антикомунїстом Керстена, останній підтримував Нїксона. Тому не дивно, що тепер йому було непросто вийти на розмову з молодшим Кеннеді Робертом, не кажучи вже про самого президента. Керстен у справі зі Сташинським і КДБ міг сподіватися тільки на допомогу молодшого колеги, тепер сенатора Тома Дода³⁰¹.

Керстена переконали поїхати на суд проти Сташинського старі знайомі з Українського конгресового комітету Америки. У 50-ті роки голова УККА професор Лев Добрянський працював консультантом у підкомітеті Керстена з комунїстичної агресїї. Він допома-

³⁰¹ Lisa Phillips, *A Renegade Union: International Organizing and Labor Radicalism* (Champaign, Ill., 2013), pp. 105–6; 410–11; Matthews, *Kennedy & Nixon*, pp. 46–50; James Srodes, *Allen Dulles: Master of Spies* (New York, 2000), pp. 410–11; Garry Wills, *Nixon Agonistes: The Crisis of the Self-Made Man* (New York, 2002), pp. 24–28.

гав шукати свідків для аналізу радянської національної політики і сам свідчив перед комітетом³⁰². Соратники Бандери вважали участь Керстена в суді дуже важливою. Керстен відійшов від політики, але залишався важливою фігурою в антикомуністичному таборі³⁰³.

У понеділок 1 жовтня 1962 року Керстен був у Вашингтоні і зустрівся із сенатором Додом. У записці, підготовленій для сенатора, він підсумував причини поїздки у Карлсруе так: «Моя мета – зібрати через Сташинського та, можливо, через інших людей якомога більше фактів і показати, що Сташинський діяв за прямим наказом Кремля і що подібні вбивства – неодмінний елемент російського комунізму». Він написав і чому хоче зустрітися з Додом. «Мені здається, що люди в ЦРУ та інших урядових установах, які не симпатизують зриванню масок з комуністичної діяльності, можуть прикривати розголос від цього суду й операцій Сташинського, – писав Керстен. – Усе, що ви, Томе, можете зробити через ЦРУ для розголосу цього про-

³⁰² *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 329–30; Jonathan H. L'Hommedieu, "Baltic Exiles and the U.S. Congress: Investigations and Legacies of the House Select Committee, 1953–1955," *Journal of American Ethnic History* 31, no. 2 (Winter 2012): 41ff.; "Congressman Kersten, Friend of Ukrainians Dies," *Ukrainian Weekly*, November 11, 1972.

³⁰³ Lenkavsky to Padoch, April 14, 1962; Padoch to Lenkavsky, April 19 and September 27, 1962 (Jaroslaw Padoch Archive, Correspondence, no. 238).

цесу, буде дуже корисним»³⁰⁴.

Керстен непокоївся, бо добре пам'ятав справу 1956 року, коли він був адвокатом одного румунського емігранта на суді в Швейцарії. Керстен захищав одного з чотирьох румунів-антикомуністів, які 14 лютого 1955 року захопили румунське посольство у Берні, вимагаючи випустити з румунських тюрем політичних в'язнів. «Бернський інцидент», як назвала це преса, закінчився паралічем роботи посольства й загибеллю одного працівника.

Суд, активно висвітлюваний в європейській пресі, допоміг привернути увагу публіки до порушення прав людини в комуністичній Румунії. Але не в Сполучених Штатах. «Я тоді бачив, – згадував Керстен, – що американські установи, зокрема радіо “Вільна Європа”, спрацювали слабенько, журнал “Лайф” ніби підготував статтю про румунський процес, але я чув, що її зняли з номера. Я хотів, щоб у випадку зі Сташинським було інакше»³⁰⁵.

Цього разу ситуація відрізнялася. 7 вересня 1961

³⁰⁴ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd. Hearings of the Committee on Standards and Conduct. United States Senate. Eighty-Ninth Congress, Second Session, June 22, 23, 24 and 27, and July 19, 1966. Part 1: Relationship with Julius Klein* (Washington, 1966), pp. 20–21.

³⁰⁵ “The Attack on the Romanian legation in Berne – February 1955,” *Stancodrescu*, November 7, 2008 <<http://stancodrescu.over-blog.com/article-25803233.html>>; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 318.

року, задовго до оголошення дати початку суду, «Лайф» надрукував розлогий матеріал головного редактора вашингтонського корпункту журналу Джона Стіла під назвою «Убивця, роззброєний любов'ю: історія радянського шпигуна, який утік на Захід». Це була найдетальніша на той момент публікація про Сташинського. Стаття ґрунтувалася не тільки на протоколах допитів Сташинського оперативниками ЦРУ і західнонімецькими спецслужбами.

Стіл мав широкі зв'язки у Вашингтоні і навів найменші подробиці скоєних Сташинським убивств. Мотивом політичного «навернення» агента, на думку журналіста, було кохання.

Стаття сподобалася Керстену достовірністю, і він порадив її сенатору Доду на зустрічі 1 жовтня. Але один момент його не задовольнив: «Я не певен, що це належним чином підкреслює дуже важливу, на мій погляд, і доведену судом обставину: молячись на мирне співіснування, радянський уряд водночас готує професійних кілерів і засилає їх у вільний світ убивати конкретних людей, яких вважає своїми ворогами... А найголовніше: намагається запобігти будь-якому зв'язку цих убивств з радянським урядом»³⁰⁶.

У записці Доду Керстен поділився зі старим прия-

³⁰⁶ John L. Steele, "Assassin Disarmed by Love," *Life*, September 7, 1962, pp. 70–72; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 321.

телем добрими новинами з Німеччині: «Сташинський, очевидно, визнає свою вину і співпрацюватиме. Німецький уряд, думаю, теж прихильно ставиться до цієї обставини. Я так розумію, що німецький прокурор не вимагатиме суворого покарання, якщо Сташинський поводитиметься в такому ключі». Наскільки Керстен міг судити, Сташинський і західнонімецьке правосуддя домовилися. Суд мав набути політичного характеру. Керстен хотів побачити все на власні очі. Увечері 1 жовтня 1962 року вони з дружиною сіли на літак до Мюнхена³⁰⁷.

³⁰⁷ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 21; *Московські вбивці*, с. 345, 603.

Частина п'ята. Суд

30. Карлсруе

Того дня в Берлін знову завітала смерть. Східнонімецькі прикордонники відкрили вогонь по двох утікачах, які намагалися перепливати Шпреє і втекти на Захід. До протилежного берега вони не допливли. У відповідь на стрілянину в їхньому напрямку, західноберлінська поліція теж відкрила вогонь. Того самого дня британські, французькі й американські представники у Західному Берліні надіслали ноту протесту радянській окупаційній адміністрації через те, що британським медикам не дозволили перейти на східний бік стіни й допомогти молодому німцю, якого підстрілили прикордонники під час спроби втекти. Радянська сторона ноту відхилила. Мер Західного Берліна соціал-демократ Віллі Брандт, щойно повернувшись з Вашингтона, де він зустрічався з президентом Кеннеді, заявив на прес-конференції: «Якщо Хрущов хоче конфлікту, він його матиме»³⁰⁸.

³⁰⁸ “Russians Ignore Protest by Allies – Guards at Wall Exchange Fire,” *New York Times*, October 9, 1962.

День 8 жовтня 1962 року був у Карлсруе напружений і тривожний. «Гарний осінній день, пригожий для відпочинку, споглядань і безтурботності, – писав репортер місцевої газети «Бадіше ноєсте нахріхтен». – Для тих, хто одержав пізню відпустку, це, може, і було важливо, але не для охоронної і кримінальної поліції Карлсруе. Від учора вона посилено охороняє периметр в один кілометр навколо Федеральної судової палати, перед Третім карним сенатом якої, як відомо, розпочався “процес процесів” – судовий розгляд справи Богдана Сташинського, обвинуваченого у вчиненні двох убивств і в зрадницьких зв’язках з радянською розвідувальною службою»³⁰⁹.

Справді, поліція пильно охороняла новий корпус Федерального суду, зайти в приміщення було майже неможливо. Кореспондент газети описував атмосферу на підходах до будинку, куди прагнули потрапити багато людей: «Поліцейські раптово ніби виростили з-під землі перед перехожими, які їм здавалися підозрілими, з розташованих у різних місцях автомобілів дивилися недовірливі очі на кожного, хто проходив повз них, і ми б не здивувалися, коли б довідались, що протягом усього процесу в усіх помешканнях по сусідству з Федеральною судовою палатою, наприклад на вулиці Геррен, сховано працівників кримінальної служби,

³⁰⁹ *Московські вбивці*, с. 106.

щоб контролювати все, що діється навколо»³¹⁰.

Поліція ввижалася скрізь. Уся Європа вишукувала шпигунів та іноземних агентів. Провідний політичний тижневик країни «Шпігель» надрукував скандальну статтю про неготовність армії до війни. Публікація закінчилася арештом журналіста й видавця, яким закинули підрив безпеки країни, і спровокувала конфлікт уряду з пресою. Західна Німеччина нервово проходила першу перевірку на демократичність. За два дні, у п'ятницю 6 жовтня на британські екрани вийшов «Доктор Ноу» – перший фільм про Джеймса Бонда з Шоном Коннері у головній ролі. За перші два тижні прокату він зібрав понад 800 000 доларів. За іронією долі, дія фільму відбувалася на Карибах, де радянські інженери потай від США якраз монтували ядерні установки – перші боєголовки дійшли на Кубу 4 жовтня. Не дивно, що шпигуни й поліцейські ввижались публіці на кожному кроці³¹¹.

Поліція Карлсруе охороняла не стільки німецьку публіку, як Богдана Сташинського – водночас підсудного і головного свідка. Підозрювали, що КДБ нама-

³¹⁰ *Московські вбивці*, с. 106–107.

³¹¹ *Inside Dr. No Documentary* (DVD) in *Dr. No* (Ultimate Edition, 2006); David Schoenbaum, *Die Spiegel-Affäre: Ein Abgrund von Landesverrat* (Berlin, 2002); David Manker Abshire, *Triumphs and Tragedies of the Modern Presidency: Seventy-Six Case Studies in Presidential Leadership* (Westport, Conn., 2001), p. 185.

гатиметься заткнути Сташинського, підіславши колегу зі шпигунського цеху, і хтозна яку нову смертельну зброю він матиме цього разу. За кілька місяців до того, у червні 1962-го, у віденській лікарні за нез'ясованих обставин помер Бела Лопушник, колишній працівник угорської розвідки, який утік на Захід. Інформація про його смерть потрапила у пресу, і перша підозра падала на східноєвропейські спецслужби. Західнонімецька поліція затимила урок і ретельно перевіряла меню Сташинського. У в'язниці Карлсруе, куди Сташинського перевели на час суду, їжу йому готували в присутності поліцейського, а в камеру не міг заходити один охоронець – тільки по двоє³¹².

У день суду поліція охороняла не тільки периметр будинку, а й внутрішні приміщення, зокрема залу 323, у якій проходили слухання. «У самій судовій залі, що має кліматичне устаткування та освітлена лише штучним світлом, була велика кількість співробітників кримінальної поліції в цивільному одязі, завдання яких, очевидно, насамперед полягало на тому, щоб захистити підсудного від можливих замахів з боку його колишніх колег з таємної служби, – писав кореспондент. – У спостерігачів процесу докладно контролюю-

³¹² Arkadii Vaksberg, *Toxic Politics: The Secret History of the Kremlin's Poison Laboratory – from the Special Cabinet to the Death of Litvinenko* (Santa Barbara, Calif., 2011), p. 203; *Московські вбивці*, с. 107.

ють документи, щоб до зали не зміг проникнути хтось із наміром учинити замах». Преса писала, що пропуски були пронумеровані і присутніх садовили так, щоб поліція могла зручно розосередити по приміщенню своїх людей. Охорона враховувала можливість замаху на Сташинського прямо в залі суду. Відвідувачам лишили тільки половину з дев'яноста шести місць, решту займали судді і учасники процесу. Бандерівці постаралися забронювати собі більшість гостьових місць, що завадило потрапити на суд багатьом охочим. «Студенти-юристи відчайдушно намагаються добути пропуск бодай на півдня», – писав репортер. Але це мало кому вдалося. Процес набув величезного розголосу, і зала засідань просто не могла вмістити всіх охочих³¹³.

Степан Ленкавський з колегами робив максимум можливого, щоб суд над Сташинським преса не перетворила в суд над українським націоналізмом, як це сталося з Шаломом Шварцбардом у 1927 році. За кілька днів після початку процесу оунівці влаштували прес-центр у престижному місцевому готелі «Кайзергоф». 7 жовтня було скликано прес-конференцію, на якій виступили Ленкавський і юридична група Степа-

³¹³ Володимир Стахів, "Процес проти Б. Сташинського", його ж, *Про українську зовнішню політику, ОУН та політичні вбивства Кремля* (Гадяч, 2005), с. 298–299; *Московські вбивці*, с. 107–109.

на Бандери: Ганс Нойвірт, Чарльз Керстен і Ярослав Падох. Прийшло багато німецьких та іноземних кореспондентів. Заходячи до зали, журналісти не могли проминути стіл, на якому було викладено останні публікації ОУН-б.

Найактуальнішою була брошура Ленкавського про вбивство Петлюри, Коновальця й Бандери, надрукована німецькою, англійською, французькою, іспанською та українською. «Процес над убивцею Степана Бандери, третього вже з черги визначного борця за свободу, – писав Ленкавський, – повинен звернути увагу світу також і на те, що Москву не без причин довгі десятиріччя непокоїть визвольна боротьба українського народу, і поцікавитися уважніше, чим і чому Україна – цей недооцінений Заходом фактор сили – є небезпечна для неї». Це був лейтмотив цілої пропагандистської кампанії, що її почали українські націоналісти напередодні суду. Вперше їм випала добра нагода розповісти світу про свою боротьбу з найбільшою комуністичною державою світу. В інтерв'ю з кореспондентом «Асошіейтед прес» Ленкавський так розповів про кінцеву мету націоналістів: «Розв'язка комуністичного поневолення не настане для нас після зміни режиму Росії. Ми за розчленування російської імперії на суверенні держави, а не за зміну режиму. З практики знаємо, що в Росії не міняється режим, міня-

ються люди»³¹⁴.

До вересня 1961 року, коли канцлер Аденауер санкціонував публікацію свідчень Сташинського, західнонімецька преса писала про раптову смерть Бандери зовсім по-іншому. У жовтні 1959-го «Шпіґель» припустив, що ціанід, найімовірніше, Бандері ввів хтось із соратників-емігрантів, а в листопаді 1961-го журнал опублікував матеріал про Сташинського. У читача не лишалося сумнівів, що двох українських лідерів убив Сташинський за наказом радянської верхівки. Організовані КДБ прес-конференції Стефана Ліпольца у жовтні 1961-го і Михайла Давидяка у квітні 1962-го мало вплинули на західнонімецьку пресу.

«З того, що майбутній процес проти Сташинського нервує радянську сторону, можна зробити висновок, що вона збиралася видавати свого першокласного шпигуна за людину західнонімецької розвідки, як це вже було на прес-конференціях у Східному Берліні. Крім того, як і раніше, поширюється чутка, що Бандеру вбили люди Гелена, бо він став небажаним для Бонна. Однак не можна заперечити одного: втеча Сташинського стала найбільшою невдачею московської розвідки», – писала в кінці квітня 1962 року «Кріст унд вельт», найвпливовіша газета ФРН. Чекісти визнали поразку, напередодні суду на довгих три тижні зупи-

³¹⁴ *Московські вбивці*, с. 111–14, 614.

нивши постачання західнонімецьких газет до СРСР; західні кореспонденти в Москві були в інформаційному вакуумі і нічого не знали про хід і результати суду³¹⁵.

Журналісти, яким пощастило дістати пропуск на перший день процесу, з нетерпінням оглядали залу, чекаючи на появу суддів і Сташинського. «Публіка, яка дістала пропуски на судовий процес, дуже різна, – писав один репортер про атмосферу в залі. – Переважають чоловіки, але є також кільканадцять жінок. Бачимо навіть одного священика. Чути розмови німецькою, французькою й англійською мовами. З цікавістю ще раз ближче придивляємося до зали. Фронтальна стіна утворена з великих трикутних сірих і жовтих кам'яних плит. На цьому тлі незвичайно відбиваються темно-вишневі тоги п'ятьох суддів». Це була велика зала без вікон, із зеленуватими стінами і лампами денного світла, праворуч від входу – шість рядів для публіки. Стільці зліва було зарезервовано для учасників процесу³¹⁶.

Найближче до журналістів стояв довгий стіл, за яким сиділи родичі жертв і їхні адвокати. Біля вхід-

³¹⁵ “Immer Angst,” *Der Spiegel*, October 28, 1959; “Bart ab,” *Der Spiegel*, November 29, 1961; *Christ und Welt*, April 27, 1962; *Московські вбивці*, с. 98, 395.

³¹⁶ Борис Вітошинський, “Вбивник про свої злочини”, *Шлях перемоги*, 12 жовтня 1962.

них дверей сиділи сорокадев'ятирічна вдова Лева Ребета Дарія Ребет і їхній двадцятирічний син Андрій – коли загинув батько, йому було шістнадцять. Поруч сиділа Наталя – двадцятирічна донька Степана Бандери. Пані Бандера на суд не прийшла. Восени 1960-го, через рік по смерті чоловіка, Ярослава з трьома дітьми – Наталею, п'ятнадцятирічним Андрієм і тринадцятирічною Лесею – виїхали з Мюнхена в Торонто і приєдналися до української діаспори. Після війни в Канаду з Європи перебралося кількадесят тисяч біженців-українців. Біля родин загиблих сиділи адвокати – один представляв Ребетів, три – Бандеру. Чарльз Керстен сидів зліва від Наталі Бандери, Ярослав Падох – справа³¹⁷.

Ганс Нойвірт, якому мали допомагати Керстен з Падохом, сидів біля Падоха. За останні дні вони багато встигли. 3 жовтня, наступного дня після приїзду Падоха, вони відвідали в Мюнхені центральну редакцію «Зюддойче цайтунг», найбільшої щоденної газети ФРН. Одна лівоцентристська газета надрукувала статтю, у якій було сказано, що нацисти заарештували Бандеру 1941 року не за проголошення незалежної України, а за насильство стосовно місцевого польського населення. Нойвірт і Падох зустрілися із заступником головного редактора Імануелем Бірнбаумом, ві-

³¹⁷ Стахів, “Процес проти Б. Сташинського”, с. 299–300.

домим німецьким журналістом і прихильником нормалізації відносин із Сходом, і той визнав помилку. У Падоха склалося враження, що Нойвірта добре знають у Баварії і перед ним відкривається багато дверей³¹⁸.

З погляду соратників Бандери, Нойвірт був ідеальним вибором для процесу Сташинського. Він добре знав Східну Європу і мав усі причини ненавидіти комунізм. Сам Нойвірт вважав себе лібералом, але багато хто з ним не погодився б. Він явно схилився до правого флангу західнонімецької політики і з 1957 року був головою Баварської спілки біженців, чиї інтереси представляв у впливовому Християнсько-демократичному союзі Баварії, а в жовтні 1962-го балотувався у баварський парламент³¹⁹.

Нойвірт народився 1901 року в австро-угорській Моравії в німецькій родині. Його батько був учителем. Політичну кар'єру почав у міжвоєнній Чехословаччині, вступивши до Християнсько-соціалістичної партії. Здобув юридичну освіту, працював репортером, 1935 року його обрали в чехословацький парламент від Судетсько-німецької партії Конрада Генлайна. Як і лідер партії, Нойвірт спершу виступав тільки за авто-

³¹⁸ Jaroslav Padoch to Osyp Tiushka, December 5, 1962, Jaroslav Padoch Archive, Additional materials, File 52 (volume 81).

³¹⁹ "Fast tierischer Haß," *Der Spiegel*, April 22, 1964.

номію судетських німців, а не за ліквідацію чехословацької держави, але так чи так наближав її кінець. 1944 року Нойвірта заарештувала нова чехословацька влада, не зглянувшись на те, що він, за його ж словами, боронив права чехів за нацистського режиму. «Мене посадили на 25 років. 1946-го я працював на заводах “Шкоди”, потім на металургійному заводі, потім шість з половиною років на уранових шахтах», – згадував він. Нойвірт, як і тисячі інших німецьких полонених у Радянському Союзі і країнах «народної демократії», зміг переїхати до Західної Німеччини тільки після того, як 1955 року Москву відвідав канцлер Аденауер і було встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Нойвірт оселився в Мюнхені, повернувся до юриспруденції й політики, ставши членом Християнсько-соціального союзу³²⁰.

Послуги Ганса Нойвірта оплачували з коштів, зібраних ОУН-б, так само як роботу Керстена і Падоха. Родина Ребетів платила з фондів, зібраних прихильниками їхньої фракції. Грошей у них було помітно менше,

³²⁰ Ibid.; Paul Stein, “Wo ist das Schafott?: Hans Neuwirth kann die Aufregung nicht verstehen,” *Die Zeit*, April 24, 1961; Tobias Weger, “Volkstumskampf” ohne Ende?: *Sudetendeutsche Organisationen, 1945–1955* (Frankfurt, 2008), pp. 616–17; Gerhard L. Weinberg, *Hitler’s Foreign Policy 1933–1939: The Road to World War II* (New York, 2010), p. 641; “Силуети співобвинувачів: адвокат д-р Ганс Нойвірт”, *Шлях перемоги*, 14 жовтня 1962.

ніж у бандерівців. Ребетів представляла тільки одна людина – мюнхенський адвокат Адольф Мір. Дарія Ребет знайшла його сама – просто прийшла до юридичної контори, неподалік місця, де в жовтні 1957 року загинув її чоловік. Інші знайомі юристи не хотіли братися за цю справу. За Міром не було сумнівного політичного багажу, але він набагато гірше за Нойвірта розбирався у реаліях української еміграції й міжнародної політики. Не мав він і помічників штибу Ярослава Падеха. Поруч з Міром сидів близький колега Лева Ребета Богдан Кордюк, але він не був юристом, не мав офіційного статусу, і слова йому так і не дали³²¹.

Наближалася дев'ята година. Родини жертв, журналісти, публіка – усі чекали появи підсудного. З усіх присутніх найбільше про нього знав Ленкавський. Щойно дізнавшись ім'я убивці, бандерівці почали збирати інформацію про нього і його сім'ю. Перші повідомлення, що Сташинський поляк, невдовзі було спростовано. З'ясувалося, що його родина симпатизувала націоналістичному руху й боротьбі з радянською окупацією. У світлі цієї інформації Сташинський поставав не просто чекістом-убивцею, а й зрадником

³²¹ *Московські вбивці*, схема розсадки у залі суду, див. фотододаток після с. 695; Стахів, "Процес проти Б. Сташинського", с. 299–300; інтерв'ю з Андрієм Ребетом і Анатолем Камінським.

свого народу³²².

Чого Ленкавський з бандерівцями не знав, так це який Сташинський на вигляд. О дев'ятій ранку вони вперше побачать людину, про яку так багато дізналися і яку так зненавиділи, – поліцейські завели Сташинського до зали й посадили ліворуч від столу суддів. Усі присутні перевели погляд на нього. «Отже, це він! – писав кореспондент бандерівської газети “Шлях перемоги”. – Цей середнього росту молодий осібняк з трохи блідим обличчям, вгору чесаним волоссям, стисненими устами, одягнений з пересадною елеганцією – темне вбрання, темно-синя краватка – немовби щойно вийшов із фризерського салону, це він – вбивник св. п. Провідника, це той виродок, який ввійде в історію як персоніфікація підлої людини, такою, як нею став Юда!»

Репортер «Франкфуртер рундшау» через кілька днів описував зовнішність Сташинського спокійніше. Він завважив, що підсудний «ростом приблизно метр сімдесят, стрункий, має чорне, зачесане назад волосся, гарне, інтелігентне обличчя, дуже гарні руки». Усі помітили, що Сташинський дуже блідий. Важко було сказати чому: чи то нервує, чи то забагато часу провів у зачиненому приміщенні. До Сташинського підійшов його адвокат доктор Гельмут Зайдель. Сташинський

³²² Lenkavsky to Padoch, July 16, 1962.

вислухав його, кивнув головою на знак згоди й подивився у залу. Він явно нервувався³²³.

31. Вірність і зрада

О дев'ятій ранку до зали суду увійшли судді в пурпурових мантиях – усі присутні підвелися. Головував чоловік років за п'ятдесят, він носив окуляри з однією лінзою. Доктор Гайнрих Ягуш втратив одне око на війні, він тоді командував танковим батальйоном. Колишнього профспілкового службовця, випускника юридичного факультету призвали у вермахт 1940 року, він ще встиг повоювати у Франції. Військова служба закінчилася для нього в грудні 1943-го важким пораненням, яке коштувало ока. Після війни він почав працювати суддею у британській окупаційній зоні³²⁴.

Гайнрих Ягуш був досвідченим суддею і спеціалізувався на справах про шпіонаж. У жовтні 1959-го, якраз коли Сташинський ліквідував свою другу жертву, Ягуша вибрали головою Третього сенату Федерального суду, до юрисдикції якого належали справи про шпіо-

³²³ Борис Вітошинський, "Перший день процесу", *Шлях перемоги*, 10 жовтня 1962; *Московські вбивці*, с. 115, 120.

³²⁴ "Heinrich Jagusch, deutscher Jurist; Bundesrichter (1951–1965); Dr. Jur.," *Munzinger Biographie* <<http://195.226.116.135/search/portrait/heinrich+jagusch/0/10106.html>>.

наж і державну зраду. Він головував на багатьох відомих процесах. Один із найвідоміших – суд над Отто Йоном, першим керівником Служби захисту конституції, західнонімецької контррозвідки. Під час війни Йон був членом антигітлерівського опору і врятувався втечею у Британію після невдалого замаху на фюрера в липні 1944-го. У липні 1954-го, невдовзі по десятій річниці антигітлерівської змови, Йон знову виїхав з країни. Цього разу він виринув у Східному Берліні і став ключовою фігурою у пропагандистській кампанії проти ФРН – державі закидали, що вона сприяє колишнім нацистам і працевлаштовує їх. Ситуація стала зовсім дивною, коли в грудні 1955-го Йон знову з'явився у Західній Німеччині, заявивши, що півтора року тому його викрав КДБ. Ніхто йому не повірив. Суд під головуванням Гайнриха Ягуша дав Отто Йону чотири роки позбавлення волі³²⁵.

У січні 1960-го Ягуш був суддею у справі Горста Людвіга, колишнього біженця зі Східної Європи і лейтенанта західнонімецького флоту, який шпигував на користь Радянського Союзу. Людвіга засудили до п'яти років в'язниці. Набагато суворіше покарання чекало ще одного підсудного Ягуша – Альфреда Френцеля. Як і Ганс Нойвірт, він був німцем, у міжвоєнний

³²⁵ Eric Pace, "Otto John, 88, Bonn Official at Center of Counterspy Mystery," *New York Times*, March 31, 1997.

період став громадянином Чехословаччини і під час Другої світової шпигував за нацистами на користь чехословацького уряду в екзилі. Після війни він переїхав до Західної Німеччини й працював у парламентській комісії з оборони. Одного дня до нього прийшов старий приятель, який тепер працював на комуністичний уряд Чехословаччини. Шантажем (Френцель замолоду мав проблеми із законом), обіцянками грошей і погрозами дружині «приятель» схилив Френцеля до співпраці з чехословацькою владою. Надворі був 1956 рік. У жовтні 1960-го Френцеля спіймали і судили. Ягуш дав йому п'ятнадцять років виправних робіт³²⁶.

У справах проти комуністичних шпигунів Гайнрих Ягуш не вагався. Усі це знали, і Сташинський теж. Але промова, якою Ягуш відкрив засідання, дала Сташинському проблиск надії, що цього разу буде інакше.

– Незабаром після виготовлення обвинувачення в цій справі один поважний і поширений тижневик наприкінці квітня 1962 року визнав уже підсудного в багатосторінкових висновках вбивцею, надрукував його знімок і змалював вчинки, стверджені обвинуваченням, у такий спосіб, який може ґрунтуватися тільки на

³²⁶ Arthur J. Olson, "German Receives Five Years as a Spy," *New York Times*, January 31, 1960; Allen W. Dulles, *The Craft of Intelligence* (Guilford, Conn.: Lyons Press, 2006), p. 108.

балакучості однієї державної установи, – почав Ягуш, маючи на увазі статтю в «Кріст унд вельт». – Останніми днями численні видання опублікували подібні коментарі, показали теж знімки підсудного і ще перед закінченням судового слідства визнали його вбивцею або політичним скритовбивцею [...].

Як голова цього судового процесу, я зобов'язаний взяти підсудного під захист від таких неприпустимих задалегідних засуджень у громадській opinіі³²⁷.

Ягуш намагався переконати аудиторію, що процес не показовий. Але сходу повірити в історію, розказану Сташинським, було непросто. Західні німці не одразу сприйняли її всерйоз. Ягуш мусив продемонструвати, що версія Сташинського справжня, а сценарій суду не писали в генштабі холодної війни тільки заради того, щоб затаврувати Москву причетністю до терористичних актів. Слід було відповісти й на питання, порушені радянською й східнонімецькою пропагандою.

Таких питань було чимало. «Тільки надзвичайно наївні люди можуть повірити в те, що радянські органи безпеки дозволили “неблагодійному” Сташинському – людині, яка стала неприхильною до радянської влади, тобто зрадником, – поїхати до Східного Берліна та ще й утекти», – писав під псевдонімом Мики-

³²⁷ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 121–123, Anders, *Murder to Order*, pp. 99–101.

та Вішта лівий українсько-канадський журналіст Степан Мацієвич. Він питав, навіщо Сташинському зізнаватися у двох убивствах, якщо це майже напевно закінчиться для нього смертною карою? Чому західнонімецька влада мовчала про втечу Сташинського аж до прес-конференції Ліпольца? Як чужа Бандері людина могла увійти в зачинений будинок? Нарешті, як пістолет-спрей узгоджується з тим фактом, що ціанід виявили в шлунку Бандери. Відповідей на ці питання Мацієвич не знайшов і за кілька місяців до суду припустив, що західнонімецька влада не наважиться показати світу справжнього Сташинського. «Якщо він взагалі існує, – писав Мацієвич, – то його уб'ють, як убили... самого Степана Бандеру, а будуть твердити, що він “вчинив самогубство” (бо “совість його гризла”）」³²⁸.

Однак Сташинський сидів у залі суду, повній репортерів, і був живим запереченням і словам Мацієвича, і заявам чекістів. Присутні вперше почули голос Сташинського, коли суддя Ягуш спитав:

– Ви добре розумієте німецьку мову? Якщо ні, прошу сказати.

– Так, я добре розумію німецьку мову і вільно нею

³²⁸ Микита Вішта, “Неправда про те, хто ‘вбив’ Степана Бандеру (Гелено-бандерівська версія про ‘вбивство’ С. Бандери)”, у кн. *Правда про те, хто справді вбив Степана Бандеру. Чорні діла геленівської розвідки* (Торонто, 1961), с. 23–31, тут с. 29–31.

говорю.

– Ви здорові?

– Я почуваюся здоровим, – відповів підсудний.

Сташинський уважно дивився на суддів. Було схоже на те, ніби він ще більше зблід. Ягуш попросив розповісти про себе:

– Я народився 4 листопада 1931 року в Борщовичах, Львівського району, почав Сташинський. – У час мого народження Львів і цей простір були під польським управлінням, отже, я був тоді також польським громадянином.

Сташинський говорив без емоцій, монотонно, руки тримав за спиною, ніби вже відрепетирував свої свідчення³²⁹. Він коротко переповів біографію і розповів про те, як до нього прийшов міліціонер, відвів на розмову з капітаном Ситняковським, і той завербував його в інформатори.

Ягуш спитав, чого саме від нього вимагали.

– [...] Я повинен був висловити готовість працювати для служби державної безпеки.

– Як ви поставилися до пропозиції доносити?

– Я знав, що коли прийму цю пропозицію, то розсварюся з моїми батьками, але я опинився в таких обставинах, що стало зрозуміло: мені краще прийняти його пропозицію. Я вірив, що таким чином мені вдасться

³²⁹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 124.

ся оберегти моїх батьків від Сибіру, а моїх сестер від тюрми.

Розповідь Сташинського шокувала присутніх. Репортери не могли повірити: невже радянська влада справді так вербує агентів? Ягуша більше цікавили мотиви підсудного, ніж його розповідь, він багато разів чув подібне, розбираючи інші шпигунські справи.

– Чи була це справжня причина? – спитав він Сташинського.

– Я зрозумів, що він вже знає про мене і мої обставини. Інші односельці, які ще менше знали, ніж я, давно вже були заарештовані, а деяких заслано до Сибіру, отже, я усвідомив, що його наміри заарештувати нас, а батьків заслати до Сибіру відповідають фактам і що це також можливе. Я бачив також недоцільність боротьби українського підпілля.

Сташинський нічого не говорив про ідеологію чи завдання українського руху опору. Він здавався людиною маленькою, від політики далекою. Він знав про націоналістичне підпілля від родичів, і його шантажували тим, що він це знає, а на додачу сестрою. Розповідь Сташинського свідчила, що не всі сприймали ідеологію та методи націоналістів.

– Недалеко від нашого села, на віддалі одного чи півтора кілометра, було [польське] селище, яке ще належало до нашого села. Одної ночі ми почули пострі-

ли, і було видно, що в тій стороні горить. Коли ми вранці туди прийшли, побачили наслідки такої акції. У тому селищі було спалено приблизно 20–25 польських будинків і всіх чоловіків постріляно, – розповів він.

На питання Ягуша про мету цієї акції Сташинський відповів:

– Це був старий спір між поляками й українцями. Раніше (за Польщі) цих боїв не можна було так відкрито розгортати, тепер за них не карали. [...] Поляки робили в відплатних акціях те саме. Вони оточували українські села і карали українське населення таким самим способом³³⁰.

Сташинський сплітав разом правду й неправду. З документів КДБ випливала зовсім інша картина його перших контактів зі спецслужбами і тодішніх переконань. Капітан Ситняковський у звітах жодного разу не згадував, що викликав Сташинського не через міліціонера, а вийшов на нього на львівському вокзалі, коли Богдан чекав поїзда, щоби їхати додому. У цьому конкретному випадку, швидше за все, Богдан казав правду, а капітан брехав: у Сташинського не було причин вигадувати історію про безбілетний проїзд і візит міліціонера, а от капітан, викликаючи його до себе, замість того, щоб підстергти десь, порушував правила конспірації.

³³⁰ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 124–34.

Але решта історії здається правдоподібнішою у звітах спецслужб, ніж у свідченнях Сташинського на суді. Судячи з усього, у Ситняковського вже було достатньо компромату на Сташинського, щоб звинуватити його у причетності до підпілля: від поширення антирадянських листівок у селі до збирання грошей для повстанців і регулярних зустрічей із їхніми командарами. Тож Сташинський визнав свою «вину». В автобіографії, написаній для КДБ перед відправленням до Німеччини, Сташинський визнав, що в юності був переконаним націоналістом і був готовий піти в підпілля, як жених його сестри Іван Лаба³³¹. Тепер же Сташинському здавалося, що варто якомога менше згадувати про свій зв'язок з українською справою.

Правда полягала в тому, що він сам зголосився піти в ліс і вистежити Лабу, живого чи мертвого. Не давали йому і завдання стежити за Стахуром. Він справді знайшов його, але це був побічний результат головного завдання. Напевно, Сташинський вирішив, що розказати суду, як він вистежив убивцю Ярослава Галана, вигідніше, ніж зізнатися в тому, що він допоміг ліквідувати нареченого рідної сестри.

³³¹ Отчет капитана Ситняковского полковнику Чоботову, 22 апреля 1950, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас», т. 1, л. 25–26; Автобиография Богдана Сташинского, 14 октября 1952, Дело оперативной разработки. Кличка «Тарас» т. 1, л. 3–11.

Розповідь про те, як Сташинський проник у партизанський загін, викликала у присутніх суміш шоку й недовіри. Він сказав неправду у ще одній деталі: за його свідченням, Михайло Стахур загинув у бою, а не потрапив у полон завдяки інформації Сташинського. Він, мовляв, не знав, що конкретно трапилося, але чув про це від родичів перед тим, як влітку 1954 року їхати за кордон. Сташинський знову казав неправду, але в той час на Заході ніхто про це не знав.

О десятій сорок п'ять, розпитавши Сташинського про його ставлення до руху опору і мотиви співпраці зі спецслужбами, Ягуш оголосив першу перерву на п'ятнадцять хвилин. Журналісти й публіка мала про що поговорити в курилках і туалетах. Чи можна Сташинському вірити? Він справив позитивне враження на багатьох репортерів. «Він прекрасно говорить німецькою мовою зі слов'янським акцентом і вміє розповідати без перебільшень», – писав журналіст «Франкфуртер рундшау» через кілька днів. – Його поведінка витончено ввічлива. Коротко кажучи, він справляє враження великого розумного хлопця з блискучими манерами». Таке саме враження виніс і журналіст «Франкфуртер альгемайне цайтунг»: «Сташинський надзвичайно інтелігентний, швидко реагує, вміє володіти собою, кмітливий і, здається, вміє повністю від-

датися справі, яку вважає слушною»³³².

У багатьох українців склалося інше враження. Наприклад, у сорокавосьмирічного Бориса Вітошинського, давнього соратника Бандери, який висвітлював процес для оунівської газети «Шлях перемоги». Юрист за освітою і журналіст за покликанням, він став членом організації ще в гімназії, а двадцять перші іменини зустрів у сумнозвісному польському концтаборі Береза Картузька. Більшу частину війни він провів в Освенцімі, на його очах польські охоронці убили двох братів Бандери. Замолоду він сповідував соціалістичні погляди, але зблизився з Бандерою, а на похоронах провідника він ніс перед труною урну з українською землею. Під статтями Вітошинського підписалося б чимало членів ОУН-б, вони поділяли його думки і переживання³³³.

Вітошинському і оунівцям не сподобалися коментарі Сташинського про сутички між українцями і поляками та вбивство польських родин українськими націоналістами в його рідному селі. Але Сташинський говорив правду. Проти ночі на 27 лютого 1944 року загін Української повстанської армії, якою тоді повністю керувало бандерівське крило ОУН, оточив хутір Халуп-

³³² *Московські вбивці*, с. 115–16.

³³³ Адріана Огорчак і Катерина Шевченко, *Український родовід* (Львів, 2001), с. 221; *Московські вбивці*, с. 472.

ки під селом Борщовичі і спалив тридцять два польських двори. Серед убитих поляків був Міхал Облицький, офіцер підпільної Армії Крайової. Лідери ОУН на Заході не хотіли, щоби подібні епізоди набули розголосу. Вітошинський відзначив у репортажі, що Сташинський не горів бажанням розповісти про боротьбу УПА з радянською армією. «Більше уваги він присвячує оповіданню як то українці "палили села поляків" та "вистрілювали все мужеське населення" в багатьох місцевостях», – писав Вітошинський, але його незадоволення ніяк не спростовувало розповіді Сташинського³³⁴.

Одкровення Сташинського про рідне село ставили під загрозу стратегію Степана Ленкавського, який хотів цим процесом винести символічний вирок Москві. Якихось кілька днів тому Нойвірт з Падохом ходили до редакції «Зюддойче цайтунґ» і переконували журналістів, що Бандеру нацисти ув'язнили не через поляків. Аж раптом Сташинський, пояснюючи мотиви співпраці з чекістами, так незручно почав згадувати насильства проти поляків. Треба було щось із цим робити, інакше суд закінчиться цілковитим фіаско, як це

³³⁴ "Wystawa ludobójstwa dokonanego na Polakach przez OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich II RP 1939–1947" <http://www.stowarzyszenieuozun.wroclaw.pl/lwow_powiat.htm>; Борис Вітошинський, "Перший день процесу", *Шлях перемоги*, 10 жовтня 1962.

сталося з процесом Шварцбарда.

10 жовтня, на третій день суду, ОУН-б скликала другу прес-конференцію. На першій, 7 жовтня, йшлося про мету й завдання ОУН – про національне визволення; друга була присвячена головно польському питанню. Ярослав Бенцаль, голова прес-центру ОУН в Карлсруе, розкритикував Сташинського за перекручення історичних фактів. Він заявив, що польські села у Західній Україні справді палили, але не українські націоналісти. Відповідальність за це несуть радянські партизани, які діяли під виглядом УПА. Інші радянські загони, заявив Бенцаль, одягалися під бійців польської Армії Крайової і нападали на українські села.

Вина за насильство лежить на радянській владі, а не на українському чи польському підпіллі, доводив Бенцаль. Але тут він перекручував. Подібні випадки справді траплялися, але етнічні чистки поляків у Західній Україні провадили в першу чергу оунівці. Поляки відповідали подібними акціями, а в районах, де вони переважали, ініціювали їх. Бенцаль провів 1943-й і частину 1944 року в Україні й мусив це знати. Наступник Бандери Степан Ленкавський пішов іншим шляхом (під час війни він сидів в Освенцімі і міг не знати всіх деталей). Він звернув увагу журналістів на випадки співпраці українського й польського опору у спільній боротьбі з комуністичним режимом. «Історич-

на боротьба українського народу проти поляків втратила політичну доцільність, коли поляки перестали бути окупантами західноукраїнських земель», – відповів Ленкавський на питання кореспондента радіо «Вільна Європа» про перспективи польсько-українського розуміння³³⁵.

За іронією долі, польську проблему в Західній Україні розв'язав лютий ворог націоналістів Сталін: після війни він примусово переселив поляків у нову польську державу, суттєво меншу за розміром, ніж довоєнна. Чужинцям було важко зрозуміти всю цю історію. Західна преса здебільшого проігнорувала ці ремарки Сташинського і реакцію на них українських націоналістів. Якщо Сташинський сподівався здобути собі симпатії, заперечивши ідеологію і практику націоналізму, то прийом не спрацював. Західна преса переважно й далі вважала Бандеру лідером боротьби за українську незалежність і жертвою радянського тероризму.

«Гляжу на обличчя вбивці, – писав Вітошинський у репортажі про перший день суду. – Він часто усміхається, майже непомітно намагається робити “симпатичне враження”. Однак чи тільки нам українцям видається, що в його поведінці є щось відразливе?» Зрадив Сташинський свою сім'ю чи врятував її від

³³⁵ «Пресові конференції», *Московські вбивці*, с. 341.

репресій – це питання цікавило багатьох присутніх. Вітошинський давав чітку відповідь – зрадив. «Бо ж справді, – писав колишній в'язень Берези Картузької і Освенціма, – чи батьки і сестри могли на момент припустити, що їхній син і брат їх перших зрадить під сновидним претекстом боронити їх перед більшовиками?»»

Вітошинського підтримали й репортери-неукраїнці. Наприклад, Домінік Оклер, кореспондентка «Фігаро» і спеціалістка зі Східної Європи. Вона щойно опублікувала в Парижі книжку про «княжну Анастасію», жінку, яка видавала себе за доньку останнього російського царя. «Сташинський позує! Він поводить, як у театрі, а крім того, справляє враження слабої характером людини. Я не дала б йому полегшувальних обставин. Він не лише вбив Бандеру, але перед тим зрадив власну родину, що її нібито хотів боронити», – сказала Оклер у перерві. Вітошинський охоче процитував її у своїх репортажах³³⁶.

32. Перше вбивство

Вранці 9 жовтня, на другий день суду, Борис Віто-

³³⁶ Борис Вітошинський, “Перший день процесу”, *Шлях перемоги*, 10 жовтня 1962; *Московські вбивці*, с. 134; Dominique Auclères, *Anastasia, qui êtes-vous?* (Paris, 1962).

шинський прийшов до Федерального карного суду задовго до відкриття. «Ранок цього дня був знову погідний, сонячний і приємно холодний і відсвіжив втомлені обличчя журналістів, які, певно, працювали ніч, пригтовляючи статті інформації до своїх газет, – писав він у репортажі. – Двері будинку, де відбувається процес, ще замкнені, і біля них походжає молоденький поліціант. А тих, що чекають перед дверима, все більше»³³⁷.

Після ретельної перевірки документів журналістів і відвідувачів нарешті пустили в будинок і залу 232. За чверть до дев'ятої поліція ввела Сташинського. О дев'ятій нуль п'ять зайшли Ягуш у мантиї й окулярі та решта суддів. Зібралися й усі адвокати: доктор Зайдель, доктор Мір і доктор Нойвірт – адвокати відповідно Сташинського, Дарії Ребет і Ярослави Бандери. Дарія Ребет і її двадцятирічний син Андрій чекали цього дня з особливими почуттями: Сташинський мав свідчити про убивство Лева Ребета. На відміну від бандерівців, які мали тісний зв'язок із західнонімецькою контррозвідкою, у Ребетів не було інсайдерської інформації про вбивцю. Як згадував потім Андрій Ребет, про те, що батька убив агент КДБ, вони дізналися

³³⁷ Борис Вітошинський, "На слідах своєї жертви. Другий день процесу проти Сташинського", *Шлях перемоги*, 12 жовтня 1962.

з газет³³⁸.

Багатьох цікавило питання, чому КДБ вирішив ліквідувати саме Лева Ребета, журналіста, який не мав зв'язку зі спецслужбами і не був причетний до таємних операцій у Радянському Союзі. Андрій згадував, що більшість батькових політичних союзників емігрували до США і його родина теж планувала переїхати до Північної Америки. Батько навіть почав учитися на слюсаря, але Дарія відмовилася їхати за океан, і тому вони лишилися в Німеччині. Це саме питання – чому Ребета ліквідували на два роки раніше – цікавило й бандерівців: вони роками доводили свою, а не Ребета, першість у боротьбі з радянським режимом. Мало того, заявляли, що Ребетова опозиція підриває єдність національного табору і грає на руку «советам». Після одкровень Сташинського в бандерівських колах ходила чутка, що Ребета вибрали просто тому, щоб агент потренувався перед убивством Бандери. Циніки прямо казали, що, випробувавши пістолет-спрей на собаці, чекісти перейшли на людей, і першим виявився Ребет³³⁹.

У березні 1962 року Ганс Нойвірт у записці, адре-

³³⁸ Інтерв'ю автора з Андрієм Ребетом, Мюнхен, 1 липня 2012.

³³⁹ Андрій Ребет, «Лев і Дарія Ребет: мої батьки», виступ, виголошений 24 червня 1998 р в Українському вільному університеті в Мюнхені. Рукопис у розпорядженні автора, с. 12–14.

сованій слідчому судді Фріцу фон Енгельбрехнету, пояснював, чому Ребета вибрали першою мішенню Сташинського. Він писав, що лідери бандерівської фракції заперечують версію, ніби Сташинський убив Ребета тільки для практики. Вони виходили з раціональних міркувань, що «більшовики є занадто добрі і тверезі калькулятори, щоб виставляти себе на ризик передчасної компрометації без прямої мети і користі». Але іншої теорії у бандерівського проводу не було. Вони вважали, що виступ Ребета проти Бандери відповідає інтересам КДБ, і не могли пояснити мотивів комітету. «Отже, – писав Нойвірт, – немає прямого мотиву, чому більшовики мали б ліквідувати Ребета. Він для них був радше корисний через опозиційну діяльність». Ця записка зрештою потрапила до рук Дарії Ребет, була опублікована і спрацювала на утвердження атмосфери недовіри між двома націоналістичними групами³⁴⁰.

Новий раунд запитань Гайнрих Ягуш почав з того, що показав Сташинському фотографію, на якій той упізнав Лева Ребета. Потім суддя зачитав коротку біографію Ребета – навчання у Львівському університеті, керівництво націоналістичним підпіллям після арешту Бандери 1934 року, участь в уряді незалежної України, проголошеної 1941-го проти волі німців, ув'язнен-

³⁴⁰ «Цікавий документ» *Український самостійник. Спеціальний випуск* (Мюнхен, 1962), с. 50–56; інтерв'ю автора з Андрієм Ребетом.

ня в Освенцімі, розрив з Бандерою і редагування газети, яка стала платформою демократичної опозиції в націоналістичному таборі. Закінчивши з біографією, Ягуш поставив Сташинському відкрите запитання:

– Що ви можете сказати стосовно Ребета?

Богдан знав тільки те, що йому розповів Деймон: що Ребет ідеолог націоналістів і редактор газети. Ребет завжди фігурував у негативному контексті, мовляв, націоналістичні газети поширюють антирадянську пропаганду й закликають емігрантів не повертатися на батьківщину. Жодних статей Ребета Сташинський не читав. На відміну від колеги по ремеслу Ніколая Хохлова, який начитався статей російського емігранта Георгія Околовича і не виконав завдання, Сташинський не мав жодного інтелектуального чи емоційного зв'язку зі своєю майбутньою жертвою³⁴¹.

Присутні із затамованим подихом слухали сповідь убивці. У квітні 1957 року, отримавши від Деймона фотографію і характеристику Ребета, Сташинський під іменем Зіґфрід Драґер вилетів до Мюнхена. Він мав встановити, де Ребет живе. Планів начальства стосовно Ребета він не знав і, як було заведено в КДБ, не допитувався. Але знав, що Івану Бисазі, з яким Сташинський уже давно мав контакти, веліли підготувати ґрунт для викрадення Ребета. Бисага на той момент

³⁴¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 154.

уже був у Радянському Союзі, і про намір підсипати щось Ребету зі Сташинським ніхто більше не говорив. Деймон хотів знати домашню адресу Ребета, і з кількох спроб Сташинський її з'ясував. Наступне завдання йому дали влітку 1957 року: Сташинського попросили перевірити, чи є в під'їзді будинку Ребета поштові скриньки. Можливо, чекісти думали підкласти бомбу в пошту або планували вбити його в під'їзді. Усієї картини Сташинський не знав.

Плани КДБ на Ребета змінилися навесні-влітку 1957 року. Бисаги вже не було, інших наближених до Ребета людей чекісти не мали і, ймовірно, вибрали «сценарій Околовича» – не викрадати, а ліквідувати незручного журналіста. У вересні вони визначилися зі зброєю – пістолет-спрей, заряджений ампулою з отрутою. Про нову технологію ще не знав ні Сташинський, ні його куратор Деймон. Але загадковий чоловік із Москви, який привіз пістолет у Карлсхорст, сказав їм, що зброю вже успішно використовували. Виникало враження, ніби він знає, що каже. Приїзд цього чоловіка збігся в часі із замахом на агента-зрадника Ніколая Хохлова. На конференції у Франкфурті йому підлили в каву радіоактивний талій – у ремеслі убивати це було щось нове. Хохлов дивом вижив³⁴².

– Чи ви вже колись бачили це знаряддя? – спи-

³⁴² «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 154–166.

тав Ягуш, показавши Сташинському трубку завдовжки сантиметрів вісімнадцять, яка нагадувала велику ручку. «У залі раптово запала смертельна тиша. Очі всіх присутніх прикуті до Сташинського», – вів репортаж Вітошинський. Сташинський відповів, що цю трубку відтворили на основі креслення, яке він зробив на прохання поліції. Суддя спитав, чи цей об'єкт ідентичний тому, що привіз чоловік із Москви. Роздивившись трубку, Сташинський відповів, що завдовжки репліка така сама, але трохи важча за оригінал.

«Він перекладає модель цієї зброї з руки до руки, розкручує і закручує його та погоджується, що апарат “у принципі подібний до справжнього”, яким він убивав, але все ж таки дещо різниться від оригіналу», – писав Вітошинський. Журналіст задався питанням: а що як такі пістолети-спреї виробляють у промислових масштабах? Скільки «серцевих нападів» влаштували опонентам московського режиму? «Ніхто не може на те питання відповісти, – писав Вітошинський. – Можливо, багато взагалі тікають від відповіді на те запитання, заспокоюючи себе, що ідеться тільки про два атентати, до яких Сташинський зізнався»³⁴³.

Коли восени 1961 року про Сташинського дізналася широка публіка, багато емігрантів-українців заці-

³⁴³ Борис Вітошинський, “Чоловік з Москви”, *Шлях перемоги*, 12 жовтня 1962; *Московські вбивці*, с. 163.

дозрили, що першою жертвою чекістських технологій став Данило Скоропадський, цілком собі здоровий п'ятдесятичотирирічний син Павла Скоропадського. Родина Скоропадських була найбільшим шансом України на свою керівну династію після Першої світової війни і революції. Павло Скоропадський, офіцер російської армії і нащадок знаменитої старшинської родини, прийняв титул гетьмана і за підтримки німців вісім місяців правив Україною у 1918 році. Його правління – найтриваліший більш-менш стабільний період у вирі української революції. Наприкінці 1918 року німці пішли, більшовики поновили наступ, і гетьман Скоропадський мусив залишити Україну. Між двома війнами він жив у Німеччині й очолював незалежницький рух, поміркованішу альтернативу Організації українських націоналістів. Пережити війну йому не судилося, у квітні 1945 року він загинув під час бомбардування союзників. Справу старого гетьмана – створення монархічної багатокласової української держави – продовжив його син Данило: 1948-го у віці сорока чотирьох років він очолив цей рух.

Данило Скоропадський жив у Лондоні, час від часу приїздив до Німеччини, Сполучених Штатів і Канади на збори прихильників. Він намагався створити спільний фронт з іншими українськими організаціями, зокрема і з націоналістами, які розкололися на три фрак-

ції. Якщо Бандера й Ребет були «розкольниками», то Скоропадський «об'єднувачем». У квітні 1956-го, майже за рік до смерті, він був співорганізатором десяти-тисячної польсько-української демонстрації протесту проти візиту Хрущова до Великої Британії – це була перша закордонна поїздка генсека. 27 лютого 1957 року Скоропадський обідав у своєму улюбленому ресторані. Після того йому стало зле, а прийшовши додому, він знепритомнів. Вночі його відвезли в лікарню, де вранці він помер. На надгробку Данила Скоропадського написали: «Будую Україну для всіх і з усіма». Ходили чутки, що Скоропадського убив агент КДБ на ім'я «Сергій», нібито він стежив за ним останні дні. Якщо й так, «Сергій», імовірно, використовував традиційніший спосіб отруїти, ніж Сташинський³⁴⁴.

Сташинський припускав, що схожу зброю уже використовували, але гадки не мав, кого в такий спосіб ліквідували, а запитати не наважився. Він пояснив на суді, що не мав часу зібратися з думками: показавши зброю, «чоловік з Москви» почав одразу пояснювати, як нею користуватися. Розповідь Сташинського неможливо було підтвердити свідками, і Ягуша це не

³⁴⁴ «Цікавий документ», с. 50–56; П. Гай-Нижник, «Гетьманич Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному рухові», *Київська старовина*, 2002, № 4: 110–125.

задовольнило, він шукав інших способів перевірити цю історію. Коли Сташинський почав розповідати про те, як він стежив за Левом Ребетом, загорнувши пістолет у газету, суддя дав йому репліку зброї і газету та попросив продемонструвати, як він ховав зброю.

«На вимогу президента сенату, – писав один український журналіст, – Сташинський впродовж майже 30 хвилин якнайдокладніше демонструє судові, як треба загортати “апарат”, щоб у перехожого не викликати найменшого підозріння. Усі пояснення і демонстрування від проводить дуже фахово, можливо, аж надто фахово.... Таке враження не в одного глядача в залі.... Уся його увага пильно зосереджена на смертоносній зброї – він ніби мисливець, що милується вже на сам вигляд своєї мисливської рушниці.... Зала із за-таєним віддихом слухала його спокійні, холодноречеві пояснювальні слова».

Решту другого дня процесу Сташинський був спокійний і не виказував емоцій. За винятком моменту, коли він описував власне убивство. «Проходячи повз нього, я враз підняв руку і помалу... ну, так (*Сташинський вимовляє ці слова ніби зітхає*), натиснув на спусковий гачок і тоді пішов далі». У цьому моменті блідий Сташинський почервонів³⁴⁵.

³⁴⁵ Стахів, “Процес проти Б. Сташинського”, с. 311–312; *Московські вбивці*, с. 173.

Багатьох людей вразила манера Ягуша вести суд. «Спокійний, монотонний голос голови суду, з відтінком ледве помітного презирства до людського покидька, яким є підсудний, і розповідь злочинця напружують нерви слухачів аж до фізичного болю», – фіксував послідовник Бандери атмосферу в залі. Тільки наприкінці другого дня суду Ягуш перейшов до питання про мотив убивства абсолютно незнайомої людини, яка, з огляду на це, не могла викликати жодних негативних емоцій. Суддя сам підсумував сказане Сташинським і попросив, якщо він помиляється, виправити його.

– Ваше виховання від 1950 до 1957 років і ваші погляди були такі, що наказ, якщо ви його вже одержали, ви мали виконати в інтересах Радянського Союзу і не брати тоді до уваги будь-які почуття страху за себе особисто, але перемогти їх, – сказав суддя. Сташинський підтвердив. Наступне питання: що чекало Богдана, якби він відмовився виконувати наказ? Богдан відповів, що «не бачив можливості відмовитись від виконання цього доручення». Потім додав: «Відмовитись мені від замаху з людських міркувань і через спротив власного сумління – це означало б для мене найсуворішу кару. Оскільки я знав про планування замаху, мене б ізолювали від усіх людей, що було б рівнозначне смерті».

Суддя базував свій підсумок не тільки на публічних

свідченнях Сташинського, а й на протоколах його допитів. Перші свідчення були зафіксовані ще 1 вересня 1961 року, коли скептики-американці здали Сташинського західнонімецькому слідству. «Я діяв за наказом і з мого власного переконання, – сказав тоді Сташинський. – Було природним, що людей, які протиставилися Советському Союзові, вважали ворогами, яких треба було знищувати». Більш-менш те саме він сказав американцям, здивувавшись, що його судитимуть за те, що сам Сташинський вважав виконанням патріотичного обов'язку. Сташинський на суді не робив різниці між Росією і Радянським Союзом. Він був лояльним радше до Союзу загалом, аніж до рідної України. Усе українське в собі він прагнув лишити в минулому. Без цього було важко стати радянським патріотом.

– Я поступово переконувався в правильності радянського режиму і щораз більше засвоював погляд, що я все це роблю для добра радянського народу, – цитував Ягуш протокол допиту Сташинського. – Я був переконаним комуністом, я все робив з політичного переконання... Неповірнення [із Заходу] на батьківщину я вважав за зраду. Це впливало з мого комуністичного виховання. З другого боку, я мав співчуття до родин жертв, але коли йшлося про ворогів російського народу, моє комуністичне виховання наказувало мати твердість. На питання, чи вірить він у Бога, Сташинсь-

кий відповів довгим мовчанням. До вбивства Ребета Сташинський, за його словами, вважав, що нікому не зашкодив, принаймні на його совісті не було нічиєї смерті. Він виріс у релігійній родині, але важко сказати, чи вірив він у Бога після всього, що накоїв і що з ним трапилося.

Діалог про мотиви Сташинського продовжив адвокат Ребетів Адольф Мір. Адвокату Сташинського Гельмуту Зайделю і не довелося щось говорити. Усю роботу за нього по суті робив Гайнрих Ягуш. Запитання судді й відповіді підсудного добре вписувалися у лінію захисту: Сташинський скоїв жахливі злочини, але йому промила мізки радянська пропаганда, і зробив він це за наказом начальства, а не виконати наказ означало ризикувати життям. Чи вдалося Сташинському переконати суд у своїй щирості й відвертості? Чи виникла у незворушного Гайнриха Ягуша симпатія до жертви чекістського шантажу? Чи набула чинності угода, про яку Чарльз Керстен чув у Вашингтоні: передання інформації про радянські спецслужби в обмін на м'яке покарання? Другий день процесу лишив ці питання відкритими³⁴⁶.

³⁴⁶ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 174–180.

33. Сумнів

Західним журналістам важко було одразу перетравити сенсаційні одкровення Сташинського. Навіщо раціональній нібито людині зізнаватися у двох убивствах? А раптом ним маніпулюють? Радянська й східнонімецька преса писала, що Сташинський – переконаний бандерівець і пожертвував своєю свободою, щоб звинуватити Москву в чужих злочинах. На початку жовтня 1962 року радянські газети надрукували інтерв'ю з таким собі Михайлом Давидяком, членом ОУН, якого служба безпеки організації і західнонімецька розвідка заслали в УРСР. Давидяк заявляв, що перед засиланням навесні 1959 року Бандера особисто зустрівся з ним і просив з'ясувати долю родини Сташинського в Україні. Давидяк припускав, що Бандера хотів заслати оунівця Богдана Сташинського з таємним завданням до України³⁴⁷.

Сташинським цікавилися і на Сході, і на Заході. Там все ще сумнівалися в його зізнаннях. Журналісти «Франкфуртер альгемайне цайтунг», гамбурзької «Ді вельт», кельнської «Дойче цайтунг», мюнхенської «Зюддойче цайтунг» – усі сумнівалися в його вині.

³⁴⁷ *Московські вбивці*, с. 95.

Скептицизм журналістів ґрунтувався, попри інше, на тому, як саме суддя Ягуш допитував Сташинського. Ягуша непокоїли витoki інформації, і, відкриваючи процес, він хотів підкреслити об'єктивність суду. У перші кілька днів Ягуш виказував скептицизм до слів Сташинського. Суддя все шукав підтвердження або спростування словам Сташинського про поїздки у Мюнхен, зустрічі з іншими агентами, деталі обох убивств. Його скептицизм став заразним³⁴⁸.

Тільки на третій день процесу розтанули сумніви Ягуша, що Сташинський – маріонетка темних сил, які смикають за нитки і живлять антирадянську істерію.

– Чи хтось тут, у Німецькій Федеративній Республіці, на вас колись впливав (крім слідчих органів)? Що саме ви маєте сказати на цьому процесі до того чи іншого пункту? – спитав Ягуш після зізнань у вбивстві Бандери.

– Цього ніколи не було, – відповів Сташинський.

– Чи була колись раніше роблена спроба, щоб спонукати вас з тих чи інших мотивів розказувати нам тут байки й обтяжити себе самого?

– Ніколи!

– Може, хтось це робив з-поза Німецької Федеративної Республіки?

– Ні!

³⁴⁸ Стахів, “Процес проти Б. Сташинського”, с. 314–315.

– Напевно? – наполягав суддя.

– Так! – відповідав Сташинський³⁴⁹.

Що стосується вини Сташинського, то Ягуш ішов за словами підсудного. Жодного свідка його дій не було. Кресценція Губер, чий голос Сташинський чув на сходах, впізнати його в суді не змогла. Вона сказала, що чоловік, який пройшов біля дверей ліфта, мав темніше волосся. Решта свідків, які говорили на п'ятий день суду, зокрема інспектор федеральної кримінальної поліції Вангауер і головний слідчий мюнхенського кріпо Адріан Фухс, підтвердила тільки те, що Сташинський, або людина з численними псевдонімами, що їх він назвав, справді бував у Мюнхені у зазначені підсудним дати й жив у згаданих ним готелях. Це й усе. Три пістолети-спреї, що їх Богдан викинув у Гофгартені, так і не знайшли, хоч і осушили струмок. Інспектор Фухс пояснив, що місто щороку чистить струмок, і пістолети, ймовірно, викинули прибиральники. Зброї не було, свідків не було – усе вирішували відповіді Сташинського і його здатність переконати суд у тому, що він говорить правду³⁵⁰.

Уся справа розвалилася б, якби Сташинський змінив свої свідчення. Але він тримався початкової лінії. Його історія полонила увагу очевидців процесу й чи-

³⁴⁹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 199–200.

³⁵⁰ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 200–201, 251–60.

тачів. Кореспондент «Франкфуртер альгемайне цайтунґ» 18 жовтня 1962 року писав: «Ця людина має якості, що їх такою мірою і в такій комбінації не часто можна зустріти. Сташинський надзвичайно інтелегентний, швидко реагує, має майже неймовірне самоопанування, прудкий і здається здібним повністю віддатися справі, яку він вважає слушною». Симпатичність убивці була великою проблемою для послідовників Бандери. Вони намагалися зробити з кримінального процесу політичний: мовляв, радянський режим не зупиниться ні перед чим. Під час процесу «Шлях перемоги» надрукував поруч фотографії розлюченого Хрущова, спокійного Шелепіна і беземоційного Богдана Сташинського, назвавши їх усіх «злочинцями». Але все йшло до того, що один із цих злочинців-комуністів – обличчя інших західна публіка не могла спостерігати безпосередньо – зможе здобути співчуття публіки³⁵¹.

Борис Вітошинський раз у раз повторював у «Шляху перемоги», що свідчення Сташинського – це не сюжет детективного роману чи фільму. Це – вирок самому убивці і його московським господарям. «Зізнання Сташинського, крім почуття постійної відрази, яку він ними до себе викликає (маємо на увазі тільки людей критично думуючих) [...], є безперечно надзвичай-

³⁵¹ *Шлях перемоги*, 10 жовтня 1962; *Московські вбивці*, с. 115–116.

но цікаві і сенсаційні, мов хвилюючий шпигунський роман, – писав Вітошинський. – На жаль, не про роман ідеться. Тут розкажує про свої лиходійства людина, яка з наказу кремлівських злочинців пішла на шлях найбільших злочинів: зради всього, що рідне, шляхетне, шлях убивств, вічної брехні, служби лихому»³⁵².

Адвокати родин Бандери й Ребета мусили змінити атмосферу в залі і тон газетних статей, показавши Сташинського зрадником і брехуном. Перед процесом бандерівці зібрали достатньо інформації про сім'ю Сташинського, щоб показати, що він зрадив рідню і продався радянському молоху. Наступник Бандери Степан Ленкавський писав Ярославу Падоху влітку 1962 року, що має інформацію про участь родини Сташинського в українському русі, що Богданового дядька навіть репресували за допомогу підпіллю. Нойвірт і Мір використали надану їхніми клієнтами інформацію на п'ятий день суду, коли підійшла їхня черга ставити запитання підсудному. Вони постаралися показати Сташинського зрадником свого народу.

Розколоти Сташинського виявилось непросто. На питання Нойвірта, чому він називає себе на суді росіянином, Богдан відповів, що цим має на увазі своє громадянство, а не етнічну ідентичність. На питання ад-

³⁵² Вітошинський, "Потворне обличчя Москви", *Шлях перемоги*, 21 жовтня 1962.

вокатів про вбивство Симона Петлюри в Парижі 1926 року Сташинський відповів, що нічого про це не знав. Він розумів, хто такий Петлюра, але не знав, що його вбили. Не чув він і про село Білогорща, де 1950 року в бою з енкаведистами загинув командувач УПА Роман Шухевич.

Сташинський, судячи з усього, говорив правду. Білогорща, Париж і Роттердам, де вбили полковника Коновальця, стали символічними місцями в націоналістичному дискурсі української діаспори, але не в Україні. На питання Нойвірта, чи знав він, що, за радянською Конституцією, Україна має право вийти з Радянського Союзу, Сташинський відповів, що це юридичне питання, а він не юрист. Він явно брехав, коли казав, що не знає про загибель свого дядька Петра Сташинського, і відмовився відповідати на питання, чи убив би свою сестру, якби КДБ наказав.

Адольф Мір апелював до попередніх свідчень Сташинського, що втечу на Захід той вважав би зрадою батьківщини:

– Чи відома вам, як українцеві, хоч та обставина з української визвольної боротьби і з історії, що ця визвольна боротьба ще з часів початку цього сторіччя і ще раніше була скерована не проти якогось означеного режиму, не проти якоїсь означеної державної форми, але що вона була скерована проти будь-якого чу-

жонаціонального панування в Україні і проти будь-якої окупації?

Сташинський ухилився від відповіді:

– На це питання я не можу відповісти. Ви виходите з припущення, що я є майже історик і що моя сестра, яка вміла писати, має історичні знання, як професор історії.

Доктора Міра це не задовольнило і він спитав, за що боролася сестра Сташинського.

– Вона боролася за незалежну Україну, – нарешті почув Мір.

Це все, що витягнули зі Сташинського два німецькі адвокати, пройшовши прискорений курс з історії українського визвольного руху³⁵³.

Адвокат Сташинського Гельмут Зайдель волів не чіпати питання національної ідентичності, вірності і зради.

Він тримався простої і зрозумілої лінії: хай там ким був Сташинський, він змінився, переосмислив свої вчинки і пережив велику моральну і психологічну трансформацію. Найкращий доказ цьому – його втеча на Захід і зізнання. Саме від цього мають відштовхуватися слідчі й судді.

– Чому ви зізналися в усьому, як прибули на Захід, оскільки про це не можна було б довідатися, коли б ви

³⁵³ “Процес у Карлсруге,” *Московські вбивці*, с. 240–244.

до цього не призналися? – спитав Зайдель. Усі хотіли почути відповідь на це питання. Сташинський сказав саме те, що хотів почути його адвокат, ймовірно, вони не раз обговорювали цей момент.

– Спочатку я лише вирішив ніколи більше не робити замахів. Під час мого перебування в Москві відбулася моя політична й ідеологічна зміна. Усе те, що я пережив у Москві, сприяло тому, що я прийняв таке рішення. Я визнав, що це мій обов'язок якось заглидити свою провину і спробувати остерегти людей перед чимось подібним³⁵⁴.

Сташинський з адвокатом сподівалися, що суд зробить саме такий висновок з розлогої розповіді про зустріч з Шелепіним і перебування в Москві після одруження. Свідком викликали професора Йоахіма Рауха, спеціаліста-психолога з Гейдельберзького університету, який обстежував Сташинського в лютому – березні 1962 року. Він сказав, що, на його думку, Сташинський не вигадує і не намагається привернути увагу до своєї особи, вдаючись до самозвинувачень. Насправді, доводив професор, Сташинському бракувало уяви. Він цілковито залежав від чужої думки. «Під вольовим оглядом пан Сташинський справляє враження м'якої людини», – свідчив Раух. Згодом він пояснив, що має на увазі: «Незважаючи на всю

³⁵⁴ «Процес у Карлсруге,» *Московські вбивці*, с. 239–240.

свою інтелігентність, пан Сташинський – і це є, мабуть, також наслідком його виховання – у своєму мисленні не є самотійний. [...] у принципових рішеннях він у всякому разі охоче почувався би як авторитет; пізніше на місце його авторитету став авторитет його дружини. Він сам, мабуть, не був би спроможний відмежуватися від попереднього часу. Він має нахил обминати неприємні проблеми, не розв'язувати їх самотійно, він хоче відсувати їх набік»³⁵⁵.

Сташинський постійно підкреслював роль Інґе Поль у своєму моральному перетворенні, коли розповідав про їхнє життя в Москві і рішення втекти на Захід. Суддя Ягуш, як завжди, хотів перевірити Богданову історію.

– Коли ваше внутрішнє переродження відбулося так, як ви це тепер розповіли, то невже ж ви не обговорили всього того докладно з вашою дружиною? Коли серце переповнене, людина має потребу з кимось поділитися своїми думками.

Богдан погодився. Він сказав, що вони здебільшого намагалися розмовляти на вулиці, але не завжди це було можливо, тому КДБ, ймовірно, підслухав їхні домашні розмови. Суду довелося вірити Сташинському на слово³⁵⁶.

³⁵⁵ "Процес у Карлсруге," *Московські вбивці*, с. 267–270.

³⁵⁶ "Процес у Карлсруге," *Московські вбивці*, с. 212–239, тут с. 228.

На суді свідчив дядько Інґе Гайнц Фільвок, який увечері 12 серпня 1961 року привіз їх до поліцейського відділка, але самої Інґе на суді не було. Сташинського пильно охороняли в місцевій в'язниці, але ніщо не врятувало б Інґе, дізнайся КДБ місце її перебування. На Захід вони втекли разом, але суд Богдан мав пережити сам. Проваленого радянського агента у ФРН Гайнца Фельфе тримали в тій самій в'язниці, що й Сташинського, і потім він згадував, що Інґе приходила до Богдана і вони під наглядом розмовляли не в кімнаті для побачень, а в кімнаті відпочинку для персонала. «До цих побачень Сташинський готувався особливо ретельно, – згадував Фельфе. – Впадало в око, що перед кожним побаченням він надягав на палець обручку з великим діамантом»³⁵⁷.

Оунівці не повірили жодному слову про моральне перетворення Сташинського. Їм дуже не сподобалося, що Сташинський ухиляється від питань Нойвірта і Міра про український визвольний рух і вірність своєму народу. «Груба поведінка Сташинського супроти адвокатів, які ставлять йому запитання, його розгубленість і нечемний тон відповідей повністю перетво-

³⁵⁷ Deacon and West, *Spy!*, p. 152; Хазан, “Писатель и дипломат Сергей Герман: ‘Степан Бандера погиб от цианистого калия...’”; Koch, *Der Fund*, pp. 107; Показания “Курта” [Гайнц Фельфе], копия, подписанная майором Чубенко 23 июля 1969, Дело оперативной разработки. Кличка “Тарас”, т. 7, л. 214–216.

рюють його, – писав оунівець – очевидець процесу. – Тепер щойно видно, який він насправді є: покірний і слухняний супроти тих, від кого він залежний, презирливий до людей, яких він не боїться. З цих людей він навіть насміхається. Виходить, що душею він залишився кагебістом, “совєтською” людиною»³⁵⁸.

Борис Вітошинський писав у газеті, що Сташинський бреше: факти не перекручує, але пропускає важливі фрагменти свого життя. Інші сумнівалися в тому, що він пішов у спецслужби заради порятунку своєї сім'ї. Паризька газета «Українське слово» припускала, що «тут мусили бути інші мотиви, що їх Сташинський свідомо затаїв». Націоналісти хотіли, щоб Сташинський більше розповів про свою участь у боротьбі з націоналістичним підпіллям перед тим, як його перевели до Києва. На питання Нойвірта, як часто він брав участь в антиповстанських операціях, Сташинський відповів, що як наказували, так і брав. Богдан не знав або не хотів відповідати на питання, скільки повстанців убив він і його колеги, хто ще в еміграції став жертвою чекістів. Націоналісти хотіли, щоб він розповів про героїчну боротьбу їхніх соратників у підпіллі, але Сташинський про це не сказав.

Зрештою, бандерівці сумнівалися у мотивах втечі Сташинського на Захід. Вітошинський писав, що він

³⁵⁸ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 240.

утік не тому, що «розкаюся», а з цілком інших, егоїстичних мотивів. Втеча агента на Захід, на думку бандерівців, виявилася «цілком логічним кроком після того, коли він спостеріг, що недовір'я до нього і його дружини з боку московського начальства КГБ явно зростало з кожним днем... Як довгорічний КГБіст, він знав, що ця установа довго не панькається з непевними своїми співробітниками і співниками, які забагато знають про спільні таємні злочини»³⁵⁹.

Бандерівці мали всі підстави не вірити агенту КДБ, який раптом став медіазіркою, уособленням каяття й щирості. Вони резонно сумнівалися в тому, що він майже нічого не знає про визвольний рух, зважаючи на той факт, що найближчі родичі Сташинського підтримували українське підпілля в селі. Він явно знав, що трапилось з дядьком, чиє тіло знайшли у львівській в'язниці після того як радянська влада відступила з міста в червні 1941-го. Думку, що Сташинський перебіг не тому, що покаюся, а тому, що боявся за своє життя, поділяло і його колишнє начальство. Юрій Носенко, офіцер КДБ, який перебіг на Захід 1964 року, сказав слідчим ЦРУ, що, знайшовши в квартирі прослуш-

³⁵⁹ Петро Кізко, «Сташинський – уособлення шпигунської системи», *Шлях перемоги*, 21 жовтня 1962; Борис Вітошинський, «Потворне обличчя Москви», там само; *Московські вбивці*, с. 403–404; «Чому Сташинський утік на Захід і признався до злочинів?», *Московські вбивці*, с. 617–620.

ку, Сташинський злякався, ніби його хочуть ліквідувати. Він знав, що в сталінські часи чекісти часто прибирали агентів – свідків політично дражливих операцій. І бандерівці, і чекісти сходилися в одному: Сташинський – зрадник, і йому не можна довіряти³⁶⁰.

Але якщо йому не можна довіряти, то на підставі чого ухвалювати вирок? Судді схилилися повірити Сташинському, вони перевірили все, що надавалося до перевірки, і жодного разу не спіймали його на брехні. Решта лишалася сферою здогадок. Вина Сташинського була доведена, точніше він у ній зізнався.

34. Обвинувачення

Останній день процесу припав на 15 жовтня, рівно через три роки після вбивства Степана Бандери. Степан Ленкавський та багато інших оунівців прийшли в суд у чорних костюмах з чорними краватками. Того дня вони відвідали заупокійну службу по Бандері в соборі Св. Стефана в Карлсруе. Сташинський помітив, що в залі багато людей у жалобному одязі, але не знати, чи пов'язав він це з подіями трирічної давнини³⁶¹.

³⁶⁰ Memorandum for the Record, April 22, 1976, Subject: Assassination of Stefan Bandera, p. 6

³⁶¹ “Процес у Карлсруе”, *Московські вбивці*, с. 271; “Богослуження в Карлсруе”, *Шлях перемоги*, 16 жовтня 1962.

Бандерівці лишилися задоволені позицією головного прокурора процесу доктора Альбіна Куна, літнього лисого чоловіка в круглих окулярах. Кун відповідав у генеральній прокуратурі за справи, пов'язані зі шпіонажем. Процес Сташинського збігся з початком найбільшого політичного скандалу у повоєнній ФРН – справою «Шпіґеля». У перший день суду журнал надрукував статтю із секретною інформацією про стан готовності бундесверу, західнонімецької армії. Це дуже не сподобалося інспекторам НАТО, виток інформації ударив по військовому командуванню й міністрах. У перерві Куну показали статтю, прокурор пробіг її очима прямо в залі і розпорядився почати попереднє розслідування.

Справа закінчилася арештом автора-журналіста, видавця «Шпіґеля» і відставкою міністра оборони, впливового баварського політика Франца Йозефа Штрауса³⁶².

Виступ Куна нічого доброго Сташинському не обіцяв. Прокурор заявив, що підсудний знав про смертельну дію пістолета-спрею, і кваліфікував злочин Сташинського як «підступне політичне вбивство». Він

³⁶² Rudolf Augstein, "Nichts, im Wortsinn nichts zu tun. Wie es zur SPIEGEL-Affäre kam," *Der Spiegel*, August 8, 1966; Charles Williams, *Adenauer: The Father of a New Germany* (New York, 2000), pp. 507–12; Luis Edmund Hagen, *The Secret War for Europe: A Dossier of Espionage* (London, 1968), pp. 252–53.

погоджувався, що Сташинський діяв за наказом КДБ і був інструментом в руках держави, яка практикує вбивства політичних опонентів, але не визнавав Комітет державної безпеки військовою організацією і не вважав його накази законними. Кун доводив, що Сташинського могли змусити виконувати накази на території Радянського Союзу або країн Східного блоку, але він міг відмовитися виконувати їх у Західній Німеччині. Крім того, немає сумніву, що Сташинський вдавався у ФРН до шпіонажу.

Кун відзначив відвертість свідчень Сташинського і пошкодував, що «ця інтелігентна людина, завдяки супротивним обставинам і помилковому політичному керуванню, заплуталася в цю справу». Але завершив свій виступ так:

– Закон передбачає за вбивство найвище покарання, а пом'якшувальні обставини, які має обвинувачений, не можна брати до уваги.

Прокурор вимагав два пожиттєвих терміни за убивства плюс три роки за шпіонаж. Чутки про свідчення в обмін на пом'якшення, які Чарльз Керстен чув у Вашингтоні, схоже, виявилися хибними. Сташинський, по суті, звинуватив радянське керівництво в організації політичних убивств за кордоном, але прокурор жодних послаблень у відповідь не виявив. Для

Сташинського ситуація різко погіршувалася³⁶³.

Наступним мав виступати адвокат Ярослави Бандери Ганс Нойвірт. Нічого доброго Сташинському це теж не обіцяло. Попередні дні показали, що адвокат не тільки сумнівається в «наверненні» вчорашнього агента КДБ, а й добре розбирається в нюансах радянської й української історії та політики. Нойвірт почав з того, що Бандери – сім'я релігійна, вони втрапили трьох синів у боротьбі за визволення України, але не шукають помсти. Та по суті це була помста. Коли Нойвірт назвав Сташинського яничаром, який зрадив свою сестру і обманом проліз у націоналістичне підпілля, підсудний почав соватися на стільці і почервонів – на суді це траплялося рідко. Дошкульні порівняння Нойвірта на цьому не закінчилися: він порівняв Сташинського із собакою Павлова, натренованою чекістами убивати невинних людей.

Однак Нойвірт, як і Кун, не спростовували позицію захисту стосовно духовного переродження Сташинського.

– Чоловік є продуктом такої методи виховання, якою видресовано собак Павлова, але ось приходить ця

³⁶³ “Legal Arguments by Chief Public Prosecutor Dr. Kuhn,” in *The Shelepin File: Planned and Executed Murders of Ukrainian Political Leaders* (London, 1975), pp. 33–42; *Московські вбивці*, с. 281–91; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 21.

жінка, – сказав Нойвірт про Інге Поль, – і якраз вона стає тією, хто, апелюючи до його сумління, виправдовує остаточно нашу [західну] систему. Цим симпатія Нойвірта до Сташинського і вичерпувалася.

– Одначе як би ми не крутили з цією справою, – вів далі адвокат, – ми не маємо можливості дати розгрішення, немов у сповідальниці. Ми сидимо в судовій залі. Хоча б ми як дошукувалися чогось людського, завжди залишається убивство і знищення двох людей.

Бандерівців не вразила ораторська майстерність Нойвірта – він нервувався і говорив дуже тихо, – але сподобалися самі слова про Сташинського і боротьбу ОУН за незалежність.

– А за засадами нашої західної традиції, така боротьба священна, – сказав Нойвірт. – І якраз українці впродовж свого важкого історичного процесу показали нам, що вони готові йти за покликом цієї традиції³⁶⁴.

Коли суд пішов на обідню перерву, перспективи Сташинського видавалися надто примарними. Він зробив майже неможливе – завоював симпатії суддів і публіки. Навіть прокурор і адвокати позивачів погоджувалися, що Богдан покаявся і вже не та людина, яка скоїла убивства. Але все це не мало значення. Якщо судді послухають прокурора, йому дадуть два позитивні терміни плюс три роки. Та й удвічі менший тер-

³⁶⁴ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 291–297.

мін – пожиттєве і півтора року – нічим не кращий. На виступ свого адвоката складно було сподіватися.

Одразу по обіді Гайнрих Ягуш викликав Адольфа Міра, адвоката Ребетів. Доти вони з Нойвіртом виступали й ставили запитання дуже жорстко. Мір теж заперечував, що Сташинський пішов на вбивства з примусу, і вважав, що той міг спокійно відмовитися. Адвокату здалися наївними й пояснення Сташинського, що його доноси на партизан-повстанців не призвели до арештів і убивств. Мір заперечив слова прокурора, що суд розглядає «підступні вбивства».

– Чи був Ребет беззахисним, чи був він довірливим? – спитав Мір і сам же відповів заперечно. – У тому стані, у якому Ребет йшов сходами, він, без сумніву, не був беззахисним. Також поняття довірливості тут не на місці. – І додав: – Тут не можна просто вжити поняття скритовбивства (Meuchelmord), як його звичайно вживають нефахівці.

Аргумент Міра підривав фундамент обвинувачення, з уст адвоката постраждалої сторони це звучало дивно. Але на цьому його несподіваний наступ на прокурорську конструкцію не закінчився. Він сказав, що не варто питати, чому Сташинський не втік на Захід, коли вперше отримав злочинний наказ, зважаючи на масштаб індоктринації й комуністичні переконання агента. Мір закінчив несподіваний виступ згадкою про

свою клієнтку Дарію Ребет.

– Високий Сенате! Від імені пані Ребет я мушу ще раз запевнити, що вона не відчуває до Сташинського навіть найменшої ненависті, але вона співчуває йому, і вона має рацію. Жоден винуватець не знаходить перед судом свого власного сумління... Лагідного вироку також вистачило б, бо вчинок Сташинського означає для нього обтяження його совісті, якого він, як відповідальний за смерть двох людей, ніколи не позбудеться³⁶⁵.

Що трапилося? Багатьох присутніх вразила промова Міра. На чиєму боці адвокат, що просить пом'якшення для вбивці і сумнівається в аргументах прокурора? Кого він насправді представляє? Дарія Ребет мала говорити наступною і, напевно, внести ясність. З-за столу, де сиділи родичі жертв і їхні адвокати, підвелася сорокадев'ятирічна жінка з відкритим обличчям і тонкими губами, що видавали сильний характер. Із сильним акцентом вона сказала суду, що через труднощі з німецькою мовою і бажання бути точною зачитає письмову заяву. Двадцятирічний Андрій Ребет переклав цей текст з української німецькою й був готовий допомогти в разі потреби.

– Насамперед я маю сказати, що мені дуже важко бути в ролі співобвинувача в цьому процесі. Бо при-

³⁶⁵ «Процес у Карлсруге», *Московські вбивці*, с. 297–303.

родним порядком для мене виникає питання: кого я обвинувачую? І якщо я маю відповісти на це запитання точно й правдиво, то відповідь звучатиме так: обвинувачення стосується наказодавців, російсько-большевицького режиму, совєтської системи, у яку людину вбудовано безоглядно і майже фаталістично і в якій вона стає механічним складником».

Як і Нойвірт, Дарія Ребет найперше затаврувала комуністичну систему, але, на відміну від адвоката сім'ї Бандери, перекладала відповідальність за скоєні злочини з безпосереднього виконавця на організаторів і замовників.

– Я не маю супроти обвинуваченого почуття злоби й ненависті, – заявила жінка. – Це я можу сказати і твердити також від імени мого майже дорослого сина, точніше – обох моїх дітей. Із суто людського становища обвинуваченого можна жалувати, і я не кладу жодної ваги на те, щоб він був гостро покараний. Справу Сташинського я бачу саме як справу, як явище, що є рівночасно віддзеркаленням трагічної долі нашого народу.

Андрій Ребет згадував, що слова матері зала суду сприйняла з недовірою. Але вони справили враження на Сташинського, його настрої помітно змінився на краще. Можливо, у його душу вперше запала надія на менш суворе покарання. Андрій повністю підтри-

мував думку матері про покарання Сташинському. Він не тільки переклав, а й брав участь у написанні тексту – Дарія Ребет обговорювала з політичними союзниками свою лінію на суді. Вони хотіли, щоб це був суд над радянським режимом і методами боротьби з українським національним рухом. Судячи з її заяви і пізніших статей, Дарія Ребет вважала Сташинського радше жертвою радянського режиму, аніж підступником-зрадником, як бандерівці. Вона сподівалася, що відкритий процес і розголос змінить ставлення Заходу до української еміграції й українського питання, а відомості про суд дійдуть до України і «дадуть обманеним людям причину призадуматися»³⁶⁶.

Однак сприятливу для Сташинського хвилю зупинив виступ доньки Бандери Наталі. Її промова подіяла на аудиторію зовсім по-іншому. Вона не давала юридичної чи моральної оцінки діям Сташинського, не засуджувала ні його, ні радянський уряд. Вона виголосила радше жалобне слово по батькові, який загинув, нагадала Наталя, рівно три роки тому, день у день. Смерть Бандери лишила глибоку рану в серцях його трьох дітей. Наймолодшій Лесі тоді було дванадцять, після загибелі батька вона почала щоденник, намага-

³⁶⁶ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 297–303; “Слово пані м’гр. Дарії Ребет”, *Український самостійник* (спеціальний випуск, 1962): 28–29; інтерв’ю автора з Андрієм Ребетом, Мюнхен, 1 липня 2012.

ючись зрозуміти, що трапалося з її сім'єю. «Такою була воля Божа – передчасно закінчити татове життя героїчної смертю, смертю для України, – писала тринадцятирічна дівчинка через рік, 2 жовтня 1960 року. – І тому мусить бути воля Божа залишити нас, родину тата, без батька, щоби ми вступили в боротьбу за життя, щоби ми показали нашу спроможність жити, ми три, тата діти. Але чому ж теж якраз маму мусів трапити такий страшний удар? Чи мама не мала їх вже досить в своїм житті? Цего я не можу казати, це не є ще в мої сили зрозуміти, хоч ідуть мої думки часто в той напрям»³⁶⁷.

Коли Наталя почала говорити, у залі запала тиша. Навіть журналісти перестали шурхотіти паперами. Вона ділилася спогадами про батька, професійного конспіратора, правду про якого не знали навіть діти.

– Я пригадую собі, що одного разу, важко хворіючи на запалення середини вуха, я запитала маму, хто є цей чужий пан, який схилився над моїм ліжком і гладить мене. Я цілковито забула свого батька, – голос Наталі тремтів від хвилювання. Вона згадала перші повоєнні роки, коли родина Бандери жила окремо у таборі ді-пі в Мітенвальді. Коли в кінці 40-х сім'я возз'єд-

³⁶⁷ “Леся Бандера (1947–2011): ‘Тату, Ти є символом для цілої країни...’, *Українська правда*, 29 серпня 2011 <<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/08/29/53433/>>.

налася, Наталя ще довго не знала справжнього імені батька.

– Маючи тринадцять років, я почала читати українські газети і читала багато про Степана Бандеру, – згадувала Наталя. – З бігом часу, на підставі різних обсервацій, постійної зміни прізвища, як теж через факт, що навколо мого батька завжди було багато людей, в мене виникли певні здогади. Коли раз один знайомий проговорився, то я вже була певна, що Бандера – це мій батько. Уже тоді я собі усвідомила, що я не смію прозрадити цього моїм молодшим сестрі та братові; було б дуже небезпечно, якщо б малі діти через свою наївність у чомусь проговорилися.

Виступ Наталі надав справі нового виміру – дії підсудного призвели до людської трагедії. Дівчина в чорному жалобному платті нагадала присутнім той епізод свідчень Сташинського, де його куратор сказав, що діти Бандери будуть вдячні агенту, коли виростуть. Наталя сказала, що для цього КДБ довелося б їх викрасти і перевиховати, як це зробили з Юрієм Шухевичем, малолітнім сином командира УПА. Її слова перегукувалися зі щоденником молодшої сестри. Бандера в очах своїх дітей був верховним моральним авторитетом, героєм, який загинув за Бога і Україну.

– Мій блаженної пам'яті батько, який уосіблював цей великий ідеал, – сказала Наталя, – залишиться

провідною зіркою всього мого життя, так само життя мого брата і моєї сестри та української молоді³⁶⁸.

Публіку і суддів явно зворушила ця промова. Сташинський сидів як ніколи блідий. Настрій у залі помітно змінився, відколи виступила Дарія Ребет. Наступним мав виступати Чарльз Керстен. У нього був особистий перекладач, але майже весь процес Керстен промовчав. Формально американець був консультантом Ганса Нойвірта, але багато хто вважав його головною фігурою у тріумвіраті адвокатів родини Бандери. На фотографіях з колегами по процесу він має дуже впевнений вигляд. Він стоїть у центрі, тримаючи руку в кишені, по один бік Ганс Нойвїрт з ціпком, по інший невисокий Ярослав Падох тримає портфель. Не виникало сумнівів, хто з них найвпливовіший. Сполучені Штати правили світом, їхня підтримка визначала існування не тільки Західного Берліна, а й Західної Німеччини загалом. Усі знали, що Керстен не простий американець, і має зв'язки у найвищих вашингтонських кабінетах.

Керстен говорив англійською так, ніби ораторствує в американському суді. У паузах перекладач перекладав його слова німецькою. Мета Керстена полягала не в тому, щоб покарати Сташинського, а в тому, щоб

³⁶⁸ “Speech by Miss Natalia Bandera,” in *The Shelepin File*, pp. 53–56; *Московські вбивці*, с. 305–37, 382–383.

показати, яку загрозу становить Радянський Союз західному світу, особливо коли його уряд не гребує убивством політичних опонентів. Про це він писав у записці сенатору Доду два тижні тому.

– Якщо б Сташинський не був зголосився, – голосно й чітко вів екс-конгресмен, – то було б цілком можливим, що одного дня в Нью-Йорку якийсь послідовний противник советської політики і її метод з кіл делегатів ООН, наприклад, теж став би жертвою “серцевого припадку” завдяки цьому майстерному винаходові советської науки. Він розглядав убивство двох еміграційних лідерів у широкому контексті радянської політики стосовно України і визвольного руху. Згадав про Голодомор 1932–1933 років, терор кінця 30-х, жорстоке придушення повстання у Кенгірському таборі в Казахстані 1954 року, добру половину учасників якого становили українці, зокрема колишні вояки УПА.

Промова Керстена, напевно, дала Сташинському нову надію.

– Пані Бандера домагається справедливого присуду для всіх причетних до вбивства її чоловіка, – оголосив конгресмен, бо усвідомлює той факт, що Сташинського заарештували не по слідах скоєного, а завдяки тому, що він утік на Захід і добровільно розповів про цей злочин. Головне завдання суду, – вважав Керстен, – викрити «справжніх злочинців» у радянсь-

ких верхах.

Суд, за його словами «визнав раду міністрів Со-
ветського Союзу винною у вбивстві першого ступе-
ня». І хоч «цей суд не може ухвалити кари, що повин-
на б бути накладена на справжніх злочинців, проте
він може винести історичний присуд, оголошуючи со-
ветський уряд винним у вбивстві; і такий присуд під-
бадьорить велику частину людства, що страждає від
російсько-комуністичної змови»³⁶⁹.

Це засідання стало для Сташинського емоційною
гойдалкою – після Керстена виступав Ярослав Падох,
який накинувся і на московське керівництво, і на вбив-
цю. Сташинський в очах Падоха був винен не просто в
убивстві двох українських провідників. Він намагався
дискредитувати цілий визвольний рух.

– Уже в цій залі, – заявив Падох, – обвинувачений
Сташинський використав свій злочин для третьої ме-
ти: опоганення перед вільним світом української виз-
вольної боротьби й її носіїв. Він мав на увазі свідчення
Сташинського про насильства українського підпілля
над польським населенням і жорстокість націоналістів
у війні з радянським режимом.

– Чи має право цей подвійний вбивник покликувати-

³⁶⁹ “Mr. Kersten’s Plea at Stashynsky’s Trial,” in *The Shelepin File*, pp. 15–20; *Московські вбивці*, с. 308–312; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 324.

ся на українську боротьбу спротиву проти могутнього окупанта і її сповидними жорстокостями виправдувати свої нелюдські злочини? – питав Падох. Він вважав, що Сташинський має покаятися не тільки в убивствах, а й у зраді свого народу. Але цього не сталося³⁷⁰.

Сташинський на суді свідчив, що вважав боротьбу за незалежність України марною і на момент убивств був щирим комуністом. Тільки після злочину йому відкрилася правда і він став шкодувати про свої дії. Адвокат Сташинського Гельмут Зайдель збирався підкріпити слова свого підзахисного. Його виступ справив сильне враження на присутніх. «Д-р Зайдель говорить дуже спокійним голосом, але впевнено й із неабияким знанням справи. Він зручно використовує всі помилки й невідповідні вислови попередніх адвокатів, щоб применшити вину свого манданта», – писав бандерівець-очевидець. Володимир Стахів, соратник Дарії Ребет і очевидець процесу, писав, що «оборонна промова д-ра Гельмута Зайделя була побудована фахово й виконана блискуче»³⁷¹.

– Я бороню Сташинського-людину, таку людину, як ти і я, – почав Зайдель, – сина селянина, що його випа-

³⁷⁰ “Legal Arguments by Attorney Dr. J. Padoch,” in *The Shelepin File*, pp. 50–53; *Московські вбивці*, с. 312–316.

³⁷¹ “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 316; Стахів, “Процес проти Б. Сташинського”, с. 342.

док і доля поставили в тяжку ситуацію; людину, з якою я познайомився, початково дещо скритну й стриману, але пізніше з ласкавою і майже веселою відвертістю та феноменальною пам'яттю, так що просто жахаєшся, коли бачиш контраст поміж ним і вчинками, які він зробив.

Зайдель пояснював цей контраст вихованням Сташинського, йому вбили в голову марксистську ідеологію, радянський патріотизм і послух начальству.

– Але перед цим судом стоїть чоловік, що прийшов з країни, у якій панують зовсім інші етично-моральні поняття, – заявив адвокат. – Йому казали, що свобода індивідууму не існує, що свобода – це вільне і свідоме служіння необхідності. А хто ж може встановити необхідність краще, ніж сама рада міністрів Союзного Союзу?.. Було б помилкою порівнювати підсудного з паном Шульце, який у Ганновері спокійно лежить у своєму ліжку і обмірковує собі, як він замордує свою дружину. Пан Шульце може вільно прийняти згідне з нормами моралі вирішення й сказати собі: «Я цього не зроблю, я спатиму далі». Однак для підсудного прийняти таку постанову, особливо перебігти на інший бік, означало назавжди покинути свою батьківщину, а вже не кажу про інші наслідки.

Зайдель сказав, що не заперечуватиме аргумент обвинувачення, ніби Сташинський діяв не під тиском,

бо КДБ не був військовою організацією. Наскільки адвокат міг судити, дисципліна в КДБ була ще жорсткішою, ніж в армії. Але все ж він не збирався будувати захист на аргументі «Сташинському наказали». Він підхопив аргумент Адольфа Міра, що убивства Ребета й Бандери не були скоєні у підступний спосіб.

– Бандера був борцем за свободу свого народу, – доводив Зайдель. – Він мав завжди на увазі, що на його життя готуються замаху, і він був практично підготовлений до них.

Зайдель доводив, що Сташинський убив Ребета через ідеологічні догми, втовкмачені йому чекістами, а Бандеру зі страху, що коли не виконає наказ, то стане наступним у черзі на ліквідацію. Відтак він сформулював головний аргумент:

– Те, що я зараз скажу, цілковито відповідає моему глибокому правничому переконанню, а саме: підсудний не є виконавцем злочину, а є лише помічником злочинця.

Зайдель просив суд проявити поблажливість. Конкретного покарання він не згадував і просив лише зарахувати в загальний вирок те, що клієнт уже відсидів, і не обмежувати його у громадянських правах. Останнє мало сенс лише, якщо Сташинському не дадуть довічного ув'язнення. Зайдель підкреслив позитивне враження, яке Сташинський справив на суддів і пуб-

ліку своїми свідченнями:

– Я вважаю, що Сташинський, – як я його пізнав під час моїх розмов з ним і яким я його побачив під час цього процесу, – є одним з найпорядніших, найчесніших і найчистіших людей, які будь-коли стояли перед судом. Він вчинив проступок, але його найбільша заслуга полягає в тому, що він визнав свою провину і шкодує, що це зробив. [...] На мій погляд, Сташинський, як зловживаний інструмент, що визнає свою провину і шкодує, заслуговує на нашу поблажливість і пощаду.

Промова Зайделя спрацювала добре. Виставляючи Сташинського співучасником злочину, адвокат знайшов прекрасну формулу, яка дозволяла засудити внутрішню й зовнішню політику Радянського Союзу й покарати убивцю, свідчення якого продемонстрували всьому світу небезпеку радянського режиму. Дарія Ребет згадувала, що Ганс Нойвірт, побачивши, як змінилися настанови суддів, заявив, що не наполягає на позиттивному ув'язненні. Але прокурор Кун вів своє і вимагав позиттєвого ув'язнення за кожне вбивство. Він пояснював свою позицію і заявив, що те, про що говорив Гельмут Зайдель, стосується підготовки до злочину (там Сташинський справді не приймав рішень), але не виконання. Гайнрих Ягуш в останній день процесу тримався дуже спокійно й зауважив, що якщо немає

повної згоди у принципах розгляду цієї справи між судом і обвинуваченням, то її переглядатиме Великий сенат Федерального карного суду. Але не було зрозуміло, чи сам він констатує якісь відмінності.

Останнім на доленосному для нього суді виступав Сташинський, як завжди блідий.

– Я можу лише заявити, що все, що я міг і можу сказати, я вже сказав. Моє зізнання є власне одночасно знаком мого каяття. Я знаю мою вину і можу лише просити Високий Суд більше керуватися міркуваннями поблажливості, ніж права.

Свідчення справді були одинокою картою Сташинського, і він розіграв її добре. Якщо Керстен мав рацію і угода таки існувала, то Сташинський свою частину виконав – західний світ нарешті почув сенсаційні свідчення про ліквідацію політичних опонентів Радянського Союзу. Ніхто не знав, чи виконає влада ФРН свою частину угоди, судді нічим не виказали своєї позиції в тижневому протистоянні обвинувачення й захисту.

Суд закінчився. Гайнрих Ягуш повідомив, що вирок оголосять о дев'ятій ранку в п'ятницю 19 жовтня 1962 року. Лишалось чекати чотири довгих дні³⁷².

³⁷² “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 316–326; Стахів, “Процес проти Б. Сташинського”, с. 342; Дарія Ребет, “Вина, дійсність і доцільність”, *Український самостійник* (спеціальний випуск, 1962): 29–32;

35. Вирок

Журналісти, які вранці 19 жовтня зібралися у будинку Карного суду в Карлсруе, гадки не мали, що на них чекає. В останній день суду вони стали свідками «напруженої юридичної дуелі», за висловом Реджинальда Пека в «Дейлі телеграф». На ці два вбивства порізному дивилися не тільки прокурор й адвокати, родини жертв теж розділило питання, хто ж головний винуватець: Сташинський чи радянський режим. За день до того східноберлінська «Берлінер цайтунг» надрукувала довгу статтю, у якій вкотре було сказано, що Бандеру прибрали люди Райнгарда Гелена. Газета звинувачувала Гайнриха Ягуша і суд в тому, що вони виконують замовлення згори і підмінюють посутні докази антикомуністичною риторикою. «Яким би не був вирок суду, одне вже можна сказати наперед: у вирокі не буде правди»³⁷³.

Гайнрих Ягуш почав зачитувати вирок близько дев'ятої ранку. Текст був довгий. Почав він з біографії підсудного і до аргументів обвинувачення й захисту дійшов не скоро. «Сенат погоджується з прокура-

її ж, *На перехрестях визвольних змагань*, с. 57–60.

³⁷³ Reginald Peck, *Daily Telegraph*, October 16, 1962; *Berliner Zeitung*, October 18, 1962; *Московські вбивці*, с. 359, 434–436.

турою в тому, що обидва замаху були вбивствами з допомогою отрути», – сказав Ягуш. Він оголосив, що злочини скоєно зі злим умислом. Це була явна перемога обвинувачення. Якщо Сташинський сподівався, що умислу в його діях не знайдуть, то він помилявся. Але далі ситуація кардинально помінялася. Обвинувачення виграло битву, але програвало війну.

«У дальшому питанні Сенат, на підставі докладної перевірки дотеперішніх вироків і правничого вчення, – вів далі Ягуш, – визнав слушним погляд оборонця: підсудний був в обох випадках не вбивцею, хоча він сам здійснив акти вбивств, а лише інструментом, помічником. Вбивцями є ті особи, які підготували замаху, беручи за них відповідальність, встановлюючи, хто має стати жертвою, у якому місці і в який час має відбутися замах, встановлюючи всі деталі і залишаючи підсудному малі можливості для власної ініціативи, і які дали підсудному в руки зброю. Сташинський не відхилився від їхніх приписів. Тому з правничого боку вони, як справжні вбивці, мають нести відповідальність за всі дії підсудного».

У найважливішому аспекті цього процесу Ягуш став на бік захисту й погодився з аргументами адвоката Сташинського. Позицію прокурора, що людина, яка самостійно вчиняє злочинну дію, має бути засуджена як злочинець суддя не прийняв. Чому? Бо, на дум-

ку судді, допоки існують держави, які організовують політичні вбивства й спеціально готують для цього виконавців, не можна судити всіх винуватців загальними мірками. Ягуш навів приклад нацистської Німеччини та вплив держави й ідеології на простих громадян. «Хто морально протиставляється таким негативним потугам, стоїть самотньо в масі, – сказав суддя, очевидець тієї епохи. – Хто їм підкоряється, той піддається спритному, надзвичайно сильному, урядово керованому гіпнотизуванню мас; стимули, що спонукують його вчинити злочин, є іншої натури, ніж ті, які загально розглядає кримінологія».

Якого вироку чекати від суду, якщо Сташинський лише співучасник убивства, а справжні злочинці сидять у Москві? Дотягнутися до Шелепіна, а до Хрущова й поготів суддя Ягуш і німецька юридична система, зрозуміло, не могла. Та вони, за словами судді, «не минають кари, як ніхто на довгий час не може втекти від своєї вини».

Сташинський перебував в іншій ситуації. Він підлягав юрисдикції цього суду, і німецька феміда могла виконати свій вирок одразу. Тільки-от який? «Кара не повинна знищити підсудного, – продовжив Ягуш. – Наскільки це в межах людських можливостей, вона повинна допомогти йому спокутувати. Кара за кожний замах становить по 6 років каторжної тюрми, за зрад-

ницькі зв'язки 1 рік каторжної тюрми. Для спокути вистачає загальної кари 8 років каторжної тюрми із зарахуванням часу слідства»³⁷⁴.

Коли Ягуш закінчив зачитувати вирок, мало хто з присутніх усвідомлював його значення. Бандерівці намагалися тримати обличчя, вирок задовольнив їх повністю. Вони хотіли, щоб суд прямо засудив Москву, а світ визнав легітимність їхньої боротьби – це було досягнуто. Крім цього, вони вимагали засудити Сташинського як зрадника українського народу, але тут програли. Дарія Ребет і коло «націоналістів-реформістів» вважало Сташинського радше жертвою, аніж головним призвідцем злочинів, і суд схилився на їхній бік. Багато бандерівців і симпатиків ОУН висловлювали незадоволення такою ухвалою.

Зокрема і Ярослав Падох, який поїхав з Карлсруе ще до оголошення вироку. «Щойно прийшла вістка про восьмирічний термін в'язниці для Сташинського, – писав він зі США 19 жовтня Степану Ленкавському. – Хоч ніхто з обвинувачувачів не бажав собі важкої кари на нього, то все важко подумати: 8 років за два життя. Дешева, дуже дешева ціна... Цікаво довідатися, як прийняв він цей вирок і як прийняли його Ви та преса». Падох додав, що у «Свободі», чільній українській газеті Сполучених Штатів, інформацію про вирок Ста-

³⁷⁴ "Sentence and Oral Opinion of the Court," *The Shelepin File*, pp. 21–33.

шинському надруковано поруч із повідомленням, що радянський суд у Львові ухвалив смертний вирок якось хабарнику. «Дві системи, дві мірки гуманізму», – писав явно розчарований Падох³⁷⁵.

Вирок у справі Сташинського породив у Західній Німеччині справжню сенсацію. Судячи зі статей у пресі, думки розділилися. Заголовок «Більд-цайтунг»: «Вирок року – убивці сидять у Москві»; «Райніше пост»: «М'яке покарання – запрошення убивцям». Журналіст «Бадіше цайтунг» дивувався, як людина, що скоїла два вбивства, може бути лише співучасником злочину. Ярослав Падох у США намагався зрозуміти, що значить незвично м'який вирок суду. Він підозрював, що Сташинський домовився не з німецьким обвинуваченням, як припускав Керстен, а з американцями. «Мабуть, заплатив за це він іншою валютою, – писав розчарований Падох Ленкавському у день оголошення вироку. – ...Мабуть, не даром він перебував довший час з нашими американськими слідчими»³⁷⁶.

Цей вирок зачепив кілька дуже дражливих моментів повоєнної політичної історії й ідентичності Західної Німеччини, зокрема спадщину нацизму. І головний прокурор Альбін Кун, і голова суду Гайнрих Ягуш по-

³⁷⁵ Padoch to Lenkavsky, October 19, 1962.

³⁷⁶ *Московські вбивці*, с. 343–344; Padoch to Lenkavsky, October 19, 1962.

кликалися на свіжу нацистську історію – Кун у виступі в останній день процесу, Ягуш у тексті вироку. Але згадки ці суттєво відрізнялися між собою. Кун заявив, що, з огляду на тоталітарний досвід власне Німеччини, суд не може попускати злочинів, скоєних в інтересах тоталітарних держав. «Нам, німцям не припало критикувати інших, – заявив Кун. – Ми не розібралися із власним минулим. Акти насильства не стають менш серйозною справою тільки тому, що скоєні іншими». Ягуш сказав, що німці знають, як важко протистояти масованій державній пропаганді. Сташинський, за його словами, не був добровільним злочинцем, це не «Айхманн, який з радістю ішов за своїм вождем...він був бідолахою, що був примушений автоматично виконувати накази й перебував в ідеологічному тумані»³⁷⁷.

Адвокат Сташинського Зайдель характеризував свого клієнта як жертву тоталітарного режиму, продукт ідеологічного промивання. Вирок, з якого Сташинський поставав радше співучасником, а не організатором, ставив непросте питання про індивідуальну відповідальність за злочини, скоєні в ім'я держави і за її наказом. З часів Нюрнберзького трибуналу суди ФРН

³⁷⁷ “Legal Arguments by Chief Public Prosecutor Dr. Kuhn,” in *The Shelepin File*, p. 37; “Sentence and Oral Opinion of the Court,” in *The Shelepin File*, p. 32.

відхиляли апеляції нацистських злочинців, що ті просто виконували накази. Тепер Федеральний карний суд і Верховний суд, який затверджував його вирок, кардинально змінили цю практику. Обидві інстанції у справі Сташинського формально відхилили аргумент «дія за наказом», але вирок агентів КДБ давав адвокатам нацистських злочинців свободу маневрування: відтепер вони могли заявляти, що підсудні лише співучасники, а головні злочинці – Гітлер, Гімлер, Геринг та інші керівники Третього рейху – давно були мертві.

У такому підході багато людей побачили небезпеку. Журналіст «Франкфуртер рундшау» був розчарований вердиктом суду: «Це звучить як глум, коли президент сенату Ягуш у мотиваційній частині вироку каже, начебто німці особливо добре розуміють таких людей, як Сташинський, таємних убивць. [...] Чи не бачить він, як своїм вирокком наближається до принципів того уряду, для якого вбивство не є злочином?..» Читач гамбурзької «Більд-цайтунг» писав у газету: «Тепер треба буде переглянути всі вирок у справах про вбивства, здійснені за наказом Гітлера». Мало хто сумнівався, що на вирок вплинула політична ситуація холодної війни. Одні вітали такий поворот подій, інших він засмутив. «...Вирок цілковито правильний, бо завдяки зізнанню цього чоловіка, треба сподіватися, в багатьох людей на Заході прояснилися їхні мутні очі

під час оцінювання політики Москви», – писав інший читач. Хтось не погоджувався: «...це жахливо. Чи є ми державою, у якій панує право, чи прислужниками політичних скритовбивців?»³⁷⁸

Інше дражливе питання для політичної й інтелектуальної еліти – порушення Радянським Союзом суверенітету Західної Німеччини. Одразу після оголошення вироку речник уряду ФРН Гюнтер фон Газе зробив заяву: федеральний уряд обурений «тим страхотливим фактом, що чужа держава, порушуючи міжнародне право, виконує на німецькій території підступні вбивства».

Журналісти запитували, що уряд робитиме, крім риторичного засудження убивств: «Доведено безсовісне порушення суверенітету нашої Федеративної Республіки. Ребета й Бандеру було убито в Мюнхені за радянським наказом. Карне й міжнародне право знехтуване. Перед Москвою ніхто не може почуватися в безпеці, жодна держава, жодна людина». Спонукувані пресою, німецькі депутати почали надсилати офіційні запити про реакцію уряду на вирок, але уряд не горів бажанням діяти. Автор стаття у «Бадіше ноєсте нахріхтен» мав слушність. Жодна європейська держава, особливо Західна Німеччина, не могла почуватися спокійно супроти комуністичної супердержави, яка хо-

³⁷⁸ *Московські вбивці*, с. 343, 393–394.

тіла змінити правила гри і дорівнятися до американців³⁷⁹.

Перший запит у федеральному парламенті було зроблено 7 грудня 1962 року. Уряд ухилився, пославшись на те, що Верховний суд у Карлсруе ще не затвердив офіційної ухвали. Після повторного запиту в лютому 1963 року уряд, крім заяви у пресі, вже мусив щось зробити. У квітні 1964 року Міністерство закордонних справ надіслало радянському посольству в Бонні офіційну ноту. У ній йшлося: «Як встановив Федеральний суд... обидва злочини було здійснено за наказом радянських органів. Це змушує Федеральний уряд звернути увагу уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік на те, що подібні дії прямо суперечать загальноновизнаним принципам права, зокрема міжнародного. Федеральний уряд закликає уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік взяти всіх необхідних заходів, щоб унеможливити подібні дії в майбутньому». Нота закінчувалася стандартною формулою: «Міністерство іноземних справ запевняє Посольство Союзу Радянських Соціалістичних Республік у цілковитій повазі». Радянська влада документ просто проігнорувала і нічого не відповіла³⁸⁰.

³⁷⁹ *Московські вбивці*, с. 361, 367–369; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, р. 334.

³⁸⁰ *Московські вбивці*, с. 346–352, 622.

Західнонімецька влада була надто слабкою і вразливою, чекати від неї чогось вагомішого за прості дипломатичні жести не варто було. «Хто кине Москві обвинувачення?» – питав журналіст «Бадіше ноєсте нахріхтен». Він сподівався на Організацію Об'єднаних Націй. Цього ж хотіли від німецького уряду Лев Добрянський і Український конгресовий комітет Америки. 12 жовтня комітет надіслав Аденауеру прохання підтримати розгляд справи Сташинського в ООН. Цього не сталося, але бандерівці не збиралися здаватися. Одразу після оголошення вироку вони скликали прес-конференцію й оголосили про намір передати справу міжнародному суду.

Головною фігурою кампанії був Ярослав Стецько, третя людина у чорному списку Сташинського. Богдан знав його під іменем гер Даньків і мав з'ясувати, де він живе в Мюнхені. Стецько, голова Антибільшовицького блоку народів, на відміну від Бандери, не мав проблем із в'їздом у США, багато разів зустрічався з урядовцями у Вашингтоні й організовував американських прибічників Бандери. На цій прес-конференції Стецько поширив заяву Чарльза Керстена, який уже поїхав з Карлсруе. «Вирок Найвищого німецького суду є справедливий і він є великою перемогою правди, – йшлося у заяві, підготовленій, судячи з усього, ще до оголошення вироку, але з урахуванням його змісту. – Він

розкриває російсько-комуністичний уряд як справжнього вбивника». Керстен заявив, що від імені Ярослави Бандери він готує позов проти Микити Хрущов і радянського уряду в міжнародний трибунал у Гаазі і Комісію з прав людини ООН. Ярослав Стецько підтвердив плани судитися з радянським урядом. «Ідеться про те, щоб виграти битву в психологічній війні», – оголосив лідер бандерівської організації³⁸¹.

Керстен був важливою фігурою в судовій кампанії ОУН-б проти Радянського Союзу. Невдовзі після процесу Сташинського Стецько з Керстеном взяли участь у міжнародній антикомуністичній конференції на Мальті. Інформацію, що Керстен зі Стецьком вестимуть справу від імені вдови Бандери було оприлюднено ще до оголошення вироку. Ще в Західній Німеччині Керстен зустрівся з професором Гейдельберзького університету Мезлером, відомим фахівцем з міжнародного права. Вони обговорили перспективи цієї справи в ООН. Повернувшись до США, Керстен відвідав деяких іноземних представників в ООН, але в практичну площину справа так і не перейшла.

Так само невдалим виявився план розглянути справу в ООН через Міжнародну комісію юристів – організацію, створену на знак вшанування пам'яті про Вальтера Лінзе, відомого західнонімецького юриста, викра-

³⁸¹ *Московські вбивці*, с. 341–342, 368.

деного Штазі 1952 року і страченого потім в СРСР. Фінансована ЦРУ, ця організація мала дорадчий статус в Економічній і соціальній раді ООН. Її працівники спершу відреагували з цікавістю і навіть опублікували матеріал про суд над Сташинським у бюлетені ради, але потім втратили інтерес. Мало хто хотів протистояти Радянському Союзу в такий потенційно скандальній справі³⁸².

Керстен і його українські друзі, розчаровані невдачею в ООН, знайшли інший плацдарм для наступу на Хрущова – Сенат Сполучених Штатів.

36. Вашингтонський гість

У монотонному тюремному житті Богдана Сташинського це був особливий день. У п'ятницю 10 квітня 1964 року його привезли у приміщення Верховного карного суду в Карлсруе, де півтора року тому відбувся судовий процес. З ним хотів зустрітися відвідувач з-за океану. У списку зустрічей цієї людини Сташинський значився поруч з канцлером ФРН Людвігом Ергардом, экс-канцлером Конрадом Аденауером, головним федеральним прокурором Людвігом Мартином і голо-

³⁸² “Процес у Карлсруге”, *Московські вбивці*, с. 297; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 325; Philip Agee, *Inside the Company: CIA Diary* (New York, 1975), p. 611.

вою суду у справі Сташинського Гайнрихом Ягушем.

Заокеанський гість мав багато друзів у Західній Німеччині і чималий вплив. 1946 року він виступав головним обвинувачувачем від США на Нюрнберзькому трибуналі. Це був сенатор Томас Дод, заступник голови підкомісії Сенату з внутрішньої безпеки. Сенатор заявляв, що головна мета його візиту – зустріч з містером Сташинським. Вони зустрілися в присутності одного з прокурорів на процесі Сташинського доктора Оберле і кількох американських чиновників – дехто приїхав разом з сенатором із Вашингтона, інші працювали в американському посольстві в Бонні³⁸³.

Поїздка сенатора Дода в Карлсруе готувалася довго. Вперше про Сташинського Дод почув від професора Добрянського, свого давнього знайомого з Українського конгресового комітету Америки. Дізнавшись про втечу Сташинського у серпні 1961-го, Добрянський попросив Дода відрядити в Німеччину представника від підкомітету й поговорити з агентом. Одразу після процесу Добрянський вийшов на Волтера Душника, українського емігранта з дипломом Колумбійського університету, і послав його у Карлсруе зустрітися з Ягушем та іншими посадовцями, залученими до судового процесу. У кінці січня 1963 року на столі Добрянського лежав звіт Душника, який пропо-

³⁸³ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 365.

нував організувати слухання у справі Сташинського в сенатському підкомітеті Дода. На ці слухання Душник радив привезти з Німеччини не тільки Ягуша з колегами, а й самого Сташинського. Німці проявили інтерес, і Добрянський почав працювати із сенатором Додом та ще одним важливим членом підкомітета, сенатором від Нью-Йорка Кенетом Кітінгом над підготовкою слухань³⁸⁴.

Повний вражень після візиту в Карлсруе і розчарований невдалою спробою організувати справу проти радянського уряду в ООН, Чарльз Керстен приєднався до кампанії Добрянського в Капітолії. 19 лютого 1963 року, через кілька тижнів після звіту Душника, Керстен написав Томасу Доду й закликав його прискорити слухання. «Я знаю, що ви цілком усвідомлюєте – нам загрожують не тільки ракети на Кубі», – писав Керстен, покликаючись на Карибську кризу 1962-го, коли тільки щасливий випадок завадив ядерній війні. – Ще й диявольська підривна тактика, яку комуністи використовують по всьому світу, у цьому разі – швидке, тихе й непомітне вбивство навіть найвищих посадовців у Сполучених Штатах, які виступають проти СРСР». У такому ж дусі Керстен писав Кітінгу. Обидва відповіли у березні 1963-го, Кітінг передав справу Доду, тому ідея слухань здалася цікавою.

³⁸⁴ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 331–337.

«Я погоджуюсь з вами, що ця справа дає нам свого роду таран, яким можна розбити всю машину радянського терору, усі ці організовані самогубства», – писав Дод Керстену. Він пообіцяв обговорити перспективу слухань з колегами по комітету. Керстен був задоволений результатом і відповів старому колезі підбадьорливим листом. Він згадав один старий звіт комісії Дода: розглянувши кілька підозрілих смертей, комітет тоді не знайшов «залізних доказів, що Кремль... у цих випадках скоїв убивство, обставивши його як самогубство». «Процес Сташинського, – писав Керстен, – дав залізні докази, що радянський уряд прибрав Степана Бандеру». Він згадував, що саме після участі в цьому процесі вирішив, що в Сенаті теж треба провести слухання й викрити радянську практику розправи з політичними опонентами³⁸⁵.

Лев Добрянський, головний організаційний мотор цих слухань, вважав, що Сташинського неодмінно слід привезти до США. «Мені здавалося, – згадував він, – що треба надати картині драматичних барв. Маючи під рукою Сташинського і багатьох інших, ми показали б усе підґрунтя теми [політичних убивств]. Особливо після того, як Верховний суд Західної Німеччини постановив, що головна вина лежить не на Сташинському, а на російському уряді в Москві». Та Держдепар-

³⁸⁵ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 314–18, 325.

тамент на це не погодився. Добрянський вважав, що справа не тільки в тому, як безпечно доправити Сташинського за океан. Дипломати не хотіли цього робити, бо на кону стояла «ціла політика розрядження між Сполученими Штатами і Радянським Союзом»³⁸⁶.

На літо 1963 року відносини Радянського Союзу і Сполучених Штатів суттєво покращилися. Берлінська криза літа-осені 1961-го і Карибська криза жовтня 1962-го лишилися в минулому. У липні 1963-го Америка, Британія і Радянський Союз домовилися про часткову заборону ядерних випробувань – перший крок до обмеження ядерних арсеналів. У серпні між Білим домом і Кремлем провели пряму телефонну лінію, щоб запобігти майбутнім кризам. Кеннеді санкціонував угоду на 250 мільйонів доларів з продажу американської пшениці Радянському Союзу, що мало розв'язати ситуацію з дефіцитом продовольства в країні. 7 жовтня у присутності радників і лідерів Конгресу Кеннеді підписав угоду про обмеження ядерних випробувань. Стосунки президента з Хрущовим кардинально змінилися, це був апогей недовгого радянсько-американського зближення. Ніхто не хотів чути про Сташинського й організовані Кремлем політичні убивства. Здавалося, що Москва прийшла до тями – купувала американську пшеницю й обіцяла не випробовувати ядерну зброю.

³⁸⁶ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 336–37, 350.

Прогрес у радянсько-американських відносинах на високому рівні Томаса Дода не переконав, він і далі вважав, що Радянський Союз становить загрозу для США. У вересні 1963-го він попросив свою канцелярію призначити слухання про скоєні Союзом політичні убивства на грудень. Державний департамент не поспішав привозити Сташинського до США, тож Керстен вирішив зіграти на старому знайомстві з президентом Кеннеді й пришвидшити процес. 7 листопада 1963 року, рівно через місяць після угоди про обмеження ядерних випробувань, він написав листа Кеннеді. З президентом його єднала католицька віра й антикомуністичні переконання. Керстен виклав в загальному вигляді історію радянського агента і зауважив, що «до втечі Сташинський пройшов підготовку для вбивств високопосадовців в Англії і Сполучених Штатах. Поза сумнівом, таку підготовку проходили й інші люди». Він хотів, щоб президент спонукав Держдеп привезти Сташинського до США. «Я думаю, ви погодитеся, що повне викриття смертоносних підривних операцій – найкращий спосіб їм запобігти».

Наостанок Керстен згадував їхнє спільне минуле – хрестовий похід у Конгресі проти комунізму в кінці 40-х років. Пригадав Керстен і 1947-й, коли вони викрили дії комуністів у Мілуокі, штат Вісконсін, зірвавши «змову в промисловості регіону». Екс-конгресмен доклав

спільну фотографію з поїздки до Мілуокі, коли вони організовували слухання про інфільтрацію комуністів у профспілки. Щоб упевнитися, що президент побачить листа, Керстен надіслав копії його братам – генеральному прокуророві Роберту Кеннеді й сенаторові Едварду Кеннеді, попросивши їх звернути увагу президента на цей лист. Відповіді Керстен не отримав³⁸⁷.

22 листопада 1963 року, через два тижні після відправлення цього листа, президента убили в Далласі. Здавалося, що Керстен мав рацію, застерігаючи в листі сенатору Доду, що Радянський Союз може надіслати досвідчених кілерів з Гавани й ліквідувати антикомуністичних діячів у Сполучених Штатах. Лі Харві Освальд дивовижно вписувався в образ московсько-гаванського убивці, що його Керстен наводив за кілька місяців до того. Невже Хрущов з Шелепіним повернулися до справи й наказали ліквідувати американського президента? Таке припущення жахало американців. Як реагувати, якщо це правда? Невже дійде до повномасштабної ядерної війни? Ці питання не давали спати багатьом американським політикам на самій вершині влади. Попри те, що Освальд якийсь час жив в СРСР, одружився там і мав зв'язки з кубинською еміграцією, слідчі вперто розробляли версію про вбивцю-одинака. Ніхто у владі не хотів воювати з Ра-

³⁸⁷ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 23–24, 314–315.

дянським Союзом навіть через убивство президента Сполучених Штатів³⁸⁸.

Загибель Кеннеді поновила інтерес до ідеї провести слухання в Капітолії. У лютому 1964 року ЦРУ підготувало для слідчої комісії у справі вбивства Джона Кеннеді звіт «Використання Радянським Союзом убивств і викрадень», у якому був розділ про Сташинського. Але з доправленням Сташинського до США були проблеми. Наприкінці січня Лев Добрянський із задоволенням дізнався, що сенатор Дод для пришвидшення справи вирішив сам поїхати до ФРН й поговорити зі Сташинським та німецькими посадовцями. Добрянський згадував, що весь час заохочував сенатора це зробити. 6 квітня 1964 року під час сенатських канікул Томас Дод сів на літак до Франкфурта.

У програмі поїздки значилися зустрічі з чільними західнонімецькими політиками, зокрема з канцлером Ергардом і екс-канцлером Аденауером. Зустріч з Аденауером відбулася у перший же день відрядження Дода, вранці 8 квітня. Два бійці холодної війни прекрасно розуміли один одного. Канцлер не приховував скептичного ставлення до президента Кеннеді і його зовнішньої політики. Його особливо непокоїла дедалі активніша торгівля США з Радянським Союзом, особливо угода про пшеницю. За словами Дода, іронія поля-

³⁸⁸ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 338–341.

гала в тому, що будь Кеннеді живий, Сенат напевно не схвалив би угоду, але тепер це зробити дуже важко.

Наступного дня Дод поїхав у Карлсруе на зустріч з доктором Губертом Шрубберсом, головою Служби захисту конституції. Той розповів йому про справу Сташинського і радянський шпіонаж у Західній Німеччині. Подана Доду статистика вражала: за останні кілька років було зафіксовано 222 випадки викрадення людей, здебільшого в Берліні. У 52-х випадках було використано силу, сімом особам ввели наркотики. Решту виманили на Схід обманом. Жодна інша країна не мала справу з радянським шпіонажем і агентурою в такому масштабі.

10 квітня Дод мав зустрітися зі Сташинським. Уранці сенатор обговорив його справу з доктором Бруно Хойзінгером, головою Федерального карного суду. Вони також обмінялися думками про суд над колишніми есесівцями, які вбивали євреїв в Освенцімі, – Дод відвідав слухання у цій справі напередодні в Кельні. Хойзінгер розповів, що ці дві справи, Сташинського і освенцімських злочинців, пов'язані. Обидва процеси, за його словами, продемонстрували, «як все-сильний державний апарат деформує і ламає характер людини». З нотаток Дода не зрозуміло, чи зачіпали вони в розмові питання про те, як кваліфікувати дії освенцімських есесівців – визнати їх співчас-

никами, як Сташинського, чи основними винуватцями злочинів. З ремарок Хойзінгера, зафіксованих Додом, впливало, що така можливість існувала: вирок у справі Сташинського створив прецедент, який впливав на розгляд злочинів нацистів у західнонімецьких судах. Після Хойзінгера Дод зустрівся з Гайнрихом Ягушем, основним автором вироку. Вони поговорили про Сташинського, його злочини й майбутнє. Тепер Дод був готовий зустрітися з людиною, про яку чув так багато³⁸⁹.

Зустріч, заради якої Дод прилетів аж із Вашингтона, почалася десь о другій годині дня. Сенатор спершу відзначив, що Сташинський «зробив важливу справу, розповівши правду», а потім поставив Сташинському запитання. Його цікавила інформація про інші вбивства, зокрема інсценізовані під самогубства, що їх розслідувала колись сенатська комісія. Один такий випадок – загибель радянського агента Вальтера Кривицького, який утік на Захід 1937 року й написав книжку «Я був агентом Сталіна», де розповів про радянські шпигунські методи й убивства ворогів режиму за кордоном. У лютому 1941-го Кривицького знайшли у

³⁸⁹ “Soviet Use of Assassination and Kidnapping,” Central Intelligence Agency <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol19no3/html/v19i3a01p_0001.htm>; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 25–26, 353–65.

ванній вашингтонського готелю, все скидалося на самогубство. Інший випадок, згаданий у звіті сенатської комісії, – самогубство Пауля Банґ-Єнсена, молодого данського дипломата, знайденого мертвим у Квінсі в листопаді 1959 року. Як і у випадку Кривицького, поліція знайшла передсмертну записку. Проблема полягала в тому, що Банґ-Єнсен наклав на себе руки після того, як відмовився передати ООН список учасників Угорської революції 1956 року, боячись, що про них дізнається Радянський Союз³⁹⁰.

Сташинський охоче допомагав. Дод згадував, що агент детально описав, «як він убив Бандеру...як вистежував його день у день, вивчав його звички, як зустрів його на сходах будинку». Про інші організовані КДБ убивства Сташинський інформації не мав, але добре знав практику спецслужб і міг робити аргументовані припущення стосовно цієї теми. Агент сказав, що «в Радянському Союзі це вважається єдиним способом розібратися з окремими політичними ворогами в інших країнах». Він повідомив Доду, що «мав тверде переконання, ніби діє у складі міжнародного апарату». Сташинський знав, що накази йдуть з найвищого

³⁹⁰ *The Bang-Jensen Case: Report to the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Other Internal Security Laws of the Committee on the Judiciary, United States Senate, Eighty-seventh Congress, first session (Washington, D.C., 1961).*

рівня радянської ієрархії і вбивства продовжаться після того, як спаде хвиля обурення загибеллю Бандери. У щоденнику поїздки Дод записав, що Сташинський, за його словами, чекав, що йому дадуть подібне завдання у якій-небудь англomовній країні. Особливо вразила сенатора репліка пістолета-спрея, з якого було вбито Бандеру. Зустріч тривала майже дві години, потім Дод побачився з Ярославом Стецьком, третьою людиною у смертельному списку Сташинського³⁹¹.

Дод повертався із Західної Німеччини, набагато краще розуміючи методи роботи КДБ. У березні 1965 року підкомітет Сенату з внутрішньої безпеки нарешті почав слухання, основну увагу приділили справі Сташинського. Звіт підкомітету опублікували під назвою «Корпорація “Міжнародні вбивства”»: вбивства і викрадення як інструмент радянської політики». Назва перерегувалася з прізвиськом, яке американська преса дала мафіозним кілерам 1930–1940-х років – Murder, Inc. Вступ написав сенатор Дод. За його словами, хоч справа Сташинського «привернула лише епізодичну увагу західної преси», її треба зарахувати до «найвидатніших процесів в історії». Роль цієї справи Дод пояснював так: «Наведені на суді докази вперше продемонстрували, що радянська влада використовує убиства як інструмент міжнародної політики і що, по-

³⁹¹ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 365–67, 387, 479.

при так звану “лібералізацію”, яка нібито відбулася по смерті Сталіна, міжнародний апарат убивств, створений радянською державою, функціонує на повну силу»³⁹².

Коли 10 квітня 1964 року Дод поїхав із Карлсруе, Сташинського повернули в камеру. Ходила чутка, що він відбуває покарання у в'язниці Ландсберг' за шістдесят п'ять кілометрів від Мюнхена, де скоїв свої злочини. Попереду лишалося п'ять років тюрми. Адвокат Гельмут Зайдель подав прохання про помилування, але перспективи були примарні. Та й коли випустять Сташинського, куди йому йти? Суддя Ягуш сказав сенатору, що свідчення Сташинського були дуже корисні, але після виходу з в'язниці в Німеччині йому буде дуже небезпечно. Ягуш сподівався, що його можна буде влаштувати у якійсь безпечнішій країні. Якщо справді угода зі Сташинським існувала, то Ягуш був переговорною стороною. Але невдовзі його відправлять у відставку, і Сташинський лишиться без важливого союзника й захисника³⁹³.

³⁹² *Murder International, Inc.: Murder and Kidnapping as an Instrument of Soviet Policy*. United States. Congress. Senate. Committee on the Judiciary. Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Other Internal Security Laws (Washington, D. C., 1965); *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 480.

³⁹³ Інтерв'ю автора з Андрієм Ребетом, Мюнхен, 1 липня 2012; *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 365.

Проблеми доктора Ягуша почалися за кілька місяців до приїзду Дода, і він сам їх породив. У вересні 1964 року суддя зазіхнув на цехову поруку, надрукувавши у «Шпіґелі» статтю, у якій піддав сумніву правомірність звільнення з федеральної в'язниці східнонімецького шпигуна, якого нібито обміняли на кількох політичних в'язнів з НДР. Стаття критикувала політику уряду й начальства Ягуша і була надрукована без підпису. Ще одна стаття Ягуша вийшла у «Шпіґелі» на початку листопада 1964-го. Вона критикувала дії генеральної прокуратури, яка санкціонувала арешт журналіста, звинуваченого у шпіонажі за знаменитою «справою “Шпіґеля”». Цю статтю було підписано псевдонімом «Юдекс». Обидва матеріали були дуже гострими й набули широкого розголосу. Почалося полювання за автором, і невдовзі одна мюнхенська газета вказала на Гайнриха Ягуша³⁹⁴.

Бруно Хойзінгер, голова Федерального карного суду, з яким Дод обговорював справу Сташинського кілька місяців тому, побачився з Ягушем, але той все заперечував. Невдовзі він передумав і визнав псевдонім «Юдекс». Кар'єра у Верховному суді скінчилася. Ягуш

³⁹⁴ [Heinrich Jagusch], “Handeln mit Verrätern?” *Der Spiegel*, September 9, 1964; Judex, “Droht ein neuer Ossietzky-Fall?” *Der Spiegel*, November 4, 1964; Gerhard Ziegler, “Rätsel um Heinrich Jagusch. Warum log der Senatspräsident seinem Vorgesetzten ins Gesicht?” *Die Zeit*, November 20, 1964.

зачепив майже всіх: прихильників покращення стосунків зі Сходом тим, що виступив проти звільнення комуністичного шпигуна, а яструбів тим, що критикував незаконний арешт журналіста, звинуваченого у шпигунстві. Та найважливіше – брехав начальству і колегам. Ще від часів процесу Сташинського Ягуша звинувачували, ймовірно, не без інспірацій зі Сходу, у причетності до нацифікації німецьких профспілок за Гітлера. Ягуш закиди спростував, начальство й колеги по Верховному суду його підтримали. Після статті у «Шпіґелі» вони відвернулися від нього.

У січні 1965-го Ягушу дали умовний термін за кривосвідчення про своє членство в НСДАП, а через місяць відправили у відставку за станом здоров'я. Втративши мантию, він став експертом у транспортному законодавстві, але найбільшим юридичним доробком Ягуша став вирок у справі Сташинського. Ця ухвала мала безпосередній вплив на десятки судових справ колишніх нацистів, зокрема на освенцімський процес, який закінчився восени 1965 року. Підсудних визнавали співучасниками, а не організаторами злочинів. Так, Роберт Мультка отримав чотирнадцять років ув'язнення, натомість його начальника й коменданта табору Рудольфа Гесса варшавський трибунал 1947 року засудив до смертної кари.

Німецькій парламентській системі знадобилося сім

років, щоб змінити карний кодекс і закрити діру, про-
биту вироком Сташинського. Новий кодекс набув чин-
ності лише в середині 70-х років, і багато нацистських
злочинців розігравали в німецьких судах «захист Ста-
шинського». Може, Ягуш, колишній член НСДАП, мав
задню думку, даючи Сташинському м'яке покарання
і створюючи судовий прецедент, за яким він вважав-
ся лише співучасником злочину? На це питання важ-
ко відповісти однозначно. Але з протоколів виступу
Ягуша випливає, що він проводив паралелі між Ста-
шинським, звичайною людиною, обточеною ідеологіч-
ною машиною тоталітаризму, і простими німецькими
громадянами, які коїли злочини за нацистів. Началь-
ник Ягуша, голова Федерального суду Бруно Хойзін-
гер симпатиком нацистів не був – 1935 року він подав
у відставку з посади голови суду, не бажаючи прися-
гати Гітлеру³⁹⁵.

³⁹⁵ Gerhard Ziegler, "Rätsel um Heinrich Jagusch. Warum log der
Senatspräsident seinem Vorgesetzten ins Gesicht?" *Die Zeit*, November
20, 1964; J. C., "Ex-Nazi Judges," *AJR Information* 20, no. 2
(April 1965): 2; Hermann Raschhofer, *Political Assassination: The Legal
Background of the Oberländer and Stashinsky Cases* (Tübingen, 1964);
"Closing Argument Professor Dr. Cornelius Nestler in the Criminal
Proceeding against John Demjanjuk (Presented before the Munich District
Court on April 13, 2011)," <[http://www.nestler.uni-koeln.de/uploads/media/
Final_Statement_C.Nestler.pdf](http://www.nestler.uni-koeln.de/uploads/media/Final_Statement_C.Nestler.pdf)>; Martin Rath, "Lehrbuchfall Staschynskij.
Als extralegale Hinrichtungen einmal vor Gericht kamen," *Legal Tribune
Online*, May 8, 2011 <

Після відставки Ягуша в німецькій юридичній системі стало на одну людину менше з тих, хто цікавився долею Сташинського після того, як він вийде на волю. Можливо, саме поїздка до Західної Німеччини спонукала Дода подумати про безпечну схованку для Сташинського. Достеменно відомо, що до і після цієї поїздки Дод і його канцелярія консультувалися з ЦРУ. На зустрічах з німецькими посадовцями його постійно супроводжували принаймні двоє оперативників ЦРУ. Одним із них був, вірогідно, Артур Стімсон. За спогадами Дода, він найкраще орієнтувався у справі Сташинського. На початку 70-х років Стімсон працював начальником бази ЦРУ в Мюнхені. Контакти Дода з ЦРУ публічно підтвердив 1966 року директор управління Річард Хелмс³⁹⁶.

Директор ЦРУ допомагав Доду залагодити політичний скандал, який спалахнув у зв'язку з поїздкою сенатора в Західну Німеччину до Сташинського. У червні 1966 року комісія Сенату з етики почала слухання про

staschynskij-als-extralegale-hinrichtungen-einmal-vor-gericht-kamen/>.

³⁹⁶ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 362, 365, 292–93, 479; Erich Schmidt-Eenboom, “Empfänglich für Geheimes. Die (west)deutschen Nachrichtendienste im äther,” in Klaus Beyrer, *Verschlüsselte Kommunikation. Geheime Dienste – Geheime Nachrichten*, Umschau: Heidelberg 1999 <<http://www.desert-info.ch/download/pdf/PDF-Forum/Kreipe.pdf>>; E. W. Kenworthy, “Helms Says Dodd Conferred with CIA before Europe Trip,” *New York Times*, July 27, 1966, p. 19.

поїздки Дода. Підозрювали, що справжньою метою його відрядження була допомога приятелю-єврею, відставному бригадному генералу американської армії Юліусу Кляйну, який піарив західнонімецькі компанії у США. У 60-х роках Кляйна критикували за прощтовхування бізнес-інтересів компаній, які мали зиск із нацистського режиму і його злочинів. Західнонімецькі фірми перестали замовляти його послуги. Політичні опоненти сенатора Дода доводили, що він поїхав у Німеччину не побачитися зі Сташинським, а залагоджувати справи генерала Кляйна й повернути йому втрачений бізнес. Обвинувачень так і не довели, але 1967 року Дода спіймали на використанні виборчих фондів у приватних цілях. Людина, яка дякувала Сташинському за правду, лишалася при посаді до 1971 року, але втратила владу й реноме. Радянська преса раділа падінню сенатора, який вважався одним із найзапекліших ворогів Радянського Союзу³⁹⁷.

³⁹⁷ Jonathan S. Wiesen, *Germany's PR Man: Julius Klein and the Making of Transatlantic Memory* (New York, 2007); *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, pp. 577–78; “Dodd, Thomas,” in *American National Biography* (New York, 2000); “Антикоммунизм его вера”, “Зачем Додд занимается политикой?”, “Порок не наказан”, *Литературная газета*, 9 апреля 1968, с. 15.

37. Привид

Першим новину про звільнення Сташинського повідомив гамбурзький журнал «Штерн» у номері за 23 лютого 1969 року. «Його зустріли агенти ЦРУ, – писав кореспондент журналу, – і одразу переправили у Сполучені Штати на військовому літаку». Асошіейтед Прес одразу передало новину газетам всього світу. Публікація у «Штерні» не пройшла повз увагу КДБ. Наприкінці березня голова українського апарату КДБ доповів про неї партійному начальству.

ЦРУ теж прочитало цю статтю, її копія (з позначками і підкресленнями, але без словесних коментарів) є у справі про убивство президента Кеннеді. Жодних публічних коментарів управління не давало. Єдина офіційна установа, яка відгукнулася на подію, – Міністерство юстиції ФРН. 19 лютого 1969 року речник міністерства оголосив, що тридцятидев'ятирічного Богдана Сташинського випустили з в'язниці і дозволили виїхати з країни, бо його життя було тут у небезпеці. Куди поїхав Сташинський, речник не уточняв, але сказав, коли він поїхав – два роки тому. Колишній чекісткілер відсидів дві третини свого терміну³⁹⁸.

³⁹⁸ Любовь Хазан, «Писатель и дипломат Сергей Герман: 'Степан Бандера погиб от цианистого калия'», *Бульвар Гордона*, 19 фев-

Це було перше повідомлення про Сташинського від березня 1965-го, коли преса повідомила, що президент ФРН Гайнрих Любке відхилив прохання Гельмута Зайделя про помилування його підзахисного. Дві третини вироку Сташинського минули в середині або наприкінці грудня 1966-го, залежно від того, чи врахувати час, проведений Сташинським в американській камері у серпні 1961-го. За повідомленнями преси, екс-убивця зник перед Різдом 1966 року, якщо рахувати термін від 1 вересня 1961 року, коли його передали німецькій владі. Репортер «Штерна» писав, що американці вважали його дуже цінним агентом. Припускали, що він переїхав туди назавжди. Однак охочі вийти на слід Сташинського відставали на два роки³⁹⁹.

На кінець 60-х років поінформована публіка добре знала ім'я Сташинського. Після суду вийшло багато радіо- і телепередач про нього. 1963 року в Німеччині з'явилася друком книжка Карла Андерса «Наказ убити», через чотири роки її переклали англійською. Автора насправді звали Гендрік ван Беркх, багато років

раля 2013; "CIA II, Assassin 280," The Harold Weisberg Archive, Digital Collection <<http://jfk.hood.edu/Collection/White%20Materials/White%20Assassination%20Clippings%20Folders/Security%20Folders/Security-CIA-II/CIA%20II%20140.pdf>>.

³⁹⁹ "Deep Mystery Shrouds Whereabouts of Stashinsky," *Ukrainian Weekly*, March 15, 1969; *The Ukrainian Bulletin*, Ukrainian Congress Committee of America, vols. 17–19, p. 28.

він працював прес-аташе Управління захисту конституції і мав безпосередній доступ до матеріалів справи. 1968-го Ален Далес подав статтю про Сташинського у збірці «Справжні шпигунські історії». Це був передрук статті Джона Стіла з журналу «Лайф». Далес охарактеризував Сташинського як «надзвичайно повчальну притчу наших часів»⁴⁰⁰.

Бандерівці намагалися впливати на інформацію про вчинки Сташинського і його жертв, але великого успіху не мали. Публіка більше цікавилася шпигунами і самим Сташинським, аніж людьми, яких він убив, чи справою, за яку вони загинули. 1965 року бандерівці спробували виправити ситуацію, опублікувавши 700-сторінковий документальний том про суд над Сташинським. Книжка вийшла українською і до сьогодні лишається найповнішою збіркою документів про цю справу, але так і не досягла англomовної аудиторії⁴⁰¹.

Публіка могла легко з'ясувати деталі історії Сташинського, але де він сам, ніхто не знав. Однак привид агента виникав у найнесподіваніших місцях і впливав

⁴⁰⁰ Anders, *Murder to Order*; Allen Dulles, ed., *Great True Spy Stories*, p. 41; "Autiren. Hendrik van Bergh," *Der Spiegel*, December 8, 1965 < <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46275423.html> >.

⁴⁰¹ Ярослав Падох до Осипа Тюшки, 5 грудня 1962, Jaroslaw Padoch Collection, no. 208, Ukrainian Museum and Library, Stamford, Connecticut.

на життя людей багато-багато років по тому, як сам Сташинський безслідно зник. Влітку 1973-го його ім'я фігурувало в документах ЦРУ у зв'язку із гіпотетичним замахом на Леоніда Брежнєва під час його візиту до США. На початку червня 1973 року радянське посольство у Вашингтоні поінформувало Таємну службу США, що, за повідомленнями його джерел, група українських націоналістів на чолі з Ярославом Стецьком готує замах на радянського генсека. Змовниками нібито були українці-фанатики, які воювали у В'єтнамі і тепер проходять спеціальну підготовку у Сполучених Штатах. Вони планували переодягтися у форму поліції або армії і влаштувати замах на Брежнєва. Один зі «змовників» був майором армії США на прізвище Кравців.

Спецслужби перевірили посольську інформацію, але ідентифікували тільки Стецька, відомого оперативникам ЦРУ ще по справі Сташинського. ЦРУ повідомило колегам, що Стецько фігурував у чорному списку КДБ. До справи одразу підключили ФБР. Невдовзі всі бодай трохи знайомі з українською націоналістичною еміграцією переконалися, що ця «змова» – продукт радянської уяви. Стецько, на той час лідер ОУН-б, планував відвідати США, але так і не приїхав. Співучасники «змови» належали до конкурентної фракції ОУН і не пішли б на співпрацю з бандерівцями

в куди простіших справах, ніж убивство Брежньєва.

Один із гіпотетичних змовників, Осип Зінкевич, видавав дисидентську літературу, яку контрабандою доставляли в Україну і вірив у силу слова, а не в силу кулі. Майор (на той момент підполковник) Ніколас Кравців відслужив дві каденції у В'єтнамі і відзначився як розвідник під час війни Судного дня. Як і інші американські українці, зазначені в листі радянського посольства, Кравців поняття не мав про замах. Найімовірніше, радянська сторона руками американських спецслужб просто хотіла зірвати можливі протести під час візиту Брежньєва. У матеріалах ФБР зазначено, що «Юкрейніан віклі», чільна українська газета країни, закликала читачів взяти активну участь у протестах. Брежньєв, писала газета, «посміхатиметься, тримаючи ніж за спиною»⁴⁰².

Єдина зброя, яку Брежньєв побачив під час поїздки, – два пістолети, подарунок голлівудського актора Чака Конорса. Генсеку дуже подобалися його вестерни. Демонстрації протесту, від яких берегли Брежньє-

⁴⁰² From United States Secret Service, Washington, DC to CIA Headquarters, Subject: Alleged Plot to Assassinate L.I. Brezhnev During the Forthcoming Visit to the U.S., June 1973, 2 pp., in Yaroslav Stetsko Name File, vol. 22, NARA, RG 263, E ZZ-18, B 126, Осип Зінкевич, *Щоденник, 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976* (Київ, 2016), сс. 171–72; Susan Rich, “Nicholas Krawciw,” *The International TNDM Newsletter* (The Dupuy Institute), p. 28. <<http://www.dupuyinstitute.org/pdf/v2n4.pdf>>.

ва, відбулися попри всі зусилля КДБ у кількох великих містах. Найбільша – у неділю, 17 червня 1973 року перед штаб-квартирою ООН у Нью-Йорку. Близько тисячі українців скандували «Brezhnev go home, leave the U.S. alone». Один з учасників «замаху» Аскольд Лозинський з молодіжного крила ОУН-б виголосив промову і звернув увагу на іронію ситуації: уряд «країни вільних» хоче вести справи з урядом «країни пригноблених». Найбільшу загрозу для радянських посадовців за кордоном становили демонстрації націоналістів, а не їхні кулі⁴⁰³.

Леонід Брежнєв знав це як ніхто інший. У травні 1975 року він остаточно утвердився на вершині радянської влади, усунувши з політбюро давнього конкурента й колишнього шефа КДБ Олександра Шелепіна. Офіційний привід для відставки – дискредитована репутація Шелепіна за кордоном, про що свідчили демонстрації у Лондоні проти його візиту до Великої Британії. Від часів процесу Сташинського Шелепіна знали на Заході як майстра політичних убивств. Цю його іпостась підкреслював і звіт «Корпорація “Міжнародні вбивства”», що його підготувала комісія Дода. За свід-

⁴⁰³ Robert Merry, “The KGB’s Ex-chief Had Britons Seething,” *Chicago Tribune*, March 15, 1975; “Stunde der Rache. Generalsekretär Breschnew ist einen Mann los, der sich an seine Stelle setzen wollte: Politbüro-Mitglied Alexander Schelepin,” *Der Spiegel*, April 21, 1975.

ченнями Сташинського, – писав Дод у передмові, – на чолі списку радянських посадовців, яку керують апаратом [убивств] стояв Олександр Шелепін, голова Комітету державної безпеки СРСР. Нині колишній керівник “відділу мокрих справ” – заступник Голови Ради Міністрів, член Президії і секретар Центрального комітету Комуністичної партії СРСР. Його обіймання цих високих посад за “нового” керівництва свідчить, що убивства лишилися інструментом радянської політики, як і в часи Леніна». Наступного року американські газети характеризували Шелепіна не тільки як другу людину в радянській ієрархії, а й як «прихильника убивств – інструмента кремлівської політики»⁴⁰⁴.

Роками Шелепін не виїздив на Захід з офіційними делегаціями через ордер на його арешт, виданий західнонімецькою владою у справі Сташинського. Під наполегливим тиском радянського уряду ордер було скасовано, і тільки тоді, Шелепін, вже не шеф КДБ, а голова Всесоюзної центральної ради профспілок, зміг потрапити за кордон. Навесні 1975 року британські профспілки запросили його відвідати країну. Щойно про це дізналися в парламенті, виник скандал. Опозиційні торі вимагали від уряду не давати Шелепіну візи, а керівні лейбористи заявили, що запрошення бу-

⁴⁰⁴ *Investigation of Senator Thomas J. Dodd*, p. 480; Willard Edwards, “Shelepin’s Role in Murder Told,” *Chicago Tribune*, January 7, 1966.

ло помилкою. Один депутат-лейборист навіть сказав, що Шелепін найбільш небажаний гість на острові від часів нациста Рудольфа Гесса.

Шелепін таки приїхав у Лондон і перевірів, чи працює імунітет від переслідувань. Його зустріли не тільки незадоволені парламентарі, а й розлючені члени української громади. Три тисячі людей вийшли на вулиці Лондона, протестуючи проти візиту Шелепіна. Вони нагадали світу про справу Сташинського і практику політичних убивств. Група відчайдухів з числа молодих бандерівців готувала напад на Шелепіна, але їхні наміри знешкодили британські охоронці гостя, які вивели його з будинку не через парадний хід, де на нього чекали нападники, а через бічні двері. Екс-голова КДБ мусив скоротити візит і повернутися до Москви, де на нього чекала відставка. Політична кар'єра Шелепіна скінчилася, українські емігранти могли святкувати другу перемогу. Перша настала 15 жовтня 1964-го, рівно через п'ять років по смерті Бандери, коли Хрущова в результаті кулуарної змови, інспірованої Брежнєвим і Шелепіним, відправили на пенсію⁴⁰⁵.

Шелепін впав з радянського олімпу не тому, що то-

⁴⁰⁵ Robert Merry, "The KGB's Ex-chief Had Britons Seething," *Chicago Tribune*, March 15, 1975; "Stunde der Rache. Generalsekretär Breschnew ist einen Mann los, der sich an seine Stelle setzen wollte: Politbüro-Mitglied Alexander Schelepin," *Der Spiegel*, April 21, 1975; Спогад д-ра Тарася Кузьо про візит Шелепіна у Лондон, імейл автору від 24 лютого 2017.

варишам з Політбюро не сподобалися закордонні операції комітету держбезпеки, а тому, що він програв апаратну боротьбу Брежнєву, своєму головному конкуренту. Однак посилення на західну громадську думку як причину відставки Шелепіна вразили радянську політичну еліту. Найбільше – Юрія Андропова, нового шефа КДБ, сильного й амбітного апаратчика. Андропов виніс важливий урок зі справи Шелепіна/Сташинського: убивати людей за кордоном означає ризикувати політичною кар'єрою в СРСР. За Андропова комітет припинив ліквідувати опонентів радянського режиму. Новий шеф волів також не сваритися із Заходом через радянських дисидентів й уникав надто жорстких репресій. Два найпомітніші опозиційні діячі 70-х років, Олександр Солженіцин і Андрій Сахаров, дістали за радянськими мірками дуже м'яке покарання й у в'язницях не сиділи. Першого позбавили громадянства і вислали на Захід, другого відправили у провінційне місто Горький.

Андропов досягнув своєї мети і після смерті Брежнєва в листопаді 1982-го очолив радянську державу. Цілком імовірно, що без справи Сташинського і відставки Шелепіна у 70-х роках шлях нового генсека до влади складався б важче. За Андропова сталося тільки одне доведене вбивство антикомуністичного діяча на Заході, причому скоїв його болгарський агент, а

КДБ «тільки» надав отруту. 7 вересня 1978-го на автобусній зупинці на мосту Ватерлоо в Лондоні стався інцидент з Георгієм Марковим, сорокадев'ятирічним болгарським дисидентом. Убивця впритул вистрелив у Маркова кулькою, зарядженою рицином. Зброя була замаскована під парасольку. Майже той самий спосіб пропонував Сташинському куратор, коли агент розповів, наскільки близько підійшов до Ребета в мюнхенському трамваї⁴⁰⁶.

Одкровення Сташинського все ще відлунили у кремлівських коридорах, одні люди накладали кар'єрою, інші виносили з цього урок, а оперативники ЦРУ все ще сперечалися: можна довіряти Сташинському чи це він частина хитрого плану КДБ з підризу західних розвідок? Джеймс Джизус Енглтон, начальник контррозвідки ЦРУ впродовж багатьох років (1954–1975), з параноїдальною підозрою ставився до інфільтрації ворожих агентів у ЦРУ і вважав наживкою кожного чекіста-перебіжчика. Одним із головних його підозрюваних був офіцер КДБ Юрій Носенко, який втік на Захід 1964 року і, попри інше, підтвердив окремі епізоди Сташинського. Носенко заявив, що Богдан убив Бандеру за наказом КДБ і втік на Захід, боя-

⁴⁰⁶ Леонид Млечин, *КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные службы* (М., 2006), гл. 12 и 14; "The Markov Case," *Economist*, September 4, 2008.

чись за своє життя. Лише після відставки Енглтона на Різдво 1975-го управління розпорядилося провести ревізію справи Сташинського.

Новий звіт був готовий 22 квітня 1976 року і починався так: «Цей меморандум підготовлено з метою оцінити достовірність свідчень агента КДБ Богдана Миколайовича Сташинського, що він у жовтні 1959 року в Мюнхені убив лідера української еміграції Степана Бандеру». Автори шістнадцятисторінкового звіту перелопатили все, що ЦРУ зібрало на Сташинського, і дійшли висновку, що, найімовірніше, він сказав правду. Єдина непояснена обставина – сліди ціаніду у шлунку Бандери, яких пістолет-спрей не мав би лишити. Крім того, зазначали експерти, не зрозуміло, що виграє КДБ від свідчень Сташинського.

У звіті нема й натяку на перебування Сташинського на території США, нічого не сказано про пластичну хірургію, хоча в журналістських колах ходили такі чутки. Якщо журналіст «Штерна» мав рацію і після звільнення у лютому 1969-го Сташинського забрали американці, то привезли вони його не в США. В управлінні Енглтона на нього чекало б те саме, що й Юрія Носенка, – три роки одиночного ув'язнення і уколи «сировотки правди». Носенка відпустили з в'язниці ЦРУ тільки 1967 року, а «порядним перебіжчиком» оголошили тільки 1969-го.

Автор звіту ЦРУ 1976 року заявляв, що Сташинський вийшов 1967-го, відсидівши дві третини призначеного строку. «Німецька влада навчила його слюсарної справи й переселила під іншим іменем в іншу країну». Куди подівся новоспечений слюсар і чи склала йому компанію дама серця, аналітик ЦРУ не знав. Гендрік ван Берґ, екс-речник західнонімецької контррозвідки і автор книжки про Сташинського, у статті 1979 року написав, що Сташинський з «фрау Інґе» живе у Сполучених Штатах»⁴⁰⁷.

38. Тиха гавань

Тисяча дев'ятсот дев'яносто другого року, невдовзі після розпаду Радянського Союзу, п'ятдесятисемирічний Леонід Шебаршин, останній начальник управління зовнішньої розвідки і останній голова КДБ, написав у спогадах, що ліквідація Бандери була останнім політичним убивством в історії КДБ. Але визнав, що старі звички комітету відмирили повільно. Якщо ра-

⁴⁰⁷ "Memorandum for the Record. Subject: Assassination of Stefan Bandera," Bandera CIA File, nos. 9–25; Tom Mangold, *Cold Warrior – James Jesus Angleton: The CIA's Master Spy Hunter* (New York, 1992); "Nosenko, Yurii Ivanovich," in Richard C. S. Trahair and Robert L. Miller, *Encyclopedia of Cold War Espionage, Spies, and Secret Operations* (New York, 2012), pp. 261–63; Hendrik van Bergh, "Mord in München," *Das Ostpreußenblatt*, October 27, 1979.

дзянське керівництво справді відмовилося від політичних убивств на хвилі скандалу зі Сташинським, то це рішення не стосувалося самого Сташинського. За словами колишнього архіваріуса КДБ Василя Мітрохіна, який втік у Велику Британію на початку 90-х років, наступник і союзник Шелепіна Володимир Семичастний вписав Сташинського у чорний список КДБ. У листопаді 1962 року, через місяць після процесу Сташинського, Семичастний затвердив план «спеціальних заходів» проти «особливо небезпечних зрадників». У чорному списку значилося два «провалених» убивці – Ніколай Хохлов і Богдан Сташинський.

У документі було сказано, що ці зрадники здали важливі державні таємниці ворогу і завдали непоправної політичної шкоди СРСР, що їх засудили до смертної кари заочно і вирок буде приведено в дію за кордоном. Контррозвідники мали стежити за родичами зрадників, перлюструвати їхню кореспонденцію і проводити обшуки, сподіваючись на те, що перебіжчик захоче встановити контакт з родиною і тим самим викаже себе. Закордонні оперативники вистежували зрадників у країні перебування, а далі слід брали спецагенти з Тринадцятого відділу, які й мали виконати присуд комітету. Анатолія Голіцина, офіцера КДБ, який утік на Захід у грудні 1961 року, чекісти планували приборкати, якщо його викличуть свідчити в Сенаті або в комі-

теті Конгресу. Держдеп мав усі підстави переживати за безпеку, коли 1964 року йшлося про приїзд Сташинського до США для свідчень у комітеті сенатора Дода⁴⁰⁸.

Куди б не поїхав Сташинський після в'язниці, йому довелося ховатися. Місцезнаходження Богдана знало дуже обмежене коло людей. 1971 року генерал Райнгард Гелен, на той час уже відставник, опублікував мемуари і натякнув, що знає, що трапилося з колишнім агентом КДБ. Гелен підтвердив, що Сташинський відсидів тільки частину терміну. «Нині “кілер” КДБ живе вільною людиною у світі, який він вибрав літньої днини 1961 року, за кілька днів до того, як довкола Берліна виросла стіна», – писав Гелен. Але де саме, генерал так і не сказав⁴⁰⁹.

Якщо Сташинський був не у Сполучених Штатах, а генерал Гелен не каламутив воду, заявляючи, що екс-агент виїхав із Західної Німеччини, то куди він подівся? Відповідь несподівано дав інший відставний генерал Майк Гелденгейз у серії інтерв'ю, які на початку березня 1984 року взяв у нього південноафриканський репортер Гергі Страус. Гелденгейзу виповнило-

⁴⁰⁸ Леонид Шебаршин, *Рука Москвы. Записки начальника советской разведки* (М., 1992), с. 231; Санников, *Большая охота* (2008), с. 7; Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, p. 367.

⁴⁰⁹ Reinhard Gehlen, *Der Dienst. Erinnerungen 1942–1971* (Mainz, 1971); idem, *The Service* (Cleveland, 1972), p. 241.

ся шістдесят років, до відставки він служив начальником секретного відділу поліції Південно-Африканської Республіки (BOSS). Цей відділ вів боротьбу з Африканським національним конгресом й «уславився» підпільною роботою, убивствами активістів і порушенням прав людини. У червні 1983 року, за вісім місяців до інтерв'ю, Гелденгейз пішов у відставку з найвищої у правоохоронному відомстві посади верховного комісара поліції й захотів поділитися з публікою професійними секретами. А історія Сташинського прекрасно вписувалася в закони жанру.

Інтерв'ю вийшло 5 березня 1984 року у «Кейп таймс», найстарішій газеті країни. Матеріал містив також біографію Гелденгейза і замітку про вбивство Лева Ребета. Генерал заявляв, що Сташинський приїхав до Південної Африки одразу, як вийшов на свободу, і Гелденгейз, тоді ще полковник секретної служби, першим допитав нового поселенця. Гелденгейз розповів деякі обставини життя Сташинського у ПАР, але найважливіше тримав за зубами. «Досьє Сташинського – одна з найбільших таємниць світу, – розповів він журналісту, – і почасти лишається нею, адже його нове ім'я і місце перебування ніколи не розкриють». Якщо чекісти все ще полювали за Сташинським, їм дали ключ. Проблема полягала в тому, що Радянський Союз не мав дипломатичних відносин з Південною Аф-

рикою і проводити операції у цій країні було дуже важко. Крім того, Гелденгейз сказав, що Сташинського ніхто не впізнає.

Генерал розповів, що, уникнувши смертної кари у ФРН, Сташинський не гарантував собі спокійного життя, тому його випустили з в'язниці в обставинах суворої секретності задовго до кінця покарання. «Між тим на нас вийшла західнонімецька розвідка і попросила дати цьому чоловіку притулок у Південній Африці, вони вважали, що це єдина країна, де його не знайдуть агенти КДБ». Лише три людини на всю країну знали, де оселився Сташинський: сам Гелденгейз; начальник таємної поліції Гендрік ван ден Берг' (майже однофамілець німецького журналіста Гендріка ван Беркха, який під псевдонімом Карл Андерс написав книжку про Сташинського) і прем'єр-міністр Південної Африки Б. Й. Форстер.

За словами Гелденгейза, Сташинський приїхав до Південної Африки у 1968-му, через рік після виходу з в'язниці. Південноафриканцям не довелося шкодувати, що на прохання західнонімецьких колег вони прийняли Сташинського. Екс-генерал розповів, що Сташинський «передав нашій розвідці багато цінної інформації про структуру й операції російських спецслужб». У Південній Африці Сташинський, судячи з усього, отримав не тільки нове ім'я, а й нову зовніш-

ність. А ще нову роботу і нову дружину. «Ми влаштували його на роботу, якою він був задоволений, – розповів Гелденгейз. – Невдовзі він зустрів дівчину з Дурбана, і вони полюбили одне одного. Коли вони одружилися, він запросив мене бути його свідком. Між нами виникли дружні стосунки, які існують досі, і я радо погодився». Гелденгейз сказав, що тримає у банківській комірці фотографію, де він стоїть зі Сташинським і його дружиною після весілля. На цьому знімку Сташинський, очевидно, має інший вигляд, ніж на старому фото з книжки Карла Андерса, яку передрукувала газета. Гелденгейз ніколи не згадував Інґе Поль чи інших людей, які приїхали до Південної Африки разом зі Сташинським⁴¹⁰.

Агентства новин поширили інформацію про нове життя колишнього чекіста усім світом. Інтерв'ю Гелденгейза привернуло увагу української преси на Заході. Чи можна брати його слова на віру? Усіх цікавило це питання – і кадебістів, і родичів Бандери та Ребета. Новина походила з дуже несподіваного місця – розділеної апартеїдом Південної Африки. Сташинський голосував ногами за зовсім іншу частину вільного світу. Може, це була спроба збити зі сліду агентів КДБ,

⁴¹⁰ Gerhi Strauss, "Ex-KGB Assassin Now Lives in SA," "Stashinsky's First Perfect Murder as a KGB Agent"; "The Farm Boy Who Became Police Chief," *Cape Times*, March 5, 1984, p. 11.

а Сташинський живе собі деінде з Інґе Польш?⁴¹¹

Віру у правдивість версії Гелденгейза вселяло те, що двоє з трьох людей, які нібито знали Сташинського у Південній Африці, були живі. Колишній прем'єр і президент Б. Й. Форстер помер у вересні 1983-го, але Гендрік ван дер Берґ був при доброму здоров'ї, після відставки у 1980 році опікувався своєю птахофермою і писав спогади. Версія Гелденгейза збігалася зі старими повідомленнями преси про Інґе Польш. Згідно зі статтею у «Штерні» від лютого 1969 року, після того, як чоловік здався американцям, вона вела потайне життя. Після арешту батька Інґе небезпідставно боялася, що її теж ліквідують або викрадуть і переправлять на Схід. Вона не з'явилася на суді і відмовилася від гононару у 20 000 марок, запропонованого одним західнонімецьким журналом за відверте інтерв'ю.

Пізніше преса дізналася, що вона переїхала під іншим іменем у Штутгарт і працювала там перукаркою. 23 червня 1964 року, майже через два роки після процесу, вона розлучилася зі Сташинським. Шлюб, який так шокував свого часу чекістів, формально закінчився. Відтак Інґе повністю зникла з поля зору. Може,

⁴¹¹ Associated Press, "Ex-KGB Agent Living in S. Africa," March 5, 1984; "KGB Man Given Asylum," *Times of India*, March 6, 1984; "Assassin of Rebet, Bandera living in South Africa," *Ukrainian Weekly*, March 18, 1984; "Колишній агент КГБ Б. Сташинський знайшов притулок у ПАР", *Свобода*, 14 березня 1984.

розлучення теж було маневром, щоб заплутати КДБ? Може, Інґе зникла, щоб возз'єднатися з Богданом після його звільнення? Коли інформація про достроковий вихід Сташинського проточилася у пресу, адвокат Інґе сказав «Штерну», що про неї потурбувалися і вона жила щасливо. Можливо, турбувався про неї Богдан і вони жили разом – хтозна. Та судячи з інтерв'ю Гелденгейза, розлучення 1964 року було справжнім⁴¹².

На версії Гелденгейза позначився міжнародний клімат кінця 60-х років, коли геленівська БНД і таємна поліція ван ден Берґа починали тісну співпрацю. Гелен і ван ден Берґ у минулому мали багато спільного. Під час війни обидва воювали проти союзників: перший у лавах вермахту, другий – у парамілітарній організації, яка перешкоджала воєнній діяльності британського й південноафриканського урядів. Обидва після війни були антикомуністами: Гелен боровся з КДБ і Штазі, а ван ден Берґ з прорадянським Африканським національним конгресом. 1969 року вони об'єднали зусилля й організували одну з найконтroversійніших операцій обміну в історії холодної війни. Одного чекіста, затриманого ван ден Берґом, Гелен обміняв у східних німців на десяток своїх агентів, схоплених за залізною завісою.

⁴¹² Deacon and West, *Spy!*, p. 152; Хазан, «Писатель и дипломат Сергей Герман: 'Степан Бандера погиб от цианистого калия...'».

Звали його Юрій Логінов. Двадцятирічним юнаком у травні 1961-го він спробував втекти до американців, звернувшись до посольства США в Хельсинкі. Оперативник ЦРУ переконав його почекати з втечею і працювати на американців. Логінов погодився. Робота на ЦРУ не заважала просуватися по службі в КДБ. 1967 року він став майором відділу зовнішньої розвідки. У той час контррозвідка ЦРУ під керівництвом Джеймса Енглтона збилася з ніг, вистежуючи у себе радянського «крота». Перебіжчик Юрій Носенко сидів у камері, проходив одну перевірку на поліграфі за іншою, і в очах Енглтона Логінов був першим підозрюваним на роль подвійного агента КДБ. Американці вирішили перевірити його лояльність ЦРУ, передавши у розпорядження ван ден Берґа.

У червні 1967 року, коли Логінов із завданням комітету приїхав до Йоханесбургґа, люди Енглтона здали південноафриканським колегам, що на території ПАР працює радянський агент. Ван ден Берґ заарештував Логінова і почав інтенсивні допити. Водночас його допитував оперативник ЦРУ з Вашингтона. У вересні 1967 року відомство ван ден Берґа здобуло першу перемогу над радянською розвідкою: Логінов зізнався, що працював на КДБ, що й підозрював Енглтон від самого початку. Та свідчення Логінова не дозволяли зробити висновок, ніби він намагався ошукати американ-

ців.

Перемога ван ден Берґа виявилася поразкою Енглтона. ЦРУ не знало, що робити. Південноафриканці не могли висунути Логінову обвинувачення, адже це означало оприявнити секретну інформацію ЦРУ, а управління не могло на це піти. І просто відпустити його було неможливо. Тоді виникла ідея (припускають, що у Райнгарда Гелена) обміняти Логінова на оперативників БНД на Сході. Таке рішення влаштовувало всіх, крім самого Юрія Логінова: невдячні американці повертали його чекістам. Через південноафриканців ЦРУ засвітило список агентів КДБ за кордоном, яких нібито здав Логінов під час допитів. У такій ситуації Логінов волів би не повертатися в СРСР, але його інтересами знехтували. У липні 1969 року ван ден Берґ відправив Майка Гелденгейза з Логіновим до Західної Німеччини. У Франкфурті його передали спершу Гелену, потім чекістам. Усвідомивши ситуацію, шокований Логінов намагався уникнути екстрадиції, але його не слухали. В обмін на невдалого американського шпигуна німці отримували одинадцять своїх агентів.

Коли Гелденгейз віз Логінова на вірогідну смерть, Сташинський уже жив у Південній Африці і розповідав новим господарям про методи роботи КДБ. На фоні Логінова йому сильно пощастило. Кілька років у західнонімецькій в'язниці не йшли в жодне порів-

няння з тим, як ЦРУ повелося з Носенком і Логіновим. Реалізуй Богдан початковий план, придуманий у Москві в січні 1961-го, – вийти через Інге і Західний Берлін на американців і запропонувати їм свої послуги в Москві – він міг стати мішенню обох розвідок – ЦРУ, і КДБ. Навіть якби Сташинському вдалося обманути чекістів і втекти на Захід, жодних гарантій, що його не обміняли б назад, як Логінова. Хтозна, чи була б тоді радянська фортуна до нього так само ласкава, як до Логінова. КДБ, очевидно, так і не дізнався про роботу Логінова на ЦРУ, і йому загрожувало покарання тільки за здачу секретів південноафриканцям. Але трибунал його оминув: виявилось, що Логінов – син високого начальника, крім того, починаючи роботу на КДБ, він не давав присяги. Логінова вислали в закрите для іноземців місто Горький, де всю холодну війну він пропрацював вчителем англійської у школі⁴¹³.

Сташинський, судячи з усього, залишався в Південній Африці. Ходили чутки, що в 70-х роках він служив радником організованих південноафриканцями загонів, які воювали в Конго. Може, це й була робота, яку, за словами Гелденгейза, Сташинському знайшли в ПАР? Цілком можливо: 1967 року, коли він вий-

⁴¹³ Nigel West, "Loginov, Yuri," in *Historical Dictionary of International Intelligence* (Lanham, Md., 2006), p. 153; Дмитрий Прохоров, "Двойное дно", *Беларусь сегодня*, 25 октября 2002 <<http://pda.sb.by/post/22338/>>.

шов на свободу, південноафриканська поліція почала боротися з повстанцями в Родезії. У прикордонні райони відправили дві тисячі поліцейських, проти заворушників кинули поліцейський спецназ – прообраз загонів особливого призначення, створених Гелденгейзом у 70-х роках. Перші бійці особливих загонів проходили підготовку на базі таємної поліції в Дурбані, з цього міста нібито походила нова дружина Сташинського. У Дурбані жив і помер Гергі Страус, інтерв'юер Гелденгейза⁴¹⁴.

Новий спецназ слід було підготувати для боротьби з повстанцями, і Сташинський, маючи досвід війни з визвольним рухом в Україні, міг допомогти своєму весільному боярину Майку Гелденгейзу. Утекти від одного тоталітарного режиму, щоб працювати на інший, – роль не унікальна, якщо вона справді дісталася Сташинському. У 50-х роках перебіжчик Ніколай Хохлов був радником південнов'єтнамського диктатора Нго Дін Зьєма в питаннях ефективної протидії партизанському руху. Хохлов і Сташинський (різною мірою) були спеціалістами з таких питань і, живучи на Заході, поділяли антикомуністичні переконання. У них не було якихось особливих політичних чи психологічних причин не брати участі у світовому поході проти ко-

⁴¹⁴ “South African Police. Special Task Force. History,” <<http://www.sapstf.org/History.aspx>>.

мунізму, як це називала західна пропаганда⁴¹⁵.

Із двох припущень про нову країну Сташинського – Сполучені Штати або Південно-Африканська Республіка – останнє здається вірогіднішим: воно краще вписується в історичний контекст і не суперечить інформації про життя Сташинських після суду з американських і німецьких джерел. Якщо версія Гелденгейза достовірна, то багато моментів у житті Сташинського постають у новому світлі. Слюсарна підготовка, судячи з усього, йому не знадобилася. Незрозуміло, де він провів 1967 рік і що робив, але 1968-го працював на південноафриканські спецслужби, які в боротьбі з повстанцями й пригнобленими народами використовували ту саму брутальну тактику, що й КДБ. Сташинський втратив жінку, яка надихнула його вирватися з тісних обіймів КДБ й радянського режиму. Боярин на новому весіллі був генералом спецслужб, якого підозрювали не тільки в масштабних порушеннях прав людини, а й у тому, що він тероризував політичних опонентів режиму за кордоном. Здавалося, що порочне коло державного насильства й зради, з якого безуспішно хотів вирватися Сташинський, замкнулося в Південній

⁴¹⁵ Анатолій Леміш, “Мы много утрачиваем от того, что боимся всерьез копнуть нашу историю”, *День*, 24 октября 1988 <<http://www.day.kiev.ua/117246>>; Vladislav Krasnov, *Soviet Defectors: The KGB Wanted List* (Stanford, 1986), p. 30.

Африці.

Думка, що Гелденгейз, досвідчений розвідник, свідомио вигадав історію про південноафриканські пригоди Богдана, щоб відвернути увагу від справжнього Сташинського, не має серйозних підстав. В інтерв'ю, яке генерал дав авторові цих рядків у квітні 2013 року, він підтвердив перебування Сташинського у Південній Африці, але додав, що ні він, ні його колишні колеги, з якими він радився, не знають, куди він подівся. Через свого біографа генерал також підтвердив автентичність інтерв'ю, які він дав 1985 року⁴¹⁶.

Заперечити версію генерала можна тільки незалежними свідченнями про життя Сташинського після виходу з в'язниці в грудні 1966-го. Поки таких свідчень нема, єдина надійна база для припущень – порада, яку Сташинський дав Ярославу Стецьку. «Не думаю, що існує надійний захист від убивць КДБ, – відповів Сташинський на питання Стецька, яке йому передали у в'язницю. – Але можна ускладнити виконання таких злочинів». Сташинський радив гіпотетичним жертвам КДБ змінювати імена й адреси щонайменше раз на три роки, а країну проживання якомога частіше. У

⁴¹⁶ Записи, зроблені під час телефонного інтерв'ю з генералом Гелденгейзом 1 квітня 2013 року, в архіві автора; електронна переписка з біографом генерала Гелденгейза Хенлі ван Страатеном від 12 і 16 липня 2013 року, там само.

всіх країнах слід вибирати поширені імена і не брати слов'янські. Імена й адреси не мають фігурувати в телефонних довідниках. Удома слід використовувати інші псевдо і навчитися помічати хвости. «Повна секретність – перша заповідь», – казав Сташинський⁴¹⁷.

39. Шлях додому

«Злегка сутулий, із залисинами і сивиною чоловік, який на вигляд був значно молодшим за свій вік, зовсім не схожий на того Богдана Сташинського, якого я бачила на фотографіях», – писала українська журналістка Наталя Приходько про своє знайомство з чоловіком, який відрекомендувався Богданом Сташинським.

За словами журналістки, вона зустрілася з колишнім агентом КДБ влітку 2011 року за посередництва приятеля, відставного офіцера Служби безпеки України. Той сказав, що Сташинський, наближаючись до восьмого десятку, не хотів забирати секрети із собою і був готовий на інтерв'ю. У старомодній квартирі в центрі Києва журналістка побачила бюст Сталіна й портрет Черчилля. Старий поставився до неї приязно, але попросив вимкнути диктофон. Приходько записувала

⁴¹⁷ “The Preparation of the Murder of Yaroslav Stetsko,” in *The Shelepin File*, pp. 60–61.

від руки. Інтерв'ю велося українською, і журналістка просила читачів врахувати, що в її передачі враховано не всі особливості мови Сташинського. Більшість публікацій Приходько виходили російською. Текст з'явився в київській газеті «Лівий берег» у серпні 2011 року, за два тижні до двадцятої річниці незалежності України. Назва інтригувала: «Богдан Сташинський: “Я виконав свій обов'язок перед Україною”».

У цьому інтерв'ю «Сташинський» заперечив чимало моментів своєї історії, як її знали на Заході. Він розповів, що пішов у КДБ з переконань і з переконань убив Бандеру й Ребета. Він вважав, що радянська влада принесла Західній Україні прогрес і процвітання. Але найбільша сенсація цієї статті: обставини втечі «Сташинського» на Захід. Чоловік розповів, що це була успішна спецоперація, задумана самим Шелепіним. Колишнього комсомольця Шелепіна нібито не зовсім серйозно сприймали колеги в Політбюро. Відкривши на весь світ, що це він наказав ліквідувати Бандеру, шеф КДБ нібито хотів продемонструвати свою силу. «Сташинський» за наказом Шелепіна мав здатися і розповісти всю правду про вбивства. За цим планом після відбутого покарання (завдяки добровільним свідченням), чекісти мали переправити «Сташинського» назад у Радянський Союз. «Сташинський» вірив у радянську ідеологію і погодився пожертвувати собою.

Усе вийшло точно за шелепінським планом, тільки після виходу із в'язниці ЦРУ нібито перевезло «Сташинського» до США. «Мене звільнили достроково й перевезли у Вашингтон. Там запідозрили в подвійній грі і вирішили відправити на деякий час до Латинської Америки, до Панами – під нагляд і нібито для набуття нових навичок. Я це розумів. Був більш ніж обережним – знав, що будь-якої миті можуть ліквідувати мене», – розповів чоловік журналістці. Група чекістів приїхала в Панаму 1968-го і викрала «Сташинського», його переправили спершу в Африку, а 1970-го назад у Радянський Союз.

Особисте життя? Він справді одружився з Інґе, вона теж працювала на КДБ з переконань, а не під тиском. У них справді народився син, вони лишили його в Москві, коли в серпні 1961-го виїхали в Берлін і втекли на Захід. А тіло хлопчика, похованого у Дальгові, КДБ взяло в лікарні у Східному Берліні. Старий розповів, що розлучився з Інґе. Після завдання вона нібито оселилася у Східній Німеччині, але її кар'єра в розвідці не склалася через чвари між КДБ і Штазі. Їхньому сину судилося важке дитинство, згодом він оселився в Україні, став викладачем Київського університету і підтримував зв'язки з батьком. Сташинський не підтримував контактів з родичами у Борщовичах. Вони не поділяли його політичних поглядів, тож шансів на ком-

проміс не було⁴¹⁸.

Історія захоплива, деякі західні спостерігачі сприйняли її всерйоз. Те, що «Сташинський» нібито отримує пенсію у незалежній Україні, вразило Тарася Кузя, дослідника Центру трансатлантичних стосунків Школи міжнародних відносин в Університеті Джона Хопкінса. «Один з головних кілерів КДБ показався цього літа в Києві», – писав професор Ратгерського університету Олександр Мотиль у блозі на сайті World Affairs. Утім, Мотиль, як і багато читачів, засумнівався у справжності цього інтерв'ю. Хтось звернув увагу, що Наталя Приходько – відомий містифікатор. Ще один сумнівний момент у публікації Приходько: «Вона могла легко покласти край всяким спекуляціям, показавши фото сьогоднішнього Сташинського (ДНК-тесту було би достатньо), адже сьгодні йому *ніщо* не загрожує, ніхто не витрататиме кулю чи газ на цей релікт минулого», – коментував читач блогу⁴¹⁹.

⁴¹⁸ Наталя Приходько, “Богдан Сташинський: я виконав свій обов’язок перед Україною”, *Лівий берег*, 8 серпня 2011 http://lb.ua/news/2011/08/04/109029_bogdan_stashinskiy_ya_vikonav_s.html

⁴¹⁹ Taras Kuzio, “émigré Strategies Face Soviet and Ukrainian Realities,” *Kyiv Post*, November 17, 2011 <<http://www.kyivpost.com/opinion/op-ed/emigre-strategies-face-soviet-and-ukrainian-realit-117131.html>>; Alexander J. Motyl, “A KGB Assassin Speaks,” *Ukraine’s Orange Blues*, *World Affairs*, November 18, 2011 <<http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/kgb-assassin-speaks.>>.

Це інтерв'ю було в найкращому випадку жартівливою містифікацією, у найгіршому – політично вмотивованим обманом. Сама ідея, що Шелепін прагне розголосити на заході про убивства, скоєні за наказом КДБ, суперечить всій картині політичної боротьби у Кремлі у 50–60-х роках. Американську частину цієї версії заперечують розсекречені документи ЦРУ. Але інтерв'ю, яке привернуло чимало уваги, свідчило про зростання інтересу до Сташинського й Бандери напередодні російсько-української війни. Ще 2008 року письменник Юрій Андрухович надрукував есей про Сташинського, написаний на основі статті в журналі «Лайф» за 1962 рік. 2012-го український журналіст, потім дипломат, потім розвідник Сергій Герман опублікував роман «Інґе» про любов Сташинського. Того самого року відомий грузинський режисер Заза Буадзе оголосив про намір зняти фільм «Любов кілера» за участі двох голлівудських зірок: Сема Райлі в ролі Сташинського і Кірстен Данст у ролі Інґе⁴²⁰.

⁴²⁰ Юрій Андрухович, “Чувирла і чудовисько”, *Хрещатик*, 12 березня 2008 <<http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3260/art/1205267322.html>>; Сергій Герман, *Інґе: роман* (К., 2012); Роман Бабенко, “3 кого Сергій Герман написав вбивцю Бандери Сташинського”, *Буквоїд*, 5 грудня 2012 <<http://bukvoid.com.ua/events/ukraine/2012/12/05/231253.html>>; “Love Is Stronger Than KGB,” *Fresh Production*, July 26, 2012 <<http://freshproduction.com/en/lyubov-silnee-kgb/>>; “Грузинский режиссер снимет фильм об убийце Бандеры с кинозвездами Голливуда”, *Зеркало недели*, 7 декабря 2012 <<http://zn.ua/CULTURE/>>

Одним словом, Богдан Сташинський раптом став об'єктом уваги на батьківщині та поза її межами. Митців захоплювала любовна історія агента й драматична втеча на Захід, а політичні активісти сперечалися про політичне значення його вчинків і події тих часів. Ці дискусії тривали по обидва боки російсько-українського кордону. Ім'я Сташинського вперше зринуло в російських ЗМІ восени 2006 року у зв'язку з отруєнням полонієм Олександра Литвиненка, колишнього офіцера КДБ і ворога Путіна. У відповідь на шум у західній пресі, що Литвиненка ліквідувала російська розвідка, речник ФСБ Сергій Іванов заявив, що «начиная с 1959 года, когда был уничтожен украинский националист Степан Бандера, советская разведка и ее преемник – Служба внешней разведки – не ведет работы по физической ликвидации неугодных России лиц». Але на Заході у це мало хто повірив. Інцидент нагадав про давню кремлівську традицію використовувати в зовнішній політиці вбивство⁴²¹.

В Україні ім'я Сташинського потрапило в заголовки восени 2008 року. Львівська міськрада суттєво підняла ціни на проїзд у громадському транспорті і, щоб призвичаїти пасажирів до нових цін, надрукува-

gruzinskiy_rezhisser_snimet_film_ob_ubiytse_bandery_s_kinozvezdami_go

⁴²¹ «СВР отрицает причастность к отравлению Литвиненко», News. RU, 21 ноября 2008 <<http://www.newsru.com/russia/20nov2006/svr.html>>.

ла п'ятдесят тисяч листівок «Зрада Батьківщини починається з неоплаченого проїзду». Зайців-безбілетників порівнювали зі Сташинським, якого завербували, спіймавши у вагоні без квитка. Це були дні Помаранчевої революції, яка привела до влади прозахідного Віктора Ющенка. 2004 року його отруїли діоксином, і багато хто бачив у цьому руку російських спецслужб. Країну охоплювала національна хвиля, існувало багато націоналістичних груп, які вважали Степана Бандеру своїм героєм, і в їхньому баченні української історії людям типу Сташинського місця не було⁴²².

Політичний клімат в Україні кардинально змінився, коли на початку 2010 року уряд очолив проросійський Віктор Янукович. Так само змінилися й політичні оцінки дій Сташинського. Комуністи й проросійські елементи намагалися, за явної підтримки Росії, підірвати культ Бандери і ставили на п'єдестал його вбивцю Богдана Сташинського. «Інтерв'ю» Наталі Приходько зі «Сташинським» – теж частина цих змін. «Це загадкове інтерв'ю... справжнє чи вигадане, свідчить, що Україна за Януковича швидко повертається до “цінностей” КДБ, – писав коментатор блогу Олександра Мо-

⁴²² “У Львові безбілетних пасажирів порівнюють з убивцею Бандери”, *Коментарі*, 28 листопада 2008 <http://ua.comments.ua/politics/97661-U_Lvovi_bezbiletnih_pasazhiriv.html>; “Yushchenko and the poison theory,” *BBC News*, December 11, 2004 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/4041321.stm>>.

тиля на World Affairs. – Крім того, КДБ у ньому постає могутнішою організацією, ніж було насправді»⁴²³.

Західні ветерани холодної війни підозрювали, що за «відродженням Сташинського» стоїть російська розвідка, яка здобувала дедалі більше впливу в Україні, зокрема й в українських спецслужбах. У квітні 2011-го, за кілька місяців до інтерв'ю Приходько, в інтернеті з'явився англomовний блог Богдана Сташинського. Автор почав з такого посту: «Я переконаний комуніст. Я хочу допомогти у створенні кращого Радянського Союзу. З цією метою я збирав інформацію, брав псевдоніми і вбивав». Того самого місяця харківські націонал-більшовики, маргінальний політичний гурток, закликали міську владу назвати іменем Сташинського парк⁴²⁴.

Інтерв'ю Приходько розвивало ідеї, викладені у «блoзі Сташинського». Воно намагалося реабілітувати образ Сташинського – українського патріота, людину високої моралі. Сташинський-інтерв'юент, як і Ста-

⁴²³ Motyl, "A KGB Assassin Speaks." Ukraine's Orange Blues, *World Affairs*, November 18, 2011, www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/kgb-assassin-speaks.

⁴²⁴ Николай Кузнецов, "Национал-большевики Харькова призвали переименовать Молодежный парк", *Городской дозор*, 26 апреля 2011 <<http://dozor.kharkov.ua/zhizn/politika/1092061.html>>; блог «Богдана Сташинського» <<http://assassinstashynsky.blogspot.com/2011/04/log-5-public-confession.html>>; інтерв'ю автора з Анатолем Камінським.

шинський-блогер, зберіг вірність комуністичним ідеалам молодості. Він заявив, що останнє слово про те, герой Бандера чи злочинець, сказав ще 1959 року і відтоді своєї думки не змінив. Цей «Сташинський» не виправдовував своїх дій страхом за долю родини, навпаки – він обірвав всякі родинні контакти. Єдина людина, з якою «Сташинський» нібито підтримував стосунки, – Олександр Святогоров, офіцер КДБ у Карлсхорсті. Його перевели були в Київ, а потім, після втечі Сташинського, звільнили з комітету. Як Святогоров міг бути другом людини, яка по суті зруйнувала його кар'єру, лишається загадкою.

Найцікавіше тут – не частка правди у словах воскреслого «Сташинського», а спроба зробити з нього героя напередодні російсько-української війни. Вшановуючи, хоч і різною мірою, і ветеранів війни за незалежність і тих, хто з ними боровся, Україна намагалася всидіти на двох стільцях – і для Бандери, і для Сташинського. Одного з фігурантів, хоч і відносно другорядних, справи Сташинського, Олександра Святогорова (він помер у Києві в червні 2008-го) поховали на престижному Байковому цвинтарі. Військовий оркестр зіграв національний гімн «Ще не вмерла Україна», цей самий гімн виконували на похоронах Степана Бандери майже п'ятдесят років тому. Журналіст із сарказмом зауважив, що адекватнішою музикою була

би пісня «С чого починається родина» з фільму «Щит и меч» про героїзм радянських розвідників у Другій світовій війні, але молоді солдати її не знали⁴²⁵.

Коли Богдан Сташинський повернувся на батьківщину у вигляді шпигунської легенди, Україна все ще шукала своєї ідентичності і шлях розвитку, достоту як і сам він у молодості. Журналісти кинулися в рідне село Сташинського на Львівщині, але вже не знайшли там його родичів. Сусіди розповіли, що рід Сташинських занепав: «Батьки не могли пережити... Казали, що вони все своє життя віддали за Україну, а син їх так зганьбив. Марійка, його сестра, казала, що зрікається брата. Мовляв, ліпше б їх вивезли в Сибір, утім, якби дав Бог повернутися, то не боялися б людям в очі дивитися... Його тато скоро помер, сестра Марія хворіла ціле життя. Ірина теж довго не прожила – захворіла на рак шлунка й померла. Крім біди, вони нічого не зазнали. Хоч по смерті треба їх згадати добрим словом»⁴²⁶.

Селяни вірять, що принаймні один раз Сташинський повертався в рідне село. За місцевою легендою, на могилах батьків Сташинського невдовзі по тому, як

⁴²⁵ Ольга Мусафирова, “Старший брат Штирлица”, *Комсомольская правда – Украина*, 1 июля 2008; Служба зовнішньої розвідки України <http://www.szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=1837.html>.

⁴²⁶ Леся Федів, “Він убив Бандеру”, *Щоденний Львів*, 22 травня 2008 <<http://dailylviv.com/news/16349>>.

він вийшов із в'язниці, з'явилися свіжі квіти. Інша легенда каже, що час від часу він і досі приїздить подивитися на батьківську хату, яка тепер належить іншим людям. Звісно, тепер ніхто не впізнає цю людину. Він став приви́дом на рідній землі, чужим серед своїх, ніколи не ставши своїм серед чужих. У вигляді легенди, як і у справжньому житті, він залишається заручником сил, що їх він так і не зумів подолати, ні в собі, ні у світі, у якому йому довелося жити⁴²⁷.

⁴²⁷ Федів, “Він убив Бандеру”; Марія Гойдучик, “Той самий Богдан. Мати Сташинського, дізнавшись, що син вбив Бандеру, збожеволіла”, 18 жовтня 2010 <<http://my.mail.ru/community/arsenii/1D79DAD388804657.html>>.

Епілог. Холодна війна-2

Джеймс Бонд заходить у кабінет шефа. Його називають агент «М» – кодове ім'я голови британської розвідки MI 6 віце-адмірала Майлеса Месерві. Їхня розмова закінчується не так, як попередні. Бонд дістає з кишені піджака незвичний пістолет і стріляє в шефа отруйною рідиною. Останньої миті «М» встигає натиснути тривожну кнопку в кріслі. Між ними опускається куленепробивне скло, і цівку отрути зупиняє скляна стіна. Бонда охоплює лютя. «Ціанід», – вигукує офіцер внутрішньої безпеки, увірвавшись до кабінету. Він наказує всім вийти з приміщення. Міс Меніпені, прикривши рот рукою, з жахом спостерігає, як її улюбленця Бонда виводять з кабінету.

Це епізод з останньої книжки Яна Флемінга про Джеймса Бонда – «Людина із золотим пістолетом». Агента 007 у цій серії бондіани зіграв Роджер Мур. Флемінг написав цю частину 1964 року, у розпал холодної війни, і в ній фігурують реальні шпигунські пристрасті, про які тоді писала світова преса. Образ Бонда, який піддався на провокацію радянських спецслужб і стріляє з пістолета рідким ціанідом, виріс прямо з газетних репортажів 1962 року. Преса тоді багато писала про вбивцю-кагебіста, який наприкінці 1950-

х прибирав ворогів радянського режиму в Мюнхені. Якраз перед тим, як Бонд намагається убити шефа, вони говорять про мюнхенські вбивства. «А про вбивства Горшера і Штуца в Мюнхені минулого місяця вони не згадували?» – питає «М», переконуючи Бонда, що КДБ якийсь не схожий на борців за мир у всьому світі⁴²⁸.

Те, що не вдалося Бонду – вбити людину з пістолета-спрея, – зумів зробити Сташинський. Але його історія, хай там як вона відлунить у популярній культурі, показала, що убивство як інструмент зовнішньої політики – річ дуже ненадійна. Агент виконав завдання, але кінцевої мети організатори вбивств все одно не досягли – ставши надбанням публіки, ці спецоперації тільки зашкодили Кремлю.

Убивство Степана Бандери вписувалося в логіку боротьби радянської влади зі збройним підпіллям на Західній Україні, але на момент цієї операції рух опору було вже здебільшого придушено, а КДБ контролював зв'язки Організації українських націоналістів із західними розвідками і маніпулював організацією через своїх агентів. На цьому вбивстві наполягало найвище кремлівське керівництво, але ефект воно дало прямо протилежний сподіваному. Замість того, щоб роз-

⁴²⁸ Ian Fleming, *The Man with the Golden Gun* (New York, 1965), pp. 15–18.

колоти антирадянський табір і спровокувати боротьбу за владу в найсильнішій еміграційній організації, убивство лідера, який втрачав популярність і не становив реальної загрози, перетворило його на мученика, дало його прихильникам такий потрібний і потужний об'єднавчий символ.

Очевидці процесу Сташинського порівнювали його з головним героєм «Злочину і кари» Достоєвського. «Сташинський – це ідеологічний Раскольніков», – писав кореспондент «Кельніше рундшау» про вирок і суд. Як і Раскольнікова, Сташинського мучили моральні дилеми, він теж зізнався під впливом коханої жінки і, врешті-решт, отримав такий самий термін – вісім років. Але ще виразніші паралелі можна провести між історією Сташинського і романом Джозефа Конрада «Очима Заходу» (1911). Головний герой цього твору на прізвище Разумов здає охоронці товариша-студента, який попросив у нього притулку після теракту. Поліція вербує Разумова і відправляє у Швейцарію із завданням проникнути в коло російських революціонерів. Там він закохується в сестру чоловіка, якого зрадив. Нестерпний моральний тягар змушує його у всьому зізнатися коханій і революціонерам⁴²⁹.

Схоже, що дилема Раскольнікова/Разумова змуси-

⁴²⁹ *Московські вбивці*, с. 389–392; Федор Достоевский, *Преступление и наказание*; Joseph Conrad, *Under Western Eyes* (Mineola, N.Y., 2003).

ла здатися і двох таємних агентів КДБ – Ніколая Хохлова і Богдана Сташинського. Обоє вважалися морально стійкими, обоє мучилися своєю кривавою роботою, на обох вплинули жінки. Хохлов народився і виріс в СРСР, Сташинського «завоювали» у восьмирічному віці – формально вони не були іноземцями. Але їм дали морально складне завдання, яке розбігалось з патріотичними почуттями агентів. Хохлов не хотів убивати інших росіян, а Сташинський, ліквідувавши двох співвітчизників, зрікся українства і став росіянином⁴³⁰.

Західні розвідки радо скористалися достоєвщиною в душах перебіжчиків, зізнання Хохлова і Сташинського принесли їм чимало балів у пропагандистській війні з СРСР. Проблема полягала в тому, що ЦРУ і західноєвропейські спецслужби часто вдавалися до тих самих методів, що й КДБ. «Ми робимо неприглядні речі, щоб прості люди спали спокійно», – говорить герой роману Джона Ле Каре «Шпигун, що прийшов з холоду», переконуючи підлеглого з МІБ ліквідувати противника. «Звісно, іноді доводиться робити неприємні речі, але, зважуючи за і проти, ми робимо хибне порівняння; зрештою, хіба можна порівнювали ідеали однієї сторони з методами іншої?»⁴³¹

⁴³⁰ Леонид Шебаршин, *Рука Москвы. Записки начальника советской разведки* (М., 1996), с. 150–152.

⁴³¹ John le Carré, *The Spy Who Came in from the Cold: A George Smiley*

Офіцер британської розвідки Дейвід Корнвел, він же автор популярних шпигунських трилерів Джон Ле Каре, знав, про що пише. Але у західних розвідок не було такого провалу з убивствами, як у КДБ зі Сташинським. Пояснення тут досить просте. Судячи з книжок і фільмів про Джеймса Бонда, західним розвідникам теж доводилося убивати, але на практиці убивства віддавали на аутсорсинг «фрілансерам», дуже часто криміналітету, а розвідка опікувалася плануванням, організацією, фінансуванням і логістикою операцій. Так було, наприклад, коли ЦРУ організував замах на Фіделя Кастро, залучивши до справи босів чиказької мафії Сема Джанкану і Санто Трафіканте-молодшого, які потрапили в список десяти найнебезпечніших злочинців ФБР⁴³².

І Радянському Союзу, і Сполученим Штатам було цілком до снаги ліквідувати незручного іноземного діяча. Сталін намагався прибрати югославського генсека Йосипа Броз Тіто, який виступив проти Москви, а мішенями американців на початку 60-х років були кон-

Novel (New York, 2012), p. 15.

⁴³² David E. Kaiser, *The Road to Dallas: The Assassination of John F. Kennedy* (Cambridge, Mass., 2009), pp. 76–78; Alex Johnson, “CIA acknowledges Castro plot went to the top. Dulles personally approved 1960 operation to assassinate Cuban leader,” Politics on NBCNews.com <<http://www.nbcnews.com/id/19444072/ns/politics/t/cia-acknowledges-castro-plot-went-top/>>.

голезький лідер Патріс Лумумба і домініканський президент Рафаель Трухільйо. Чекісти зазвичай полювали на лідерів емігрантських фракцій, яких вважали радянськими підданими, натомість американці діяли проти іноземців, а не проти своїх громадян. У цьому важлива різниця політичних культур двох супердержав часів холодної війни. Цілком у традиціях російського царизму радянська влада вважала людей типу Бандери своїми підданими, а себе вправі ліквідувати їх, хай навіть такі люди ніколи не мали радянського громадянства і народилися на території, яка досить пізно опинилася у складі СРСР⁴³³.

Убивства у 50-ті роки практикували не тільки КДБ і ЦРУ. Агенти французької розвідки по всьому світові вистежували діячів алжирського Фронту національного визволення, який боровся за незалежність французької колонії. Одна з таких операцій теж розгорталася в Західній Німеччині. У листопаді 1958 року французькі агенти на двох автомобілях «Мерседес» затиснули на автобані «Пежо» Аїта Ахсене, емісара ФНВ у Бонні й розстріляли його з автоматів. Ахсене помер від ран за кілька місяців. І це не єдина жертва французів, їхніми мішенями були політичні лідери, дипло-

⁴³³ Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, pp. 355–58; Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (New York, 2009), pp. 206–7, 644–45

мати й торгівці зброєю, які підтримували алжирських повстанців⁴³⁴.

Попри відмінності в методах і об'єктах «розробляння», чекісти й західні розвідки однаково рішуче боролися з різного роду повстанцями, які виникали через послаблення або розпад імперій. Прибираючи Ребета й Бандеру, радянське керівництво захищало свою країну від розпаду, який все одно настав 1991 року. Французи захищали свої колоніальні володіння. Американці не мали своєї імперії, але, попри антиколоніальну риторику Вашингтона, охоче підтримували інші, якщо це шкодило комуністичному табору.

Лідери незалежних країн штабу Фіделя Кастро, Патріса Лумумби, індонезійського президента Ахмада Сукарно чи домініканця Рафаеля Трухільйо могли не догодити американцям своїми прорадянськими позиціями, незалежною політикою, або, як у випадку з Трухільйо, Вашингтону здавалося, що їхня політика веде до комуністичної революції. Іноді прибрати президента чи прем'єра було мало, і американці готували довгий список претендентів на «ліквідацію». У чорному списку ЦРУ, складеному на початку 50-х років під час підготовки перевороту у Гватемалі, крім прези-

⁴³⁴ Jeffrey T. Richelson, *A Century of Spies: Intelligence in the Twentieth Century* (Oxford, 1995); David Macey, *Frantz Fanon: A Biography* (London, 2000) pp. 254–55; 391–92.

дента Хакобо Арбенса Гусмана, фігурувало п'ятдесят вісім осіб. ЦРУ заявляло, що ні цих, ні жодних інших політиків не вбивало. Так чи ні, зрозуміло одне: у 50–60-х роках Вашингтон вважав убивство цілком прийнятним способом розв'язувати політичні кризи, які повсюдно виникали у зв'язку з деколонізацією⁴³⁵.

З часом міжнародні скандали, спричинені нелегальними операціями КДБ і ЦРУ, як вдалими, так і проваленими, змусили спецслужби призупинити практику політичних убивств. Російська влада заявила, що Радянський Союз припинив це після справи Сташинського. Розслідування діяльності ЦРУ в сенатській комісії Френка Черча змусило президента Картера 1978 року зупинити ліквідаційну програму. Після завершення холодної війни в міжнародних відносинах почалася нова гуманніша епоха. Американський політолог Френсис Фукуяма заявив навіть про «кінець історії», тобто остаточну перемогу ліберальних ідей в усьому світі. По завершенні доби холодної війни лібералізм справді прийшов у Східну Європу, повалено режим апартеїду у Південній Африці, ненадовго запанувало перемир'я між ізраїльтянами й палестинцями. Але водночас болісний удар дістала Росія. На карті виник-

⁴³⁵ Athan G. Theoharis et al., ed., *The Central Intelligence Agency: Security under Scrutiny* (Westport, Conn., 2006), pp. 169–72; Tim Weiner, "CIA Plotted Killing of 58 in Guatemala," *New York Times*, May 28, 1997.

ли нові національні країни, і їм довелося давати раду непростим стосункам з колишніми господарями й сусідами, поновилося багато заморожених міжетнічних і міжнародних конфліктів. Радикальний іслам, кинувши ідеологічний виклик лібералізму, заступив місце комунізму на міжнародній арені⁴³⁶.

З початком нового тисячоліття старі вороги по холодній війні знову дістали давні шпигунські інструкції, сподіваючись змінити світ під себе. Росіяни хотіли зберегти те, що лишилося від червоної імперії, і оточити себе дружніми (читай – підлеглими) державами. У лютому 2004 року катарська влада заарештувала трьох російських громадян за підозрою у вбивстві президента невизнаної Чечні Зелімхана Яндарбієва, якого підірвали у столиці Катару. Один підозрюваний мав дипломатичний імунітет, але двом іншим дали пожиттєве ув'язнення за участь в організації злочину. Наступного року їх видали Росії заради покращення російсько-катарських відносин. Російська влада так і не визнала, що агенти мали ліквідувати Яндарбієва. Речник російської розвідки заявив, що після скандалу зі Сташинським Москва не практикувала політичних убивств. Мало хто йому повірив. Судячи з усього, Яндарбієва, другого президента бунтівливої Чечні, уби-

⁴³⁶ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992).

ли за наказом російського керівництва. За вісім років до того Джохара Дудаєва убили в Чечні ракетною, прицільно запущеною з російського літака⁴³⁷.

Восени 2004 року інформантства повідомили про загадкове отруєння кандидата в президенти України Віктора Ющенка. В його організмі було виявлено сліди діоксину. Підозри падали на Росію, адже хімічні лабораторії існують при спецслужбах лічених країн, і ніхто інший не мав резонів отруувати Ющенка. У листопаді 2006-го ще один опонент Кремля, колишній офіцер КДБ Олександр Литвиненко помер у Лондоні від отруєння екзотичною речовиною – радіоактивним полонієм. Вдруге Москву запідозрили у використанні радіації. Першій жертві, Ніколаю Хохлову, 1957 року вдалося вижити. Йому підсипали отруту в каву, Литвиненку – у чай. Британська влада вимагала екстрадиції колишнього чекіста, підозрюваного в отруєнні, але Москва відмовила⁴³⁸.

Старі методи холодної війни підхопила не тільки

⁴³⁷ “Russia behind Chechen murder,” BBC News, June 30, 2004 http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3852697.stm; “Russian Foreign Intelligence Service denies its participation in the death of Yandarbiyev,” NewsInfo, February 13, 2004 <http://www.newsinfo.ru/?a=radio&sa=view_new&id=49407>.

⁴³⁸ Boris Volodarsky, *The KGB's Poison Factory: From Lenin to Litvinenko* (Minneapolis, Minn., 2010), pp. 62–116, 137–81, 189–253; “Full Report on the Litvinenko Inquiry,” *New York Times*, January 21, 2016.

російська розвідка. Судячи з усього, ЦРУ випереджала конкурентів. Росіяни прибирали своїх, американці – чужих. Найвідоміший приклад ліквідації ворога за санкцією керівництва держави – вбивство Усами бін Ладена і його родини, здійснене морськими силами США за керівництва ЦРУ у травні 2011 року. Президент Обама і члени уряду стежили з Білого дому за операцією «взяти живим або мертвим» (наголос на останньому слові) у прямому ефірі. Операцію санкціонував президент особисто. Убивство бін Ладена – епізод масштабної кампанії проти лідерів, оперативників і рядових членів «Аль Каїди», яка почалася 2004-го і сягнула апогею 2010-го.

Нові технології у вигляді безпілотних літальних апаратів-дронів «Предейтор» («Хижак») дали ЦРУ велику перевагу над противником. Дрони стали звичайною зброєю в антитерористичних операціях, але їх дуже часто використовували і проти повстанців у колоніальних війнах. Безпілотники кардинально змінили тактику й методи воєнної боротьби. Вони діють на відстані, прямо не контактують із жертвою і зумовлюють «побічні втрати». Вочевидь, вперше в історії нова технологія уможливила вбивство американських громадян за кордоном без суду й вироку. Використання дронів спричинило гострі дебати в багатьох країнах НАТО, Організація Об'єднаних Націй почала роз-

слідувати використання американцями безпілотників, фахівці з безпеки і міжнародних стосунків дискутували про нові військові технології, дехто доводив, що дрони – з морального боку найадекватніший інструмент боротьби з ворогом⁴³⁹.

Світ від часів холодної війни суттєво змінився. Але логіка політичних убивств як легітимного інструмента державної політики лишилася. «Після війни наші методи і методи нашого противника стали по суті однаковими, – каже персонаж «Шпигуна, який прийшов з холоду». – Я маю на увазі, що не можна бути м'якшим за противника тільки тому, що твій уряд переслідує шляхетні цілі». Шляхетні цілі й далі були головним виправданням політичних убивств. Холодна війна закінчилася, але останнім часом виникло нове напруження у відносинах між Сходом і Заходом, постали нові виклики усталеному світовому порядку. Тож не дивно, що колишні суперники повертаються до старих методів.

Україна сьогодні стає одним з ключових полів битви у новій холодній війні, де Росія випробовує свою нову зброю, нові стратегії гібридної війни та нові методи терору. Знання про минуле раптом стало як ніколи акту-

⁴³⁹ Tabassum Zakaria, "In New Mexico Desert Drone Pilots Learn the New Art of War," *Reuters*, April 23, 2013 <http://www.reuters.com/article/2013/04/23/us-usa-security-drones-idUSBRE93M04520130423>.

альним. Так що історія Сташинського – це не просто епізод давньої історії, а й погляд у сьогоднішній день та застереження на майбутнє.

Подяки

Я зацікавився історією Богдана Сташинського, прочитавши уривки з його свідчень, вперше опублікованих в Україні 1993 року, через три десятиліття після суду. Це був передрук з ґрунтовного видання матеріалів процесу, які вийшли в Мюнхені по гарячих слідах, але в Україні вони тривалий час були недоступні. Свідчення Сташинського вразили мене відвертістю, адже у цього чоловіка були всі резони не говорити правду. Вони показували кухню радянських спецслужб і стосунки Сташинського із системою, яка змусила його стати зрадником.

Утім, багато питань цієї справи лишалися без відповідей. Іноді свідчення Сташинського здавалися своєкорисними і «розрахованими», іноді – малоймовірними. Невже один агент КДБ самотужки здійснив аж два вбивства? Що трапилося зі Сташинським після суду? Чому за два вбивства йому дали тільки вісім років, ще й випустили на два роки раніше? Якщо він таки пішов на угоду зі слідством, то наскільки можна вірити його свідченням?

Ідея перевірити історію Сташинського іншими джерелами виникла у мене під час поїздки до Мюнхена. За прикладом Олександра Мотиля, який виношу-

вав задум написати роман, де Сташинський мав бути одним з «героїв», я теж пройшов маршрутом убивці: склав на основі його свідчень карту-схему і пройшов з нею містом. Мій експеримент підтвердив, що Сташинський говорив правду.

Ще більше порівняльної інформації я отримав, коли дізнався про існування розсекречених архівних матеріалів ЦРУ про політичну діяльність української еміграції і вбивство Степана Бандери. Ці документи теж допомогли перевірити й доповнити зізнання Сташинського. Нові матеріали з'являлися і з радянського боку. Знов-таки, здавалося, що він говорив правду, але не всю. Заповнити прогалини було вже моєю роботою.

Досліджувати історію спецслужб дуже важко. Не тільки тому, що багато речей лишаються таємницею, а й тому, що дуже часто факти свідомо спотворені або сфабриковані, щоб увести стороннього спостерігача в оману. Так само було і з історією Сташинського. Щоб зібрати потрібні матеріали і не загубитися у шпигунських лабіринтах холодної війни, мені знадобилася допомога інших людей, і я з приємністю складаю їм подяку.

Особливо дякую моїм друзям і колегам Франку Сисину і Зенону Когуту. Франк запросив мене на дві конференції, що їх він організував у Мюнхені, а Зенон

склав мені компанію дорогою від Карлсплятц, де загинув Лев Ребет, до Цепелінштрассе, де працював Бандера, і Крайтмайрштрассе, де його вбили. Професор Когут також познайомив мене з Андрієм Ребетом, сином Лева Ребета, – можливо, зараз це єдиний живий учасник процесу над Сташинським у жовтні 1962 року. Я вдячний Андрієві Ребету за інтерв'ю, яке ми провели з ним у Мюнхені, і його дружині Іванні Ребет за допомогу, надану в бібліотеці Українського вільного університету в Мюнхені. Колишній канцлер університету д-р Микола Шафовал поділився зі мною корисною інформацією про архівні матеріали Штазі у справі Сташинського і розповів про життя соратників Бандери після його загибелі.

Д-р Роман Процик з Фонду катедр українознавства люб'язно передав мої питання про повоєнний Мюнхен своїй матері, яка добре пам'ятала життя української громади міста у 1940-х – на початку 1950-х років. Він також допоміг мені організувати інтерв'ю з д-ром Анатолем Камінським, близьким другом родини Ребетів в ті часи.

Я вдячний також Андрієві Портнову, який познайомив мене з Марією Пжеборовською, своєю студенткою у Берлінському вільному університеті. Про кращу помічницю годі й мріяти: Марія не раз їздила у Дальгов, берлінське передмістя, де жила Інґе Польш і звідки

Сташинські втекли на Захід у серпні 1961 року, і робила все можливе, щоб розшукати сусідів і родичів Інге, але, на жаль, нікого не лишилося. Однак у кладовищенському архіві Марії вдалося знайти запис про поховання Петера Поль і біографічну довідку про матір хлопчика.

Мій гарвардський колега Емануель Акіямпонг допоміг роздобути ксерокопії рідкісних газет Південно-Африканської Республіки, куди Богдан Сташинський виїхав після звільнення із західнонімецької в'язниці. Я вдячний генералові Майку Гелденгейзу, колишньому керівнику південно-африканської поліції, за телефонне інтерв'ю і його дружині Анатъє Гелденгейз за організаційну допомогу. Я попросив генерала прочитати окремі матеріали й відповісти на запитання, а його біограф Генлі ван Страатен люб'язно погодився все це передати.

Я також вдячний Томасу Снігону з Лундського університету за те, що він поділився зі мною матеріалами своїх інтерв'ю з колишнім головою КДБ Владіміром Семичастним, і Сергієві Єкельчику з Університету Вікторії в Канаді за те, що він допоміг зорієнтуватися в найновішій літературі про Степана Бандеру. У Києві Андрій Когут і Марія Панова допомагали мені з багатючими матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Доктор Марцін Маєвсь-

кий з польського Інституту національної пам'яті також допомагав з матеріалами про Сташинського. У Сполучених Штатах Ольга Алексич допомагала мені з архівом Миколи Лебеда в Українському науковому інституті Гарвардського університету, а Лев Чабан і Любов Волинець – з архівом Ярослава Падоха в Українському музеї і бібліотеці міста Стемфорд у Коннектикуті. Професор Лі Маквайт допомогла отримати доступ до матеріалів з фонду Джеймса Істленда у Міссісіпському університеті. Я вдячний також Олегові Романишину з газети «Гомін України» і Романові Сенькусю з Канадського інституту українських студій за допомогу з газетними матеріалами про вбивство Степана Бандери.

Мій друг і давній редактор Мирослав Юркевич відшліфував англійський текст цієї книжки, за що я йому дуже вдячний. Гіроакі Куромія і Джим Клінгл прочитали рукопис і гаряче підтримали ідею видати його книжкою. Моя колега Мері Сароті висловила низку важливих зауваг стосовно головного героя книжки й допомогла переосмислити його життєву історію. Доля Сташинського захопила мою літературну агентку і дорадника Джил Кнірім, і вона дала багато цінних порад, як зробити книжку цікавішою. Мені дуже пощастило, що Лара Геймерт із «Бейсік букс» погодилася додати цю книжку до солідного списку літератури про шпіо-

наж, яку опублікувало це респектабельне видавництво. Мені трапилася приємна нагода знову працювати з Ларою та її командою, яка вже готувала дві мої попередні книжки – «Останню імперію» і «Браму Європи». Я особливо вдячний Лі Стетчер, Колін Трейсі, Кеті Стрекфус, Дженіфер Томсон і Бетсі ДеДжесу.

Джерелом натхнення і рушієм цього проекту, як завжди, була моя дружина Олена. Наша донька Олеся допомагала мені редагувати рукопис, і я намагався якнайретельніше враховувати її поради.

До українського читача ця книжка приходить завдяки підтримці Романа Процика, ентузіазму, наполегливості й завзятості Катерини Новак та, як завжди, блискучому перекладу Миколи Климчука. «Клуб сімейного дозвілля» продовжує цією публікацією непросту, часом болючу, але дуже потрібну розмову про українську історію. Я радий долучитися до цієї розмови за допомогою моїх друзів, колег та доброзичливців, багато з яких я не зміг перерахувати вище. Усім їм моя щира подяка.